ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2026/ № 1. 1-2

Termiz – 2026

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 12.03.2026
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)
O'ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Zabita Mahammad qizi Teymurlu, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent (Ozarbayjon)
Tarana Imomverdi qizi Xojieva, filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon),
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O'zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Normat Yo'ldoshev, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Baxtiyor Xolmuxamedov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O'zbekiston)
Asqar Eshmo'minov, f.f.d., professor (O'zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.d., dotsent (O'zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Alibek Omonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d., dotsent (O'zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 12.03.2026
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ,
доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Забита Магомед кызы Теймурлу, доктор философии по филологии, доцент (Азербайджан)
Тарана Имамверди гызы Хаджиева, доктор наук, профессор (Азербайджан)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бахтиёр Холмухамедов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д. ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д. ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д. ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Алибек Омонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 12.03.2026
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV,
doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Zabita Magomed kyzy Teymurlu, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Azerbaijan)
Tarana Imamverdi gizi Khadzhieva, Doctor of Sciences, Professor (Azerbaijan)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Kholmukhamedov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, doct. of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)
Alibek Omonturdiev, Doctor of Philosophy in Philology (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

PARDAYEV AZAMAT BAXRONOVICH
So‘zning lingvistik tabiati xususida 7

HAMIDOVA MUHAYYOXON OBIDOVNA
Shukur Xolmirzayev nasrida milliy mentalitetning badiiy talqini 11

ABDURAXMONOV XUDOYNAZAR ABDIRAYIMOVICH
Mavhum otlarning kognitiv-semantik va diskursiv xususiyatlari:
zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari asosida tahlil 16

ASADOV TO‘LQIN HAMROYEVICH
Predmet-belgi ma’noli ayrim morfologik oraliq so‘zlarning qiyosiy-tarixiy tavsifi 22

G‘AYBULLAYEVA DILDORA FAYZULLA QIZI
O‘zbek tilidagi insonning fizik xususiyatlarini
ifodalovchi frazeonimlarning semantik-stilistik tahlili 26

NASHIROVA SHAXNOZA BURIYEVNA
Ikki tilli lug‘atlar: nazariy asoslar va tarixiy yondashuv 29

NORKUZIYEVA DILDORA
Til tizimiga kiritilgan zoonim va zoomorfizmlarning
qiyosiy tipologik tadqiqotlardagi tahlili 33

ERGASHEVA DILRABO ALLANAZAROVNA
Epitet – badiiy matnni obrazli ifodalovchi vosita 38

AVEZOVA GULNOZA KAMILOVNA
Komil Avazning nasriy asarlarida dialektizmlarning qo‘llanilishi
(«Sozanda» romani misolida) 41

AMONOVA ZAMIRA
Nemis va o‘zbek tillarida destruksiyani ifodalovchi
fe’llarning metaforik qo‘llanilishi 44

NE’MATOVA O‘G‘ILOY AKRAM QIZI
«Maxzan ul-asror” dostonining badiiy-tasviriy
vositalari va uslubiy xususiyatlari 53

TUROBOVA MATLUBA RAXMATULLAYEVNA
Sun’iy intellekt tizimlarida o‘zbek tili leksikografik bazasini
shakllantirishning innovatsion usullari 56

KO‘CHIYEVA SHABNAM ISOMIDDIN QIZI
Tilshunoslikda disleksiya va disgrafiyaning
neyrolingvistik va psixolingvistik tadqiqi masalalari 60

OZADOVA MA’MURA ERGASHEVNA
Xorazm xalq qo‘shiqlari tilidagi manglay leksemasining lingvokulturologik va
lingvopoetik xususiyatlariga doir 63

ALLAQULOVA SADOQAT AXMAT QIZI
O‘zbek tilining umumiy izohli lug‘atlarida etnoleksemalar berilishining qiyosiy tahlili 65

O‘RAZOV ALISHER DONIYOROVICH
O‘zbek tilida leksemaning semantik tabiati 68

JUMAYEVA KUMUSH TURSUNALIYEVNA
O‘zbek tili o‘zlashma qatlam somatik lesemalarida leksik tipologiya 72

МУНДАРИЖА

MURODQULOVA IRODA SHAROFIDDINOVNA
Semurg‘ obrazining lingvomadaniy talqini (o‘zbek xalq dostonlari misolida) 76

XASANOV DAVIRBEK ABDUMALIK O‘G‘LI
Frazeologik birliklarning lingvomadaniy tadqiqi 80

TO‘YCHIYEVA ZULAYXO HAMROQO‘LOVNA
Muhammad Yusuf ijodida jonli xalq tili elementlari 84

O‘RINBOYEVA E’ZOZXON KAMOLOVNA
RAXMONOVA DILZODAXON AKMALJON QIZI
Undoshlar bilan bog‘liq fonetik hodisalar: assimilatsiya 86

ЖАСУР ХУРСАНДОВ
Лингвокультурологические особенности анималистических
фразеологизмов в русском и узбекском языках 89

OZOTBOYEVA MAXFUZA RAVSHAN QIZI
Badiy matnda diskursiv shaxs talqini 94

ADABIYOTSHUNOSLIK

АСРОРОВ АКБАР, БОЛТАЕВ МАРДОН
Шоҳона сатрлар соҳиби – Султон Убайдий 98

SAMATOV SHOMAT, XO‘JANOVA OZODA
Buyuk shoir xotirasiga munosib haykal 103

ABDULLAYEV RAMAZON
Composing tatabbu‘ poetry in the time of Mu‘izzī and after him 106

JEPBAROWA SAÝAT KURBANMIRATOWNA,
EGENMURADOV ARZUV ANNAMIRATOVICH
Magtymguly Pyragynyň döredijilik äleminde möwlana Lutfynyň edebi poetik täsiri 111

ABDUXALIQOVA HILOLA G‘ULOM QIZI
XVIII–XIX asrlar o‘zbek dostonlarida tasavvufiy talqinlar 115

PAYG‘AMOVA SHIRIN JAKBARALI QIZI
Analitik folklorizmlarning poetik xususiyatlari 118

JAVLIYEV POYONBEK SHAVKAT O‘G‘LI
Usmon Azim nasrida lirik ohang 121

FERUZA RASULOVNA RASHIDOVA
The depiction of internal monologue as a form of artistic psychologism
in the novels of the Bronte sisters 124

TA’LIM

MASHARIPOVA NARGIZA OTAXONOVNA,
BAXRAMOVA MALIKA MUZAFFAROVNA
Sun’iy intellektli o‘yin yordamida inglizcha so‘z boyligini oshirish
(o‘zbek madaniyati asosida) 127

XABIBULLAYEVA SHOIRA SHUKURILLAYEVNA
Ona tili darslarida qo‘llaniladigan innovatsion pedagogik texnolgiyalarning o‘rni
(morfologiya bo‘yicha mashqlar tahlilida) 132

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SO'ZNING LINGVISTIK TABIATI XUSUSIDA

Pardayev Azamat Baxronovich,
Samarqand davlat universiteti,
o'zbek tilshunosligi kafedrasi professori

So'z tushunchasi tilshunoslik tarixida markaziy o'rinni egallasa-da, ammo bu borada shu paytga qadar yagona fikrga kelinmadi. Tilshunoslik tarixida so'zga yuzga yaqin ta'riflar berilgani ma'lum. Har bir tilshunos so'zga o'zi chuqurroq shug'ullangan mezon nuqtai nazaridan kelib chiqib baho berishga harakat qilgan. Berilgan ta'riflar qaysi bir jihati bilan o'zini oqlasa-da, lekin barchaga ma'qul bo'lgan, ushbu lingvistik birlikning mohiyatini to'laligicha qamrab oladigan ta'rif haligacha mavjud emas.

Jahon tilshunosligida so'zchalik ko'p ta'riflangan til hodisasi yo'q. Nega nomdor tilshunoslar so'zni ta'riflashga ojiz qolishib, so'zdan chekinishga, hatto undan voz kechishgacha borishdi?!. Bu so'zning chigal hodisaligidan emas, balki uning mohiyatini cheksizligidan dalolat beradi. Ammo uning atrofidagi bahs-munozaralar hamon tugagan emas, hamma uchun ma'qul ta'rifi ham berilmadi. Jumladan, «So'z tilning eng kichik ma'noli birligi bo'lib, gap tuzish uchun nutqda erkin tiklanish xususiyatiga ega» (B.Golovin), «So'z - tilning eng konkret birligi» (A.Reformatskiy), «So'z tilning eng muhim birligi, chunki so'zda til strukturasining barcha asosiy elementlari birlashadi» (F.Fortunatov), «Tildagi ma'noli tovushlardan bo'lak holda ma'no ifodalaydigan tovush so'z deyiladi» (L.Barannikova), «So'z - tovushlar bilan ma'no birligi» (A.Potebnya), «Muayyan ma'no bilan muayyan tovushlar kompleksining muayyan grammatik qo'llashga imkon beradigan bog'lanishi (assotsiatsiyasi) so'z deyiladi» (A.Meye), «So'z murakkab til hodisalaridan biri bo'lib, u til birliklari (morfema, frazeologik birlik) qatorida alohida, markaziy o'rin tutadi»(U.Tursunov va boshqalar) va hakozo.[1] Tilshunoslikda so'z haqidagi ta'rif va izohlarning ko'payib ketganligi va oqibatda turli chalkashliklar kelib chiqqanligi sababli L.V.Shcherba so'zning umumiy ta'rifini yaratish mumkin emas degan fikrga keldi.[2] A.M.Peshkovskiy so'z tilshunoslar uchun yechilmagan jumboq deb baholadi.[3]

Ferdenand de Sossyur so'z haqida shunday degan edi: «So'z, uning tavsifi bilan bog'liq barcha qiyinchiliklardan qat'i nazar, til mexanizmida markaziy o'rinda turadi».[4] Tilshunoslikda so'z terminidan voz kechish masalasi Ferdenand de Sossyur nomi bilan bog'lanadi. Bu Sossyurning «tilning konkret birliklarini so'zdan qidirmaslik kerak» mazmunidagi gapini noto'g'ri talqin qilinishi oqibatida tilshunoslikda muammolar ko'paydi. Ammo keyinchalik Ferdenand de Sossyur so'zdan butunlay voz kechish tarafdori bo'lmaganligini uning qo'lyozmalarini maxsus o'rgangan N.A.Slyusareva u so'zni rad qilmaganligini, faqat so'zning sath xarakterini sezgan holda, uning tarkibidagi boshqa birliklarni – morfema va fonemalarni aniqlashga intilganligini ma'lum qiladi.[5]

Sharl Balli to'g'ridan-to'g'ri so'z tushunchasidan voz kechishni taklif qiladi: «Birinchi qarashda so'z tushunchasi aniqqa o'xshab ko'rinadi. Aslida bu tushuncha tilshunoslikdagi eng noaniq tushunchalardan biridir. So'z tushunchasi noaniq ekan, undan voz kechmoq kerak».[6]

V.A.Kochergina so'z so'zlik xususiyatini namoyon qilishi uchun quyidagi tamoyillarga bo'ysunishi kerakligini uqdiradi: 1) fonetik butunlik; 2) semantik valentlik; 3) ikki (qo'sh) urg'uli bo'lmaslik; 4) leksik-grammatik butunlik; 5) yaxlitlik.[7] D.N.Shmelev ham so'zning o'ndan ortiq muhim xususiyatlarini sanaydi: 1) fonetik shakl, 2) semantik valentlik, 3) orasiga boshqa element kiritish mumkin emasligi, 4) bir urg'uga ega bo'lish, 5) leksik-grammatik xoslanish, 6) tovush sostavi va ma'nosining turg'unligi, 7) nutqda qayta

[1] Bu haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – Б.4-5.
[2] Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1960. – С.55.
[3] Пешковский А.М. Понятие отдельного слова. Сборник статей. – Л.,1925. – С.122.
[4] Соссюр Ф.де. Избранные труды по языкознанию. – М., 1977. 143-б.
[5] Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. – М., 1975. – Б. 37-39.
[6] Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.,1955. – С.15.
[7] Кочергина В.А. Введение в языковедение. Основы фонетики-фонологии. Грамматика. – М., 1979. – С.83.

tiklanuvchanlik, 8) yaxlitlik va bir grammatik shaklga ega bo‘lish, 9) asosan so‘z birikmasi tarkibida qo‘llanish, 10) ayrimlik, 11) nominativlik, 12) frazeologik (ideomatik) xarakterga ega bo‘lish. So‘zning muhim xususiyatlari sonini yanada ko‘paytirish mumkin.[1]

Yevropa tilshunosligida ham, rus tilshunosligida ham so‘zga ta’rif berishda: a) delimitatsiya (lotincha *delimitatio* - chegara qo‘yish), ya’ni so‘z, u anglatadigan ma’no, munosabatlarning chegarasini aniqlash, b) identifikatsiya (lotincha identifico – o‘xshatish, taqqoslash), so‘zning turli qo‘llanishlarda, shakllarda bo‘lgan ko‘rinishlarini, o‘xshash tomonlarini aniqlash kabi ikki jihatini qamrab olishga harakat qilingan.

Umuman, barcha ta’riflarda so‘zga lingvistik birlik sifatida yondashilgan.

So‘z ta’rifi masalasida o‘zbek tilshunoslari so‘zning muhim xususiyatlarini birma-bir sanash yo‘lidan emas, balki uning asosiy, yetakchi belgisini aniqlash va ta’rifni shu belgi asosida yaratish yo‘lidan borishga urinib ko‘rishdi. Bu jihatdan so‘zni fonetik va grammatik belgilar asosida ta’riflashga urinishlar ancha ibratli bo‘lganligini I.Quchqortoev ham tasdiqlaydi.[2] C.Usmonov so‘zga shunday ta’rif beradi: «So‘z kollektiv a’zolari tomonidan bir xilda talaffuz qilinib, bir xilda idrok qilinadigan hamda biron predmet (hodisani) bildiradigan yo ular haqidagi tushunchalarni esga soladigan bitta tovush yoki bir necha tovush birikmasi sifatida shakllangan ishora (simvol) dir.[3] Xuddi shu mazmundagi ta’riflar o‘zbek tilshunosligiga oid barcha ilmiy adabiyotlardan o‘rin olgan edi.

Biz yuqorida so‘z masalasida xorijiy tilshunoslikda ham o‘zbek tilshunosligida ham bildirilgan fikrlardan ayrimlarini ko‘zdan kechirdik. So‘z tilning (nutqning ham) juda murakkab tabiatli serqirra va sermazmun elementidir. So‘zning tilshunoslar oldida yechilmagan jumboqqa aylanishiga sabab uning turli-tuman ma’nolar anglatishida ekanligini ko‘rdik. Bu tilshunosligimizda allaqachon o‘z tasdig‘ini topgan bo‘lsa-da, so‘z bilan bog‘liq masalalar o‘z yechimini topgani yo‘q.

Xususan, o‘zbek tilshunosligida sistem-struktur tilshunoslikning shakllanishi natijasida til-nutq dixotomiyasining farqlanishi oqibatida so‘zning ko‘lami birmuncha toraydi. Uning faqat nutq birligi sifatida qarala boshlashi o‘zbek tilshunosligida keyingi paytlarda turli munozaralarga sabab bo‘ldi. o‘zbek sinxronik tilshunosligida til va nutq hodisalarini farqlagan holda tilga tizim sifatida yondoshish metodikasining joriy etilishi yangicha qarashlarni shakllantirdi. Shu jumladan, so‘zga bo‘lgan munosabatni ham o‘zgartirdi. Endi so‘z universal til birligi sifatida emas, faqat nutqda namoyon bo‘luvchi vosita (nutq birligi) deya e’tirof etila boshlandi. «O‘zbek nutqidagi tub va yasama, sodda, qo‘shma va murakkab so‘zlarni sistem tilshunoslik nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish shuni ko‘rsatadiki,- deydi prof.H.Ne’matov, - so‘z hamisha nutq birligi bo‘lib, tildagi morfemalarning turli tipdagi birikish konstruktsiyalarining mahsulidir. o‘zak va affiksal morfemalarning birikish qonuniyatlari, tub, yasama sodda so‘zlar sostavidagi o‘zak va affiksal morfemalar, sodda, qo‘shma, murakkab yasama so‘zlarning yasalish modellari til birliklari bo‘lib, ular nutqdagi so‘zlarda konkret formalarda (variantlarda) ro‘yobga chiqadi. So‘zga til birligi sifatida ta’rif berib bo‘lmaydi, chunki u til birligi emas».[4] Olim so‘zga yagona ta’rif berib bo‘lmasligining sababi sifatida so‘zda juda ko‘p tomonlar, hodisa va xususiyatlar, mazmun va forma assemetriyasi, grammatika va atamalik funktsiyasi o‘z aksini topishini ko‘rsatib o‘tadi.

Bu mulohazalarga ayrim tilshunoslar tomonidan e’tirozli fikrlar bildirildi. Jumladan, A.Nurmonov so‘zning til sistemasidagi o‘rnini inkor etish tilshunoslikda yangi hodisa emasligini ta’kidlab, so‘zni til birligi sifatida rad etish, morfemaga til birligi sifatida qarash, ayniqsa, strukturalizmning rivojlangan davrida kuchayganini ta’kidlaydi va so‘zning tildagi mvqeyi xususida o‘z mulohazasini shunday bayon etadi: «Agar tilga barcha bilimlarimizni avloddan-avlodga yetkazish (kumulyativ), olamni bilish (gnoseologik) va axborot berish (kommunikativ) vositasi sifatida yondoshganda ham, til va nutq qarama-qarshiligini xoh gnoseologik, goh ontologik va pragmatik nuqtai nazardan belgilanganda ham, til birliklariga lingvistik belgi nuqtai nazardan baho berilganda ham, so‘z til bosqichining markaziy birliklaridan biri bo‘lib tura beradi. Xullas, til va nutq birliklariga qaysi nuqtai nazardan yondashishdan qat’i nazar, bari bir til bosqichida so‘zning o‘z o‘rni bor».[5]

O‘zbek tilshunosligida sistemaviy-struktural tilshunoslikning rivojlanish jarayonida shu paytgacha til birligi sifatida qaralib kelingan so‘z atamasiga nisbatan o‘zgacha munosabatda bo‘lindi. Chunonchi, I.A.Boduen de Kurtene tomonidan tildagi eng kichik ma’noli birlik sifatida morfemaning ajratilishi so‘zning mavqeini pasaytirdi, ya’ni endi so‘zga tilning asosiy birligi sifatida qaramasdan u ham boshqa birliklar bilan bir qatorda qo‘yila boshlandi. Tilshunoslikda, xususan, o‘zbek tilshunosligida ham so‘zni til birligi

[1] Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – С. 38.
[2] Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 9-10.
[3] Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972. – Б.126.
[4] Неъматов Ҳ. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998. №5. – Б. 42.
[5] Нурмонов А. Сўз ҳақида сўз // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №5. – Б. 67-71.

sifatida qo‘llash borasida zid qarashlar paydo bo‘ldi. Uning o‘rnida til birligi sifatida leksema termini ishlatila boshlandi.

O‘zbek tilshunosligida til-nutq, leksema-so‘z munosabatlari doirasida turlicha qarashlar yuzaga keldi. Leksema-so‘z masalasida A.Hojiyev shunday munosabat bildiradi: «Leksema bilan so‘z masalasiga keyingi vaqtlarda (tilni sistema sifatida o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarda) alohida e’tibor qaratila boshlandi. o‘zbek tilshunosligida ma’lum vaqtlar davomida, aniqrog‘i, lison va nutqni, shuningdek, lisoniy birlik va nutqiy birlikni farqlashga jiddiy e’tibor qaratilmagan vaqtlarda leksema va so‘z terminlari bir xil ma’noda («lug‘aviy ma’noli birlik» ma’nosida) qo‘llanavergan. Demak, leksema termini boshdayoq so‘z terminiga nisbatan biron-bir afzallikka egaligi, so‘zga nisbatan hodisaning mohiyatini to‘g‘ri, aniq ifodalaydigan termin ekanligi isbotlangan (asoslangan) holda qabul qilingan deya olmaymiz. Hozirda ham ahvol shunday, ya’ni leksema terminining so‘zga nisbatan afzallikka egaligini, so‘z termini o‘rnida leksema terminini qo‘llash shartligi isbotlanganicha yo‘q. Aksincha, o‘zbek tili materiallari bunday qilish uchun asos ham, ehtiyoj ham yo‘qligini ko‘rsatayapti. Mohiyatan bir-biridan farqli til birliklari farqlanmay, ular uchun so‘z termini qo‘llangan ekan, bu holni so‘z terminining aybi deb qarash to‘g‘ri bo‘lmaydi, balki u tilshunoslikning muayyan davrdagi darajasi, shu davr tilshunosligining saviyasi bilan izohlanadi. Har bir til birligining mohiyati aniq (to‘g‘ri) belgilangach, har biri uchun muvofiq termin yaratiladi. Bu bilan so‘z ortiqcha «yuk»dan qutiladi, unga ta’rif berish ham qiyin bo‘lmaydi. Demak, buning uchun lug‘aviy ma’noli birlikka nisbatan qo‘llanib kelgan so‘z terminini leksema termini bilan almashtirishga hech qanday ehtiyoj bo‘lmagan. So‘z termini lingvistik hodisaning mohiyatini, jumladan, lug‘aviy birlikning mohiyatini aniq ifodalab kelgan va hozir ham shunday imkoniyatga ega».[113] A.Hojiyevning so‘z o‘rnida leksema terminini qo‘llash nojoizligini isbotlovchi qarashlariga qo‘shilgan holda har ikkala atama til tizimida o‘z o‘rnida qo‘llangani ma’qul, deb hisoblaymiz. Bu borada Yo.Tojiyevning so‘zning universallik xususiyatini anglatuvchi quyidagi fikri diqqatga sazavor: «So‘z termini tildagi barcha tayyor so‘z deb tan olingan birliklarga nisbatan qo‘llanadi, ularning barchasini qamrab oladi. Aslida shu so‘z terminini lug‘aviy ma’no anglatuvchi va anglatmovchi barcha so‘zlarga nisbatan ishlatishning o‘zi kifoya bo‘lib, ularni mustaqil so‘zlar va yordamchi so‘zlar, alohida so‘z turkumlari tarzida ajratiladigan birliklarda ham ishlatish haqiqatan ham ma’quldir. Biroq ana shu so‘zlar ichidan maxsus, lug‘aviy ma’no anglatuvchilarni ajratib turib, ularga nisbatan leksema terminini qo‘llash ham mumkindir. Ammo hech majburiy emasdir».[2]

Morfemik sath tadqiqotchilaridan biri T.Mirzaqulov so‘z o‘rnida morfema terminidan foydalanishni tavsiya qiladi: «…so‘zlar morfologiyada mustaqil so‘zlar hamda yordamchi so‘zlarga bo‘linadi. Aslida shu o‘rinda so‘z atamasi o‘rnida morfema atamasini qo‘llash shakl yasash (morfologiya) mohiyatiga mos keladi. Shunga binoan, nisbiy avtonomlikka ega bo‘lgan, o‘zi yakka holda ham nutqda so‘z maqomini oladigan, ko‘p morfli so‘z tarkibida o‘zak bo‘lib keladigan birliklarni «yordamchi bo‘lmagan morfema» deb atashdan ko‘ra «mustaqil morfema» deb nomlash qulay va hodisaning mohiyatiga mos keladi. Mustaqil morfemalar leksik ma’noning shakllanishida faol qatnashadigan, biror tushuncha maydonlari bilan bog‘langan, so‘z turkumlari bo‘linishida mustaqil so‘zlarga, asosan, muvofiq keladigan morfemalardir».[3]

Olimning «yordamchi so‘zlar» atamasi o‘rnida «yordamchi morfemalar» terminidan foydalanish borasidagi tavsiyasining joiz tomoni shundaki, yordamchi so‘z sifatida turli bahslarga sabab bo‘layotgan affiks shaklidagi yuklamalar, bolovchilar munozarasiga barham beradi. Ya’ni bu yuklamalar yordamchi morfemalar tarkibiga kirib ketadi. Bu tavsiyaning nojoiz tarafi shundaki, yordamchi morfemalarga qo‘shimchalar va ularga vazifadosh birliklar (ko‘makchilar, vazifadosh ko‘makchilar, to‘liqsiz fe’llar, modal fe’llar, affiks yuklamalar, affiksoidlar, submorf birliklar, asemantik elementlar)ning kiritilishi ularning o‘zaro farqlanishiga halaqit beradi. Yana ham aniqrog‘i, yordamchi morfemalar tarkibiga grammatik vazifa bajaruvchi birliklar kiritilib, qolganlari bu tasnif doirasidan chetda qolmoqda. Natijada yordamchi morfemalar yordamchi so‘zlarni to‘liq qamrab ololmaydi. Buni T.Mirzaqulov shunday izohlaydi: «o‘zbek tilida leksik(so‘z yasalishi) va grammatik ma’no turli usullar yordamida ifodalanadi. Bu ma’nolarning ifodalanishida yordamchi so‘zlar ham keng ishlatiladi. Biroq morfemika faqat affiksal morfemalarga vazifadosh birliklarnigina o‘rganadi» (ta’kid bizniki - muall).[4] Demak, bu o‘rinda yordamchi morfemalar tarkibi bilan yordamchi so‘zlar tarkibi bir-biridan farqlanadi.

Leksema termini so‘zni tilning struktur elementi sifatidagina almashtirishi mumkin. Shuningdek, sintaktik sathda ham leksema emas, so‘z tushunchasi yetakchi ahamiyatga ega. Umuman, leksema – leksik

[1] Ҳожиев А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (тўртинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. -№1. -Б.3-9.
[2] Тожиев Ё. Яна сўз, лексема, сўзшакл, морфема, морфемика ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. №6. -Б.49-50.
[3] Мирзақулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 23.
[4] Мирзақулов Т. Кўрсатилган асар. – Б. 37.

birlik, so‘z esa leksik-grammatik birlikdir. Yordamchi so‘zlar tadqiqi jarayonida so‘z (leksik-grammatik so‘z) atamasidan foydalanish maqdga muvofiq. Chunki so‘z terminining leksema, morfema, so‘zshakl kabi atamalarga qaraganda qo‘llanish doirasi kengdir. So‘z atamasidan keng foydalanishning yana bir sababi – so‘z turkumlari tasnifi masalasi bilan bog‘liq. Chunki til birliklarini nutq birliklaridan farqlanishi natijasida yuzaga kelgan leksema–so‘z masalasi so‘z turkumlari ob’ektini aniqlashda (leksema turkumi yoki so‘z turkumi) muammo yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammoni oldini olish maqsadida ham an’anaviy so‘z (ramziy) atamasidan foydalangan ma’qul.

Tilshunoslikda so‘z atrofida yana bir munozarali masala borki, bu yordamchi so‘zlarning so‘zligini inkor etishga qaratilgan fikrlar bilan bog‘liq. Vaholanki, tilshunoslikda yordamchi so‘zlarning so‘z emasligi, affiks-morfemalarga yaqinligi xususida ko‘plab tilshunoslar, jumladan, Ye.Kurilovich, A.Moiseev, A.Lыkov, A.Peshkovskiy, L.Shcherba, L.S.Barxudarov, I.Vukovich, O.Sunik, Ye.Kubryakova, S. Mayzel, N.Baskakov kabi olimlar o‘z mulohazalarini bildirishgan. Fikrimizcha, yordamchi so‘zlarni ham so‘z deb hisoblamaslik «so‘z» atamasini «leksema» tushunchasi bilan almashtirishdan kelib chiqqan, deb o‘ylaymiz. A.Hojievning «Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati»dagi bu atamalarning sharhini ko‘zdan kechiramiz: «Leksema. Tilning lug‘at tarkibiga xos birlik, til qurilishining lug‘aviy ma’no anglatuvchi unsuri».[1] «So‘z. Leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko‘rinishi. o‘z tovush qobig‘iga ega bo‘lgan, ob’ektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o‘rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik ma’no va vazifalarda qo‘llanadigan eng kichik nutq birligi».[2] Darhaqiqat, bu sharhlarda so‘zning leksema deb atalishi, leksemaning esa lug‘aviy ma’no anglatuvchi unsur hisoblanishi yordamchi so‘zlarni so‘z deb atashga raxna soluvchi fikrlardir. Chunki yordamchi so‘zlarning lingvistik tabiati ularni sharhlardagi tarzda, ya’ni lug‘aviy birlik sifatida qarashga imkon bermaydi. Lekin masalaga biroz boshqacharoq tarzda yondashish uni oydinlashtiradi. Buning uchun so‘z atamasini kengroq ma’noda tushunish, boshqacharoq qilib aytganda, O.S.Axmanovaning so‘zga bergan ta’rifidan kelib chiqib ish tutish lozim bo‘ladi. O.S.Axmanova so‘zga ikki ma’noda ta’rif bergan: «So‘z (glossa) ingl. word, fr. mot, nem. wort, isp. palabra. 1. Voqelikning ma’lum «sohasi» («qismi») ning umumlashgan tarzdagi aksi sifatida fikr predmeti bilan bevosita munosabatga kirishga qodir bo‘lgan va mana shu keyingisiga yo‘nalgan gapni tashkil etadigan oxirgi chegaradir. 2. (erkin shakl) 1-chi ma’nodan farqli ravishda gapning yuzaga chiqish imkoniyati bo‘lgan va faqat sintaktik planda qaraladigan minimumidir».[3] U mana shu ikkinchi ma’noda tushuniladigan so‘zning: a) morfologik tuzilishi va o‘zgarishiga, b) semantik tiplariga, v) fonetik tiplariga, g) sintaktik vazifalariga, d) stilistik differentsiatsiyasiga, ye) adabiy tilga munosabatiga, j) kelib chiqishiga ko‘ra turlarini farqlaydi va sintaktik vazifalariga ko‘ra so‘zlarni yana quyidagicha nomlaydi: mustaqil (avtonom, avtosemantik, kategorematik, leksikografik, to‘liq ma’noli, to‘liq, asosiy, mustaqil, leksik), yordamchi (qisman grammatik, sinsemantik, sinkategorematik, grammatik, noto‘liq ma’noli, mustaqil bo‘lmagan, quruq, yuzaki, qisman, bog‘lovchi, bog‘liq); qaram, qaram bo‘lmagan, tayanch, ikkinchi darajali, kuchaytiruvchi, ajratib ko‘rsatuvchi, korrelyativ, yordamchi, bog‘lovchi (nisbiy) so‘zlar; yetakchi so‘zlar; kirish so‘zlar; kirituvchi so‘zlar; predikativ so‘zlar (shaxssiz predikativlar); juft so‘zlar; funktsional so‘zlar.[4] Ana shu nuqtai nazarga ko‘ra yordamchilarni ham bemalol so‘z deb hisoblashga va uni ikkkinchi ma’noda tushunishga to‘la asos bor.

Prof.Sh.Rahmatullayev ham bu xususida shunday fikr bildiradi: «so‘z o‘ta murakkab hodisa sifatida talqin qilinib, ayni vaqtda ham til birligi, ham nutq birligi bo‘lishi ta’kidlanadi. Asli til birligi bilan nutq birligining teng kelib qolishi yordamchilarda, o‘zgarmaydigan turkumlarda voqe bo‘ladi.[5] Lisoniy sathda olimning shu qarashiga tayangan holda «yordamchi leksema» yoki «yordamchi morfema» atamasidan emas, an’anaviy «yordamchi so‘zlar» terminidan foydalanilgani ma’qul.

Umuman, so‘z bilan bog‘liq turli bahs-munozaralar ko‘paysa-da, uning til tizimidagi o‘rni beqiyosdir. Binobarin, bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida so‘z, so‘z turkumi, yordamchi so‘zlar kabi masalalarda bir to‘xtamga kelish muhimdir. Chunki, shusiz ham tilshunoslikda hal etilishi lozim bo‘lgan dolzarb masalalar bisyordir. Ushbu maqoladan ko‘zlangan maqsad – o‘z munosabatimiz va qarashlarimiz orqali so‘zning muhim lingvistik birlik ekanligini, yordamchi so‘zlarning so‘z ekanligini, yordamchi so‘zlarning so‘z turkumi paradigmasidagi o‘rni mustahkam ekanligini yana bir bor ta’kidlashdan iborat edi.

[1] Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎМЭ, 2002. – Б. 56.
[2] Ҳожиев А. Кўрсатилган асар. 95-б.
[3] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. – С. 422.
[4] Ахманова О.С. Кўрсатилган асар. – Б. 422.
[5] Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984. №5. – Б. 17

Resume. In article goes speech about disputes round word. Are analyzed view the representatives of traditional linguists and system-structural linguists about word. Is investigated activity word in language, in speech, about that that word is universal unit in the *диапозоне* primary compared with lexeme and morpheme.

Резюме. В статье идёт речь о спорах вокруг слова. Анализируются взглядь представителей традиционных лингвистов и системно-структурных языковедов о слове. Исследуется активность слове в языке, в речи, о том что слово является универсальной единицей в своём диапозоне первичной по сравнению с лексемой и морфемой.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SHUKUR XOLMIRZAYEV NASRIDA MILLIY MENTALITETNING BADIIY TALQINI

Hamidova Muhayyoxon Obidovna,
Namangan davlat universiteti
o'zbek adabiyotshunosligi kafedrasi professori,
filologiya fanlari nomzodi

Badiiy adabiyotda milliy mentalitet masalasi xalqning ma'naviy olami, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek nasri, ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida, millat ruhiyati va shaxsning jamiyat bilan munosabatini chuqur badiiy tahlil etishga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan Shukur Xolmirzayev nasri o'zining hayotiyligi, obrazlar tizimining boyligi hamda milliy an'ana va qadriyatlarga sodiqligi bilan alohida o'rin egallaydi. Yozuvchi asarlarida o'zbek xalqiga xos axloqiy me'yorlar, dunyoqarash va turmush tarzi yorqin badiiy ifoda topgan. Mazkur maqolada Shukur Xolmirzayev nasrida milliy mentalitetning badiiy talqini va uni ifodalashda qo'llangan adabiy vositalar tahlil qilinadi.

Shukur Xolmirzayev ijodi va unda milliy mentalitet masalasi o'zbek adabiyotshunosligida turli tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Xususan, yozuvchining nasriy asarlarida milliy xarakter, xalqona tafakkur, urf-odat va an'analar badiiy talqini adabiyotshunos olimlarning ilmiy ishlarida muhim tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Adabiyotshunoslar Sh.Xolmirzayev nasrining realizmga asoslanganligi, hayotiy voqelikni haqqoniy tasvirlashi hamda oddiy inson taqdirlari orqali milliy ruhni ochib berishini alohida ta'kidlaganlar.

Milliy mentalitet masalasi umumiy nazariy jihatdan ham qator ilmiy manbalarda yoritilgan bo'lib, unda millatning dunyoqarashi, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy ongini ifodalovchi omillar adabiy matn tahlilida muhim mezon sifatida qaraladi. O'zbek adabiyotiga bag'ishlangan tadqiqotlarda milliylik va badiiylik uyg'unligi, yozuvchi shaxsiyati bilan xalq ruhiyati o'rtasidagi bog'liqlik masalalari keng muhokama qilingan. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Shukur Xolmirzayev nasrida milliy mentalitetning badiiy talqini masalasi hali ham izchil va kompleks tarzda tadqiq etishni talab etadi.

Mazkur maqolada analitik, qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, etnofolkloristik, biografik, struktural tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil davomida Shukur Xolmirzayevning «Arpali qishlog'ida», «Qadimda bo'lgan ekan», «Ko'k dengiz» hikoyalari va «So'nggi bekat» romani tahlil qilindi. Ushbu asarlarda milliy mentalitet, avvalo, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, oilaviy qadriyatlar, urf-odat va an'analar, shuningdek, axloqiy tan-

lovlar orqali badiiy ifodasini topgani aniqlandi. Yozuvchi qahramonlarini sun'iy ideallashtirmasdan, ularni hayotiy ziddiyatlar ichida tasvirlab, milliy xarakterga xos murakkablik va ichki qarama-qarshiliklarni ochib beradi.

Asarlardagi qahramonlar obrazida o'zbek xalqiga xos sabr-toqat, kamtarlik, or-nomus, kattaga hurmat, oila va mahalla qadriyatlariga sadoqat kabi mental xususiyatlar yetakchi o'rin egallaydi. Shu bilan birga, yozuvchi zamon va jamiyat ta'sirida yuzaga kelayotgan ma'naviy inqiroz, qadriyatlar o'zgarishi, shaxs va muhit o'rtasidagi ziddiyatlarni ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. Bu holatlar milliy mentalitetning statik emas, balki tarixiy va ijtimoiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib boruvchi hodisa ekanini ko'rsatadi.

Tahlil jarayonida Shukur Xolmirzayevning badiiy uslubi milliy mentalitetni ifodalashda muhim vosita ekani aniqlandi. Yozuvchining sodda va ravon tili, xalqona iboralar, maqol va matallardan o'rinli foydalanishi, dialoglarning tabiiyligi milliy ruhni kuchaytiradi. Ayniqsa, kundalik hayot detallarining badiiy yuklama kasb etishi orqali umumxalq ruhiyati va tafakkuri ifodalanadi. Tabiat tasvirlari ham qahramonlarning ichki kechinmalari bilan uyg'un holda berilib, milliy dunyoqarashni yanada teranroq ochishga xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Shukur Xolmirzayev nasrida milliy mentalitet nafaqat mazmuniy jihatdan, balki badiiy shakl, til va kompozitsiya orqali ham izchil ifodalangan. Yozuvchi asarlarida milliylik va umuminsoniylik uyg'unligi yaqqol ko'zga tashlanadi: milliy qadriyatlar asosida shakllangan qahramonlar taqdiri orqali butun insoniyat uchun dolzarb bo'lgan ma'naviy muammolar yoritiladi. Shu bois Shukur Xolmirzayev ijodi o'zbek nasrida milliy mentalitetning badiiy talqinini mukammal aks ettirgan muhim adabiy hodisa sifatida ilmiy xulosaga kelishga asos bo'ladi.

Sh.Xolmirzyaevning «Arpali qishlog'ida» (1973) hikoyasida xalq jonli tili va milliy ohang kuchli. Qahramonlar fikrlash tarzi ham tabiiy-o'zbeklikka, milliylikka xos. Har bir detal va harakat aniq maqsadga bo'ysundirilgan. Hikoya qahramonlari Bodomgul bilan Abdurasul yoshlikdan birga o'sgan maktabdosh bo'lishsa-da, ular bir-biri bilan samimiy gaplasha olmaydilar. Ularning «beshikkerti» qilingani har ikkisining o'rtasida ko'rinmas to'siq bo'lgan. Bodomgul Abdurasuldan nari yurishga harakat qiladi, chunki u Eshquvvatni sevadi.

Hikoyada ibratli urf-odatlarimiz qalbidan joy olgan ota qizining baxtiga zomin bo'lib qolishdan qanchalar cho'chiydi. Ota o'zbekning eskirayotgan, ba'zan mana shunday noxushlik keltiradigan bir udumi sabab qizining baxti oldida ham, suyak-suyagiga singib ketgan «Labzidan qaytgan qavmidan qaytgan bo'ladi...» deguvchi o'zbekona aqida qarshisida ham andishada qoladi. Qizining ra'yiga boqmay, «Bizning labzimiz bor qizim... Meni sharmanda qilib qo'yasan. Bir umr ulardan qutulmaymiz keyin...» deya qanchalar qattiq turmasin, pirovardida, baribir qizini ko'nglidagi odamga uzatadi. Bu jo'mardlik, bu xislatlardan sharq kishisiga xos fazilat gupurib turibdi.

Hikoya beixtiyor yodimizga Abdulla Qahhorning «Qizlar» deb nomlangan asarini tushiradi. Asar bosh qahramoni «zamonga moslashib olgan Nurmatjon hayot haqida, odamlar to'g'risida hamon eski tasavvurlar bilan yashaydi, to'g'rirog'i, u tasavvurlardan voz kechib, hayotga sog'lom fikr bilan nazar tashlashni, uyqudan uyg'onishni istamaydi. U bir zamonlar otasiga nazr qilingan Karomatxon va Adolatxonni hamon o'ziniki hisoblab, ularga uylanish rejalarini tuzadi. Holbuki, qizlar buni uxlab, tushida ham ko'rmagan. Ularning biri-zavod direktori, ikkinchisi-injener. Yangi hayot Nurmatjonning o'zini ham, da'volarini ham kulgili ahvolga solib qo'ygan»[1]. Abdurasul ham «Qizlar hikoyasining qahramoniga o'xshab eskicha fikr yuritadi, kichiklikda kimga «beshikkerti» qilingan bo'lsa, demak qiz faqat o'shaniki deb kalta o'ylaydi. Vaholanki, hayotda hamma narsa kun sayin o'sib-o'zgaradi, yangilanadi. O'zini oqlayotgan eskicha urf-odatlarni xalq hyech qachon yo'qotmaydi va ularni hozirgacha saqlab qoladi, faqat ularning zarar keltiradiganigina unutilyapti. Abdurasul esa hayotda sevgi-muhabbat, qalb amriga emas, eskicha an'ana-udumga ishonib taqdirini osonlikcha hal qilmoqchi bo'ladi[2].

Zamonaviy mazmundagi bu hikoyada milliy folklorning romantik ohangi sezilib turadi. Muallif mavzuni an'anaviy shaklda talqin etayotanini ta'kidlab turadi. Bu tagma'no kitobxonni hikoya xotimasini emotsional idrok etishga tayyorlab boradi. Bodomgul obrazining milliyligi an'naviylik va zamonaviylikning uyg'unligida ko'rinadi.

Shukur Xolmirzayevni insonning jamiyatdagi o'rni, el-yurt oldidagi mas'uliyati masalalari ko'proq bezovta qiladi. 70-yillarda yaratilgan «Hayot abadiy», «Qariya», «Olam tortilish qonuni», «Og'ir tosh ko'chsa», «Keksa g'ijjakchi», «Kechagi kun kecha» singari hikoyalar ko'p jihatdan mukammal, mag'zi to'q, shakli but asarlar ekani ayon bo'ladi.

Shukur Xolmirzayevning 70-80-yillari yozgan hikoyalari qahramonlari dunyoqarashlaridagi o'zgar-

[1] Шарафиддинов О. Абдулла Қаххор. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988. – Б. 120.

[2] Тавалдиева Г.Шукур Холмирзаев ҳикояларида воқеликни бадиий идрок этиш принциплари: Филол.фан.номз....дисс.-Тошкент, 2001. – Б.18.

ishlarning yangi jihatlari bilan ajralib turadi. Bu qahramonlarning aksari (masalan, «Ot egasi»dagi Inod, «Og‘ir tosh ko‘chsa...»dagi yeson) hayotiy jarayonlarni qanday bo‘lsa shundayligicha emas, qayta tahlildan o‘tkazib, mustaqil baholay oladigan; milliy, ma’naviy, madaniy qadriyatlarga yangicha nazar tashlovchi; ilg‘or tafakkur tufayli jamiyatning ayrim luzumlariga dadil tanqidiy munosabat bildiruvchi kishilardir.

Jamiyat, vaziyat yoxud sharoit unga ma’qul deb tiqishtirayotgan tartibot yoki yashash me’yorini rad etish, yoki hyech bo‘lmaganda, o‘ziga vujudidagi ikkinchi «men»ning noroziligini ma’lum qilish yozuvchi qahramonlarining yetakchi belgilaridir. XX asrda Cho‘lpon va Abdulla Qahhorning ayrim asarlarini hisobga olmaganda, o‘zbek hikoyachiligida uzoq vaqt tashviqiylik hukm surdi. 60-yillardan, sekin-sekin uning o‘rnini badiiy tahlil egallay boshladi.

Bu jarayonda Sh.Xolmirzayev personajlari o‘zbek hikoyachiligida qahramonlarning, ayniqsa, o‘z-o‘zidan qoniqmaslik va o‘zini chuqurroq anglashga intilish ruhini mustahkamladi. Shu ma’noda adib o‘z qahramonlarining ijtimoiy turmushdagi harakatlarini emas, balki ularning aql-zakovatini tasvirlashni asosiy maqsad qilib qo‘yadi. Adib tushunchasiga ko‘ra, aql-zakovat qahramonning mehvaridir. Shu sababdan yozuvchini qahramon bajarayotgan ishlar, asarga asos qilib olingan voqyea natijasidan ko‘ra, shu voqyea va natijaga munosabatdagi qahramon aql-zakovatining ochilish jarayonlari ko‘proq qiziqtiradi. Bunday hollarda Sh.Xolmirzayevning ayrim hikoyalari va undagi qahramonlar xarakteri nainki kitobxon yoki tanqidchi qalbida, ba’zan, hatto, asar muallifining o‘zida ham aniq qaror topmagan bahsli munosabat uyg‘otgandek tasavvur qoldiradi. Xususan, «Qadimda bo‘lgan ekan» hikoyasi haqida shu fikrni aytish mumkin. Shofyor yigit O‘sar qalbidagi cheksiz ikkilanishlar – o‘z qalbini taftish etish, ichki dunyodagi beqarorlik, qadimu hozir, o‘ziyu xotiniga qarashlarining ayqash-uyqash bo‘lib ketuvi natijasida momosini olis joylarga eltib qoldirilishi va keyin vujudidan o‘tgan ruhiy azoblar jarayoni ana shunday – qahramoning o‘z-o‘zini anglamoq yo‘lidagi urinishlaridir.

Shukur Xolmirzayev «Qadamda bo‘lgan ekan» hikoyasida adabiyotimizda birinchilardan bo‘lib jamiyatda yuz berayotgan ana shu so‘nggi o‘zgarishlarning, qiyinchiliklarning inson qalbiga ko‘rsatayotgan ta’sirini badiiy gavdalantirdi[1].

Ahvol shu darajaga yetdiki, hatto asriy an’analar, urf-odatlar ancha mustahkam turuvchi va udumlari osonlik bilan o‘zgarmovchi qishloq kishilari tabiatida ham o‘zgarishlar sodir bo‘la boshladi. Bu oila, muhit, sharoitdagi yo‘qchilik, nochorlik, asabiy holatlarning ta’siri tufaylidir. «Qadimda bo‘lgan ekan» hikoyasida tsvirlanishicha, bu o‘zgarishlarning ayrimlari yaqin-yaqin davrlargacha millat tabiatida ko‘zga ko‘rinmagan.

Momo nabirasini o‘zi voyaga yetkazgan. Yemay yedirgan, ichmay ichirgan, uylantigan, uy-joyli qilgan. Zamona og‘irliklari-yu, ro‘zg‘or tebratish qiyinchiligi, yo‘qchilik, kelinning qaychi tili-yu, uydagi gapning ko‘chaga to‘g‘ri kedlmasligi bois oilada kunda g‘ish-g‘isha. Buning ustiga momo ham keksayib, esi kirar-chiqar, almoyi-aljoyi bo‘lib qolgan. Bu ham yetmagandek, badbo‘y kasal iskanjasiga olgan. Xullas, oilada, uyda asabiylik, ahvol mushkul, osmon uzoq, yer qattiq.

O‘sar nechog‘li sabr etmasin, qiyinchilikka dosh bermasin, vaziyat, sharoit uning tabiatini o‘zgarish sari burdi. Ko‘zining oqu qorasi bo‘lgan momo o‘ziga, ro‘zg‘origa, xotiniga ortiqchalik qilayotgandek tuyuldi. Natijada, shayton yo‘ldan urib, necha asrlardan buyon davom etib kelayotgan mustahkam milliy udumga darz ketadi. Kunlardan birida O‘sar o‘z momosini kimsasiz, o‘zi qaytolmaydigan joylarga tashlab keladi. Bu, aslida, turmush uqubatlariga yigit asabining dosh berolmay qolishi edi.

«Momo!-dedi nevara ovozi xirillab va tuyqus yig‘lamoqdan beri bo‘lib baqirdi: -Kenjangiz chaqiryapti ekan sizni! Kenjaboy!.. Bittasi aytib ketdi...»[2] O‘sar momosini shu tarzda kiyintirib uydan olib ketadi.

Biroq yozuvchi asarini shu bilan tugatmaydi. Chunki uning muddaosi zamon og‘irligi, qahramondagi ruhiy o‘zgarishni ko‘rsatishgina emas, inson qalbida, millat tomirida insonga insoniy mehrning hyech qachon so‘nmasligini ko‘rsatishda.

Momoni uydan olib chiqib ketish jarayonidagi dialog ham kitobxonn o‘ylantirmay qolmaydi. Fikrimizni asardan olingan quyidagi dialog misolida davom ettirishni maqsadga muvofiq deb bildik:

«-Anavi yerdan ushlang. Ushlang deyapman... Hye, enahardi momosi! – O‘zi o‘ng qo‘li bilan kampirning dastpanjasini olib, g‘aladonning tutqichiga qo‘ydi.

-Ha, mundaychiksiyam bor ekan-da... Aylanay mehribonimdan... Sizlarni halol yedirdim, halol kiydirdim. Xudoga shukr. Eshitgansan, bobongdi «virak narot» deb otishganda, bizdan yetti chaqirim nariga qochib edi qarindoshlar ham. Ha, «xalq dushmani» ning bevasi edim»[3].

[1] Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б. ва бошқ.XX аср ўзбек адабиёти тарихи: Ун-тлар ва пед.ин-тлари бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик.- Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – Б. 505.

[2] Xolmirzayev.Sh.Tabassum: hikoyalar. - Toshkent: Ziyo nashr, 2023. – B. 241.

[3] Xolmirzayev.Sh. Tabassum: hikoyalar. – Toshkent: Ziyo nashr, 2023. – B. 242.

Asar qahramoni momo ana shunday «xalq dushmani»ning bevasi bo‘lib, hamma yaqinlari ulardan qochib, yordam qo‘lini cho‘zmasa-da, o‘zni yo‘qotmaydi, farzandini katta qiladi. Hattoki, aynan hozirgi holatida, ya’ni keksayib, qo‘lidan ish kelmaydigan, birovlarning yordamiga muhtoj bo‘lib qolganida uni uydan olib ketayotgan nabirasi O‘sarni ham o‘zi katta qilgan. «Mashina katta ko‘chagatushgach, to‘g‘riga yo‘l oldi. O‘sar tezlikni oshirib va har qadamda signal berib, go‘yoki o‘zining qandaydir «Borsa qaytmas» ga borayotganidan o‘tkinchilarni ogoh etayotgan kabi ko‘zi ilg‘agan tanish-bilishlarga beixtiyor bosh irg‘ab, qishloqdan chiqa boshladi»[1].

Kitobxon O‘carga nisbatan ham, uning xotiniga nisbatan ham qilmishlari uchun nafratini yashirolmaydi. Ayni vaqtda ularni shu ahvolga tushishga undagan sharoitni o‘zi sezmagan ravishda dildan tahlil eta boshlaydi va baribir, momoga bunday munosabat borib turgan imkonsizlikdir, degan to‘g‘ri xulosaga keladi.

O‘sar va uning xotini achchiq xatoni anglab yetadilar: momoni qaytarib olib kelish uchun yo‘lga tushadilar.

«Bukri tol tomiriga endi Hojar o‘tirib qoldi. O‘sar yo‘lning u betiga o‘tdi. Keyin to‘g‘ridagi soylik tomonga chopib ketdi. Buloq suvi toshchalar oralab oqar, qandaydir o‘troq qushchalar chiy-chiylashar edi.

O‘sar dodlab, yana orqaga qarab chopdi. Tut ostidan o‘tib, yana toshlar ustiga chiqdi.

-Momoo...- dedi endi ovozi bo‘g‘ilib. – Axir... – Shunda kampirning boya (O‘sar ketayotganda) kulgani, «Qadimda bo‘lgan ekan-da...» deganini eslab: «Tag‘in birov-yarimga aljigan bo‘lsa...» deb o‘yladi. Va o‘zini-O‘sarniyam tanimay qolishi yodiga tushib, holsiz shivirladi: -Obketishibdi»[2].

Yozuvchi shu nuqtada hikoyani kulminatsiyasiga olib chiqadi. Momo yo‘q. Uni noma’lum, mehrparvar kishilar olib ketgan. Endi bu vijdon azobiga chidab bo‘ladimi? Adib shu tariqa qilmishlari uchun qahramonlarini mana shunday abadiy azobga mustahkam etadi.

Adib asar nihoyasida katta ma’noni singdiradi. Momoni boshqa odamlar o‘z panohlariga olib ketadilar. Asar g‘oyasidagi asosiy mazmun yuki muayyan ma’noda mana shu kishilarda hamdir deb tushunmoq kerak. Hikoyada deyarli ko‘rsatilmagan, ishtirok etmagan mana shunday kishilar bor ekan, hayot so‘nmaydi, mehr o‘lmaydi, millat o‘zini o‘zi xor qilmaydi.

90-yillarga kelib yozuvchi hikoyalarida zamon ruhi yanada teran va yorqin namoyon bo‘la boshladi.

«Ko‘k dengiz» hikoyasi nainki Sh.Xolmirzayev, balki, umuman, XX asr oxirlaridagi o‘zbek hikoyachiligining yutuqlaridan biridir.

Oltoyda chor-nochorlikda yashagan Ivan Ivanovich O‘zbekistonga mehmonga chaqirilgan. Yozuvchi darhol o‘quvchi e’tiborini qahramon sajiyasiga tortadi, ajab o‘z vatanida odam yashashi qiyin, isqirt, badbo‘y yerto‘lalarda umr o‘tkazayotgan Ivan Ivanovich O‘zbekistonga kelgach, mezbonlar unga durustgina xonadonlarni taklif qilishlariga qaramay, tarki odat amri mahol deganlaridek, devonavishlikni davom ettiradi, ichishini qo‘ymaydi. Adib qahramonning bu tabiatini boshda istehzo bilan tasvirlayotgandek... Aslida esa, bunday emas. Aslida adib kitobxonni qahramonning bu ahvolga tushishi sabablarining chuqur ildizlarini ochishga tayyorlamoqda.

Bu odam bir vaqtlar kattagina olim bo‘lgan. Oliy o‘quv yurtlarida dars bergan. Oltoyda yerli aholini ruslashtirish avj olganda, bu harakatga qarshi turgani uchun millatchilikda ayblanib, surgun etilgan. Uning darbadarligi shundan so‘ng boshlanadi. Qamoqdan qaytgach, o‘y uyiga propiska qilishmaydi. Tirik turib oilasidan mahrum bo‘ladi. Ichkilikka beriladi. Kechagi olim endi o‘z vataniga sig‘maydi, noilojlikdan yerto‘lalarda yashaydi. Shu ahvolda ham fikri-zikri millat qismatida. Ahvol shu darajaga yetadiki, boshqalar zamonning milliy siyosatini ko‘klarga ko‘tarib, amal pillapoyalaridan o‘rmalayotgan bir paytda bu xo‘rlangan qalb o‘z millatiga mansub bolakaylarni yerto‘laga chaqirib, xalqining o‘tmishi, urf-odatlari, madaniyati haqida rivoyatlar aytib yuradi.

Asar boshida bir piyonistamikan, deb ishtibohga berilgan qahramonga sekin-asta mehr qo‘yganimizni sezmay qolamiz. Bir g‘arib inson hasratida bovujud bir millat qismati namoyon bo‘layotganini idrok eta boshlaymiz.

Hikoya nihoyasida qahramon xarakteri yanada teranroq tasvirlanadi. Ma’lum bo‘lishicha, u O‘zbekistonga faqat uy, ichkilik yoxud xotirjam turmush uchun emas, o‘zining xalqi bilan ildizi bir bo‘lgan bu tomondagi turkiy xalqning ahvolini o‘z ko‘zi bilan ko‘rish ishtiyoqida, so‘roq belgisiga aylanib qolgan qonli yuragining savollariga javob topish ilinjida kelgan ekan. Bu yerda ham o‘z yurtidagi kabi ahvolni ko‘rgach, ko‘k dengizdek toza va mahobatli dunyoning zaharlanayotgan ko‘lga aylanib borayotganini anglagach, bu yurtga sig‘may qoladi, darveshona tentirab, bosh olib ketadi.

Sh.Xolmirzayev «Ko‘k dengiz» hikoyasiga faqat o‘zbek xalqi emas, Sovet Ittifoqi deb atalgan sho‘rolar mamlakatidagi ko‘pdan-ko‘p xalqlarning XX asr nihoyasidagi milliy dardini singdira oldi.

Adibning o‘z vaqtida katta bahs-munozaralarga

[1] Ko‘rsatilgan manba. – B. 243.
[2] Ko‘rsatilgan manba. – B. 250.

sabab bo‘lgan romani «So‘ngg bekat»dir.

«So‘nggi bekat» da o‘zligini izlayotgan vijdoni uyg‘oq, qalbi ochiq ziyolilar obrazi bir ansambldek jamlangan. Ular biz kimmiz, kimlarning avlodimiz, deya qiziqa boshlaydi. O‘zbek urug‘lari, yurtning qadim tarixi va cho‘ng madaniyati suhbatlarining bosh mavzusi bo‘ladi. Asarda jamiyatning ma’naviy-ijtimoiy hayoti haqqoniy aks ettiriladi. Adib dastlabki romani bilan o‘z davridagi adabiy talab va o‘lchovlarni, andaza va me’yorlarni ichdan inkor etadi. Adabiy asarning publitsistikadan, jurnalistik tadqiqotdan farqi borligini, yozuvchi inson qalbini tadqiq etishi lozimligini isbotlamoqchi bo‘ladi. Biz bu o‘rinda bekorga ichdan inkor etadi, pinhona ta’kidlashga urinadi, deyayotganimiz yo‘q. Sababi, roman yozilib e’lon qilingan davr sotsialistik realizmning hukmfarmo davri edi. Bu yo‘lga shubha bilan qarash aslo mumkin emas edi.

Siyosiylashgan nasrni milliy-adabiy o‘zanga solishga urinish aynan Shukur Xolmirzayev ijodida yaqqol seziladi.

Asar qahramonlari asosan yoshlar. Chunki roman yozilgan vaqtda muallifning o‘zi o‘ttiz beshga to‘lib-to‘lmagan edi. U asarga ongli ravishda tengdoshlari hayotini tanlagan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, roman jo‘shqin bir kayfiyatda, ehtiros bilan yozilganligi yaqqol ko‘rinib turadi va o‘quvchida ham mana shunday kayfiyat uyg‘otadi. Roman juda oddiy va sodda usulda bitilgan. Tili ravon va shirador.

Milliy o‘zlikni yo‘qotishga, shu orqali xalqlarni qullikda ushlab turishga qasd qilgan mustamlakachilar birinchi navbatda millatni millat qilib turadigan tayanchlarini – urf-odat va an’analarini, e’tiqodini, tarixini yo‘qotishdan boshlagan. Millatni g‘orat qilishning ana shu uslubini adib nihoyatda mahorat bilan tasvirlab, xalqimizning o‘ziga xosligi, qadimiyligining ramzi bo‘lgan Navro‘zni umr yo‘lining so‘nggi bekati hisoblanmish qabristonga eltib nishonlaydi. Romandagi ziyolilar ansamblining yana bir vakili Sabohatning xalq og‘zaki ijodi, xususan, tog‘li xalq marosimi hisoblangan giryaning yo‘qolib ketayotganidan taassufi asarga shunchaki ta’sirchan sahnalar qo‘shish maqsadi bilan emas, yozuvchining asl muddaosi – xalqning uyg‘onishi, o‘zligini tanishi yo‘lidagi vositalar sifatida qalamga olingan. Asarda bu kabi ramziylikka har qadamda duch kelamiz.

Sabohat – jonini vatan va xalq yo‘lida, erk-istiqlol yo‘lida fido qilgan o‘zbek ziyolilarining umumlashma obrazi. U orzu-umidlari, ideallari bilan o‘z davridan o‘zib ketgan inson. Bu obrazni ko‘rib-kuzatsangiz, sinchiklab qarasangiz, XX asr boshlaridagi ma’rifatparvar ziyolilar ko‘z oldingizga kelaveradi. Uning o‘limi yozuvchining istagi bilan emas, balki mantiq bilan amalga oshadi. Chunki u sho‘ro siyosati istamagan shaxs. Bunday «zararli» mafkura bilan qurollangan inson jamiyatda bo‘lishi mumkin emas. Yozuvchi Sabohatning o‘limi orqali ko‘p masalalarga ishora qiladi, tarixga urg‘u beradi. Chunki bunday g‘oyalar bilan yashagan, kurashgan ziyolilar asr boshida mustabid tuzum tomonidan garchi ommaviy qirg‘in qilingan esada, ularning maqsad-g‘yalari, qarashlari o‘lgan emas. Shuning uchun ham Muniraga vasiyat qiladi, ishining davom etishini istadi.

Xulosa qilib aytganda, Shukur Xolmirzayev nasri o‘zbek milliy mentalitetining badiiy talqinini chuqur va hayotiy tarzda aks ettirishi bilan ajralib turadi; yozuvchi qahramonlar xarakteri, kundalik turmush manzaralari, xalqona til va badiiy detallar orqali milliy dunyoqarash, axloqiy qadriyatlar hamda jamiyat va shaxs o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ishonarli ifodalagan. Tahlil natijalari Sh.Xolmirzayev ijodini milliy mentalitet masalasida tizimli va qiyosiy jihatdan o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi, shu bois kelgusida yozuvchining nasriy asarlarini boshqa o‘zbek adiblari ijodi bilan solishtirma tahlil qilish, shuningdek, uning asarlarini zamonaviy adabiy-nazariy yondashuvlar asosida qayta talqin etish ilmiy jihatdan muhim va samarali bo‘lishi mumkin.

Resume. The article analyzes the artistic interpretation of national mentality in the prose of Shukur Kholmirzaev. It examines how the writer reflects the features of Uzbek national consciousness, traditions, and moral values through a system of images, character portrayals, narrative language, and everyday details. Special attention is paid to the relationship between the individual character of the protagonists and the collective experience of the people, as well as to the role of realistic depiction of daily life in revealing the national spirit.

Резюме. В статье анализируется художественная интерпретация национального менталитета в прозе Шукура Холмирзаева. Рассматривается, каким образом писатель через систему образов, характеры персонажей, язык повествования и бытовые детали отражает особенности узбекского национального самосознания, традиций и нравственных ценностей. Особое внимание уделяется взаимосвязи индивидуального характера героя с коллективным опытом народа, а также роли реалистического изображения повседневной жизни в раскрытии национального духа.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

MAVHUM OTLARNING KOGNITIV-SEMANTIK VA DISKURSIV XUSUSIYATLARI: ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK YONDASHUVLARI ASOSIDA TAHLIL

Abduraxmonov Xudoynazar Abdirayimovich,
Qarshi davlat texnika universiteti
xorijiy tillar kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Dunyo tilshunosligida abstrakt otlarning o'rganilishi bevosita insonning olamni anglash jarayoni bilan bog'liq holda kechdi. Bu jarayon dastlab so'z va u ifodalaydigan tushuncha orasidagi munosabatni aniqlash bilan bog'liq holda amalga oshirildi. Jumladan, Aristotel omonim hamda sinonimlar misolida tushuncha va uning nomini ajratish zarurligini ta'kidlaydi[1]. Shu bilan birga fikrning rost yoki yolg'on ekanligini unga mavjudlik predikati yuklanmaguncha ma'lum bo'lmasligini qayd etadi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, so'z muayyan tushunchani ham, tasavvurni ham ifodalashi mumkin[2]. Chunki tushuncha ham tasavvur ham so'z bilan bog'lanadi. Bu kabi qarashlar falsafadagi ko'zga ko'rinadigan dunyo bilan tasavvur qilish mumkin bo'lgan olam dixotomiyasi asosida shakllangan, deyishimiz mumkin. Bu tilshunoslikda aniq va mavhum otlar haqidagi nazariy qarashlarning shakllanishiga xizmat qildi. Zero, har qanday so'z borliqda mavjud bo'lmagan, ya'ni ko'z bilan ko'rish, ushlash mumkin bo'lmagan, faqat his qilinadigan, tasavvur qilinadigan tushunchalarni yoki sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi predmetlarni ifodalashiga ko'ra farqlanadi. Shu sababli ba'zi tilshunoslar otlardagi aniqlik va mavhumlik dixotomiyasini leksik-semantik kategoriya deb hisoblaydilar[3]. So'z ifodalayotgan tushunchaning mavhumlik yoki aniqlikni belgilab berishi hisobga olinganda, bu fikrga qo'shilish mumkin.

Ot turkumi birliklari har qanday til leksik tizimida salmoqli qismni egallaydi. Chunki borliqdagi narsa-buyum, hodisa, jarayon kabilar aynan shu turkum birliklari orqali ifodalanadi. Fikrimizni til korpuslarida amalga oshirilgan tahlillar asosida ham dalillash mumkin. Masalan, ingliz tilidagi leksemalarning deyarli 37 foizdan ko'p qismi ot turkumiga mansubligi inglizzabon tilshunoslar tomonidan qayd etiladi[4]. Tilshunos R.Xadson ingliz tilidagi matnlarida otlarning boshqa turkumlarga nisbatan salmoqli qismni tashkil etishi haqidagi xulosaga ommabop bo'lgan *Brown Corpus* hamda *Lancaster-Oslo-Bergen (LOB)* korpuslaridagi matnlar tahlil qilish asosida keladi. Albatta, bunday natijalarga bir qarashda ishonish qiyindek, ammo natijalar aniq tahlillarga asoslangan. Ana shu salmoqli qismni band etuvchi turkum tarkibida mavhum otlar ham muhim o'rin tutadi. Umuman, mavhum otlar mohiyati anglanadigan, tasavvur qilinadigan tushunchalarni ifodalashi bilan muayyan otlardan ajralib turadi. Inglizzabon tilshunoslar tomonidan ot turkumi birliklari shu jihatdan ham qiziqarli o'rganish obyekti bo'lib kelgan. Quyida dunyo tilshunosligida mavhum otlarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga harakat qilamiz.

Tilshunos V.Kintch mavhum otlarning tushunilishidagi murakkabliklarni tekshirdi. Olimning "Mavhum otlar: obrazlilik leksik murakkabliklarga qarshi" maqolasida mavhum otlarni o'rganish, ularning olamning lisoniy manzarasini aks ettirishida qanday qiyinchiliklar mavjudligini aniqlashga qaratilgan edi[5]. Maqolada mavhum otlar tadqiqida psixolingvistik yondashuvning ahamiyati, ularning tafakkur va xotira bilan bog'liqligi kabi masalalar tahlilga tortildi. Olim tub va yasama mavhum otlarning tushunilishida birmuncha farqlar mavjudligini qayd etadi. Bu, ayniqsa, mavhum bo'lmagan tushunchalarni ifodalovchi

[1] Аристотель. Сочинения в 4 томах. Том 2. – Москва: Мысль, 1978. – С.92. – 688 с.
[2] Акай О.М. Феномен абстрактного существительного // Вестник МГУКИ. 2014. №5(61). – С.269-272.
[3] Kintsch W. Abstract nouns: Imagery versus lexical complexity // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 1972. Vol.11/1. – P.59-65.
[4] Hudson R. About 37% of word-tokens are nouns // Linguistic Society of America. 1994. Vol.70.№2. – P.331-339.
[5] Kintsch W. Abstract nouns: Imagery versus lexical complexity // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 1972. Vol.11/1. – P.59-65.

so‘zlardan yasalgan otlarda yanada aniqroq namoyon bo‘ladi. Masalan, *childhood, friendship, bookishness, scholarship, heartache* kabi leksemalarning asosi muayyan otlarni ifoda etadi. Shu sababli ulardan yasalgan mavhum otlarning tushunilishi oson kechadi. Chunki har qanday so‘z derivatsion qolipda yasalish asosi bo‘lib joylashar ekan, bunda mavhum tushuncha ifodalovchi hosilada ham uning o‘ziga xos “izi” saqlanadi. Shunday ekan, V.Kintch nazariyasiga ko‘ra, mavhum otlarning tushunilishidagi murakkabliklar darajasi ularning tub yoki yasama ekanligiga ko‘ra farqlanadi.

Mavhum tushunchalar va ularni ifodalovchi otlarni kognitiv yondashuv asosida o‘rganish ham yaxshi samara beradi. Mavhum tushunchalarning tafakkurdagi sintezi, ularning inson ongida qayta ishlanishi kabi masalalar tilshunoslarni doimo qiziqtirib kelgan. Odamzod tushunchalarni lisonda aks ettirar ekan, bunda mavhum tushunchalarning tushunilishi masalasi kun tartibiga chiqaveradi. Jumladan, mavhum tushunchalarning ongdagi in’ikosi til egalarining yoshlar kesimida farqalanishi masalasi P.Shvanenflyugek va S.Akinlarning izlanishlarida o‘z aksini topdi[1]. Zero, bolalar, ayniqsa maktabgcaha va boshlang‘ich ta’limda tahsil olish davridagi bolalarning mavhum tushunchalarni tafakkurda qanday qayta ishlaydi hamda bu jarayon yosh ulg‘ayishi bilan qanday tartibda rivojlanib borishi masalasi nihoyatda dolzarb edi. Tilshunoslar boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, ya’ni 9-10 yoshgacha bo‘lgan bolalar leksikasining asosini muayyan tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar hosil qiladi. Chunki bunday so‘zlar kichik yoshdagi bolalar uchun tasavvur qilish hamda tushunish nuqtayi nazaridan qulay hisoblanadi. Anglashiladiki, kichik yoshdagi til egalari olamni aniq tushunchalar, ularning tasviri orqali tushunadilar. Mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarda bunday bog‘liqliklar mavjud bo‘lmaydi. Shu sababli mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarning 9-10 yoshlardan keyingi davrda rivojlana boshlaydi. 10-15 yoshli bolalar uchun mo‘ljallangan leksikografik manbalarda mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar soni ortib boradi. Bu davrda mavhum tushunchalar, ularning leksikada aks etishi, matnlarda qo‘llanishi borasidagi bilimlar shakllangan va rivojlanayotgan bo‘lishi P.Shvanenflyugek va S.Akinlarning izlanishlarida o‘z aksini topadi. Albatta, bu xulosalar aniqligi tajribalar asosida ta’minlanadi. Bunda ikki yosh guruhidagi ishtirokchilardan aniq va mavhum tushunchalarni bildiruvchi so‘zlarning ma’nosi so‘raladi. Tanlangan so‘zlarning matnlarda qo‘llanish chastotasi ham bir-biridan farq qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalar ko‘proq tasavvur qilish, ko‘z oldiga keltirish mumkin bo‘lgan so‘zlarning ma’nosini tushunishsa, katta yoshdagi bolalar aniq otlarni ham, mavhum otlarni ham leksik jihatdan tahlil qila oladilar. Bu kichik maktab yoshidagi bolalar aniqlik xususiyatiga ega bo‘lgan tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarni oson tushunishi, mavhum otlar mohiyatini anglashda muammolarga duch kelishini ko‘rsatadi. Bularning hammasi mavhum otlar tushunilishida muloqot hamda olamni anglashdagi tajriba talab etilishi bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Aslida, bu mavhum otlarga oid tadqiqotlarning aksariyatida ilmiy gipoteza sifatida mavjud bo‘ladi. Tilshunoslarning izlanishlari bu gipotezaning tasdiqlanganligini, ya’ni mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar til egalari leksikasiga muloqot tajribasi hamda olamni anglash darajasining o‘sishi bilan kirib kelishini ko‘rsatdi.

Mavhum otlarning kognitiv xususiyatlari tadqiqi, ta’kidlanganidek, doimo tilshunoslar diqqat markazida turgan. Masalan, tilshunos H-Y.Shmidt ingliz tilidagi abstrakt otlarni konseptual birliklar sifatida tadqiq qildi[2]. Olim o‘zining “English abstract nouns as conceptual shells: from corpus to cognition” (2000) kitobida mavhum otlarning nazariy jihatlari, ularni tadqiq qilish metodoliyasi masalalarini tadqiq qildi. Olim ingliz tilida “shell noun” (konsept darajasiga ko‘tariladigan mavhum otlar) terminining xususiyatlari hamda bu terminning “shell-content” termini bilan aloqadorligi kabi masalalar tahlilga tortilgan edi. Kitobda mavhum tushunchalarni ifodalovchi konseptlarni ajratishda til korpuslarining ahamiyati alohida bo‘limda yoritilgan. Mavhum otlarning guruhlarga ajralishi masalasi esa manbaning ilmiy qiymatini yanada oshirgan. Mavhum tushunchalarni ifodalovchi konseptlarning nutqda qo‘llanishi, jumladan, ularni qo‘llashdagi faktik, lingvistik hamda mental qo‘llanish xususiyatlari batafsil yoritilgan. Qo‘llanishning har bir turi ichki guruhlarga ajralib ketadi. Masalan, faktik qo‘llanish neytral, sabab-oqibat, qiyosiy, qisman kabi qo‘llanish xususiyatlariga ajraladi. Xuddi shuningdek, lingvistik xususiyatlar predloglar bilan qo‘llanish, emotsional tushunchalarni yetkazish kabilarga ajratiladi. Mental xususiyatlar esa konseptual hamda psixologik jihatlarni qamrab oladi. Kitobning maxsus bobi konseptual mavhum otlarning vazifaviy xususiyatlariga bag‘ishlangan. Bunda vazifaviy xususiyatlar semantik, pragmatik hamda kognitiv vazifalarga ajratilgan. Har qanday til birligida bo‘lgani kabi, mavhum otlarning nutqiy voqelanishida nolisoniy vositalarning

[1] Schwanenflugel P., Akin C. Developmental trends in lexical decisions for abstract and concrete words // Reading Research Quarterly. 1994. Vol.29. No.3 . – P.250-264.

[2] Schmid H.-J. English abstract nouns as conceptual shells: from corpus to cognition. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000. – 468 p.

ta’siri muqarrardir. Shunday ekan, mavhum otlarning o‘ziga xos pragmatik vazifalari ham mavjud. H-Y. Shmidt kitobida mavhum otlarning pragmatik vazifalari tahlilga tortilishi shu jihatdan ham muhim edi. Olim konseptual xususiyatga ega bo‘lgan otlar aniq tushunchalarni ham kognitiv darajaga ko‘tarishini “idea”, “fact”, “news” kabi so‘zlar misolida dalillaydi[1]. Mavhum otlarning har qanday tilda inson ongining eng murakkab qismlarini, ya’ni hissiyotlar, munosabatlar, falsafiy tushunchalar hamda ichki dunyoni aks ettirishi H-Y.Shmidt fikrlarining to‘g‘ri yo‘nalishda ekanligini ko‘rsatadi.

Mavhum tushunchalarni ifodalovchi konseptlarning abstrakt strukturalar bilan ifodalanishi masalasi Memfis universiteti professorlari K.Vimer-Xastings va A.Grasserlar izlanishlarida ham o‘z aksini topdi[2]. Olimlar mavhum tushunchalarni kontekstual shartlangan strukturalar sifatida tadqiq qiladilar. Bunga ko‘ra mavhum strukturalar vaqt va makon bilan bog‘liq holda aniq vaziyatlar asosida yotadi hamda ulardan ajratiladi. Lingvistik jihatdan mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar kontekstda fe’l, predlog kabilar bilan birikma hosil qilganda o‘rganish va tushunish osonlashadi. Umuman, bunday tipdagi izlanishlar mavhum tushunchalarning inson ongida aks etishi, ularning tushunilishiga qanday omillar ta’sir qilishini aniqlashga ko‘maklashadi. Zero, K.Vimer-Xastings va A.Grasserlarning tahlil qilinayotgan maqolalarida fe’llar hamda predloglarning mavhum otlarni aniqlashtirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Albatta, bu o‘rinda mavhum otlarni “aniqlashtirish” deganda ularni muayyan otlar sirasiga olib o‘tish tushunilmaydi. Shunchaki ularning inson tafakkurida qanday shakllanishi haqida tasavvurlarni aniqlashtirish nazarda tutiladi. Bunda kontekstning o‘rni beqiyos ekanligini hamda uning ta’siri barcha tillarda amal qilishini ta’kidlash lozim. Masalan, “excitement” leksemasi mavhum tushunchani ifodalaydi. Tabiiyki, bu leksema haqida tasavvurning aniqlashishi uchun kontekst talab qilinadi. Xuddi shu so‘zning ma’lum bir kontekstda qo‘llanishi, bunda aniq tushunchlarni ifodalovchi so‘zlardan foydalanish leksema ma’nosining inson tafakkurida muayyanlashishiga xizmat qiladi. Masalan, “trembling with excitement” birikmasida fe’l hamda predlogning qo‘llanishi “excitement” leksemasi mohiyati haqidagi tasavvurni muayyanlashtiradi. Birikma mavhum tushuncha ta’siridagi insonning holati haqida aniq tasavvurni shakllantiriadi. Ta’kidlanganidek, bunday misollarni har qanday tildan topish mumkin. Bu kabi tadqiqotlar mavhum otlarning kognitiv xususiyatlari tadqiqida kontekst hamda korpus materiallaridan foydalanish yaxshi samara berishini dalillaydi. Anglashiladiki, mavhum otlarni kognitiv aspektda tadqiq qilish o‘zbek tilida ham zarurdir.

Mavhum otlarni o‘rganishga kognitiv aspektda yondashuv Kaliforniya universiteti professorlari K.Burges hamda K.Lund kabi olimlarning ishlarida ham o‘z ifodasini topdi[3]. So‘z ma’nosi tilni tushunish tizimining til, kognitiv faoliyat hamda idrok orasidagi munosabatlarda ko‘prik vazifasini bajaradi. Shu sababli so‘z ma’nosining nutqiy tajriba asosida shakllanishi jarayonini modellashtirish, uning ongda qayta tiklanishi kabilarni tahlil qilish lozim bo‘ladi. Shu sababli tahlil qilinayotgan maqolada mualliflar so‘z ma’nosini aniqlashtirish, muayyanlashtirish masalasini o‘rgandilar. Umuman, maqolada so‘z ma’nolari inson xotirasida, tafakkurida qanday tarzda o‘z aksini topishi hamda bu jarayonning dinamik tarzda rivojlanib borishini tahlilga tortadi. Mualliflar jarayonni aniq tarzda ifodalash uchun HAL (Hyperspace Analogue tu Language) modelini taklif qiladilar. Bu model nihoyatda katta hajmdagi matn korpusidan hamda internet materiallari (taxminan 300 mln.dan ortiq so‘z) qamrab oladi hamda so‘zlarning birikmalarda qo‘llanishi asosida ularning ma’nolarini aniqlash imkonini beradi. Bu so‘z ma’nolarini leksikografik manbalarda berilgan izohidan emas, balki real matnlardan shakllantirish imkonini beradi. HAL modeli an’anaviy semantik modellardan (hierarchical network, feature comparison, semantic differential) farqli ravishda muayyan inson (garchi u tilshunos olim bo‘lsa-da) bahosi va uning ilmiy izlanishlari asosida shakllanmasligi hamda jonli nutqda qo‘llanayotgan real matnlarga asoslanishi bilan ajralib turadi. Natijada, modelda abstrakt tushunchalarni (his-tuyg‘u, ob-havo, jarayon kabilarni) ham nisbatan oson ifodalash mumkin bo‘ladi. Grammatik hamda semantik kategoriyalarni oson ajratish hamda ifodalashda bu muhimdir. Ma’lum bo‘ladiki, K.Burges hamda K.Lundlar tomonidan taklif etilgan model so‘z ma’nolarini inson omili va qo‘lda belgilanadigan xususiyatlarsiz, faqat til tajribasidan kelib kelib chiqqan holda xotirada o‘rinlashishini aks ettiradi. Natijada, bu model semantik xotira, assotsiatsiya, grammatika va mavhum tushunchalarni bir butun sifatida izohlashni ta’minlaydi.

[1] Schmid H.-J. English abstract nouns as conceptual shells: from corpus to cognition. – Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000. – P.369. – 468 p.

[2] Wiemer-Hastings K., Graesser A. Contextually Representing abstract concepts with Abstract Structures // Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society. Vol.22(22). 2000.

[3] Burgess C., Lund K. Representing abstract words and emotional connotation in a high-dimensional memory space // Proceedings of the Nineteenth Annual Conference of the Cognitive Science Society. 1997. – P.61-66.

Ingliz tilshunosligida ot turkumiga oid birliklarni umumiy tarzda o‘rganishga qaratilgan izlanishlar ham ko‘plab uchraydi. Bu ingliz tilining global miqyosdagi ahamiyati hamda maqomi bilan ham bevosita bog‘liq. Aynan shu omil asosida ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish kundan kunga ortib bormoqda. Shuning uchun ot turkumining semantik, sintaktik va morfologik xususiyatlari turli yondashuvlar – kognitiv lingvistika, korpus lingvistikasi va distributiv semantika nuqtai nazaridan qayta ko‘rib chiqilmoqda. Korpuslarga asoslangan tadqiqotlarda otlarning kontekstdagi chastotasi, kollokatsiyalari va semantik proksimiti ularning ma’no tuzilishini ochib berishda muhim rol o‘ynaydi. Jumladan, “The Cambridge Grammar of the English Language” (2002) kitobining J.Peyne hamda R.Xadlestonlar tomonidan yozilgan “Nouns and noun phrases” qismida ot turkumi va uning grammatik xususiyatlari bayon qilingan[1]. Bu manbada ot turkumining umumiy xususiyatlari, ya’ni morfologik (son (number), kelishik (case), jins (gender) kategoriyalari), sintaktik (gapda bosh so‘z yoki tobe unsur maqomida kelishi) hamda semantik (sanaladigan hamda sanalmaydigan otlar, muayyan yoki mavhum ekanligi) jihatlari haqida ma’lumot berildi. Shuningdek, bu manbada otlarning subkategoriyalari, ya’ni kichik ma’noviy guruhlari haqida ham ma’lumot berilgan. Zero, turkumning ma’noviy guruhlari uning grammatik xususiyatlariga ham bevosita ta’sir qiladi. Masalan, muayyan otlarning birikish va biriktirish imkoniyati mavhum otlarga nisbatan kengroq bo‘ladi. Bu kabi jarayonlarga grammatik xususiyatlarni ochish fonida murojaat qilinadi. Umuman, ot turkumi birliklari hamda ularning ishtirokidagi birikmalar tahlili “The Cambridge Grammar of the English Language” (2002) kitobining muhim qismini tashkil etadi. Chunki ot turkumi ingliz leksikasining asosiy qismini tashkil etadi. Bu turkum birliklarining grammatik xususiyatlarini ochib berish umumiy grammatika haqida aniq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Ma’lum bo‘ladiki, “The Cambridge Grammar of the English Language” kabi manbalarda muayyan so‘zlar guruhining grammatik xususiyatlari umumiy tarzda bayon qilinadi.

Ta’kidalnganidek, muayyan va mavhum otlarni konsept sifatida o‘rganish til egalarining turli yosh kesimida o‘rganilishi inglizzabon tilshunoslarning tadqiqotlarida o‘z ifodasini topgan. Jumladan, N.Karamelli, A.Setti, D.Maurizzi kabi tilshunoslar muayyan va mavhum otlarning maktab yoshidagi bolalarning tafakkurida qanday tarzda shakllanishi masalasini o‘rgandilar[2]. Maqolada muayyan otlarning tushunilishi mavhum otlarga nisbatan soddaroq ekanligi haqidagi an’anaviy fikrlar keltiriladi. “Konsept va tushunchaning hosil bo‘lish bosqichlari, tasnifi va o‘zaro munosabati masalalari – kognitologiya va mantiq fanlarining tadqiq obyekti... Konsept va tushuncha – insoniy bilish va tafakkur mahsuli, so‘z uning voqelanish shakli. Insoniyat, jamiyat, madaniyat va ma’naviyat hamisha rivojlanishda ekan, bu uch unsur ham mutaraqqiy bo‘lib, bir-biriga ta’sir etadi, o‘zgaradi va yangilanadi”[3]. Shu ma’noda tahlilga tortilgan Mavhum tushunchalarning qabul qilinishi yosh o‘sishi (8, 10, 12 yoshlar kesimida) bilan o‘zgarib borishi maqolada dalillangan. Jumladan, 8 yoshda mavhum va muayyan tushunchalarni farqlash ko‘nikmasi shakllanishi, ammo bu yoshda mavhum tushunchalarning assotsiatsiyalari haqida tasavvurlar rivojlanmagan bo‘lishi mualliflar tomonidan isbotlangan. Mavhum konseptlarni tushunish, ularni nutqda qo‘llash ko‘nikmalari 10 yoshda rivojlana boshlaydi hamda 12 yoshga borib katta odamlardagi kabi darajaga ko‘tarilishi maqolada o‘z aksini topgan. Mavhum otlarning inson tafakkurida tushunchalarni akslantirishi masalasi turli yosh kesimida farqlanishi mualliflar tomonidan o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari orqali dalillangan. Mavhum otlarni bunday yondashuv asosida o‘rganish milliy tilshunosligimizda hanuzgacha kuzatilmagani bu borada jahon tilshunosligidan birmuncha ortda qolayotganligimizni ko‘rsatadi. Bu kabi izlanishlar kognitiv tilshunoslik bilan bolalar psixologiyasining bog‘liqligini ko‘rsatadi hamda shu sohalar kesishgan o‘rinlarini yanada chuqurroq o‘rganish kerakligini asoslaydi.

So‘nggi yillarda tadqiqotlarda ot turkumining pragmatik va diskursiv vazifalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. F.Martenson, M.Xoum, M.Roll kabi olimlar afaziyaning mavhum va muayyan otlarning qabul qilinishiga ta’siri masalasini o‘rgandilar[4]. Ta’kidlanganidek, odatdagi holatda muayyan otlarning tushunilsihi mavhum otlarga nisbatan osonroq kechadi. Afaziya holati (gapira olmaslik, so‘zlash qobiliyatining buzilishi) da ham bu jarayon shunday kechadimi, degan savolning javobini topish bu tahlil qilinayotgan maqolaning maqsadidir. Bu savolning javobini topish

[1] Huddleston R., Pullum K.G. The Cambridge Grammar of the English Language. – New York: Cambridge University Press, 2002. – P.323-525. – 1860 p.

[2] Caramelli N., Setti A., Maurizzi D. Concrete and abstract concepts in school age children // Psychology of Language and Communication. 2004. Vol.8 – P.17-32.

[3] Менглиев Б. “Концепт – тушунча – сўз” занжири ҳақида // Филологик тадқиқотлар: Тил, адабиёт, таълим. 2020. 1(1). – Б.50-54.

[4] Martensson F., Home M., Roll M. Implications of aphasia on abstract and concrete noun processing // Scandiavian Association for Language and Cognition. №2. 2009.

va uni dalillash uchun mualliflar 17 kishidan iborat sinov guruhi bilan ishlaydilar. Bunda 4 nafar ishtirokchi afaziya bilan og‘rigan bemorlar hisoblanadi (2 nafari frontoparietal, 1 nafari temporoparietal, 1 occipital lesions turi bilan og‘rigan bemorlar). Material sifatida 60 ta aniq va 60 ta mavhum otlar tanlab olinadi. Ishtirokchilar test jarayoni otlarning ta’riflari orqali bir nechta muqobillardan birini tanlaydilar. Shundan so‘ng tanlangan muqobilning assotsiatsialari topiladi. Tahlil natijalariga ko‘ra afaziya guruhida muayyan otlarni aniqlash va ularning birikmalarini topish jarayoni oson kechgan bo‘lsa, sog‘lomlar guruhida mavhum otlarning tushunilishida muammolar kuzatilmagan. Shuningdek, mualliflar guruhlar orasidagi individual natijalarni ham qiyoslaydilar. Jumladan, afaziya guruhida kasallikning *frontoparietal* hamda *temporoparietal lesions* turida mavhum otlarni o‘zlashtirishda nihoyatda past natijalar qayd etilgani holda, muayyan otlarni o‘rganishda muammolar kuzatilmaydi. Afaziyaning *occipital lesions* turida esa mutlaqo teskari natijaga erishiladi. Ya’ni bu guruh bemorlari muayyan otlarning o‘zlashtirilishida muammolarga duch keladilar. Chunki bunday bemorlarda ko‘rish bilan bog‘liq muammolar kuzatiladi. Muayyan otlar ifodalaydigan tushunchalarni idrok etish uchun esa, birinchi navbatda, ko‘rish xususiyati zarur bo‘ladi. Assotsiatsiyalar, ya’ni inson tafakkurida birikmalarning hosil bo‘lishida ham farqlar kuzatiladi. Afaziya guruhi ishtirokchilari mavhum otlarni ko‘proq sifat va fe’llar bilan bog‘liq holda ko‘rsalar, sog‘lom ishtirokchilar guruhi ko‘proq fe’l turkumi birliklari bilan bog‘laydilar. Anglashiladiki, maqola mualliflari afaziyada otlarning tushunilishini neyrokognitiv modellarga asoslangan holda izohlaydilar. F.Martenson, M.Xoum kabi olimlar afaziya bilan og‘rigan bemorlarning og‘zaki nutqni qanday qabul qilishlari haqidagi masalani boshqa ilmiy ishlarida ham tahlilga tortadilar[1]. Bu kabi izlanishlar abstrakt otlarni o‘rganishda lingvokognitiv hamda psixolingvistik yondashuvning nihoyatda muhim husoblanishini ko‘rsatadi.

Mavhum otlarni lingvokognitiv asosda tadqiq qilish ularni ichki guruhlarga ajratish zaruratini kun tartibiga qo‘ydi. Italiyalik olimlar A.Setti hamda N.Kamaelli ishlarida bu masala jiddiy tarzda ilgari surildi[2]. Olimlar mavhum konseptlar (masalan, “freedom”, “justice”, “idea” kabi) muayyan konseptlardan (masalan, “table” kabi) farqli o‘laroq, bitta, chegaralangan hamda idrok etiladigan referantga ega emas, degan fikrga keladilar. Chunki mavhum otlar murakkab holatlar hamda ijtimoiy-falsafiy tushunchalarni ifodalaydi. Uzoq vaqtlar mavhum otlar guruhlarga ajratilmay kelganligini qayd etish lozim. Zero, an’anaviy tadqiqotlarda mavhum otlar muayyan otlarga qarama-qarshi qo‘yiluvchi bir butunlik sifatida qaralgan. Ammo mavhum otlarning geterogenligi, ularning kognitiv tarzda ifodalanishi, xotiraning turli qismlarida saqlanishi, har xil so‘zlar bilan assotsiatsialanishi subkategoriyalarga bo‘linishini dalillaydi. Natijada, italiyalik olimlar ingliz tilidagi mavhum otlarni 4 turga bo‘lish maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar:

a) nominal kids (nominal turlar): *democracy, religion* kabi;

b) emotive states (hissiy holatlar): *anger, love* kabi;

d) social relations (ijtimoiy munosabatlar): *friendship, politeness* kabi;

e) philosophical-spiritual (falsafiy-ruhiy holatlar): *value, belief* kabi.

Albatta, mavhum otlarning sanalgan guruhlarini mukammal deb bo‘lmaydi. Ammo bu guruhlar mavhum otlarni tasniflashdagi dastlabki urinishlardan edi. Umuman, tahlil qilinayotgan maqola mavhum otlarni bir butun, ya’ni gomogen hodisa sifatida o‘rganish xato ekanligini ko‘rsatdi.

Ingliz tilining global maqomdagi til ekanligi undagi birliklar tadqiqiga ham shu maqomdan kelib chiqqan holda yondashish kerakligini ko‘rsatdi. Masalan, rus tilshunosi N.V.Xoxlova inglizzabonlar nutqida qo‘llanadigan mavhum otlarni sotsiolingvistik yondashuv asosida o‘rgandi[3]. Bunda tilshunos, birinchi navbatda, falsafa hamda tilshunoslikda mavhumlik tushunchasining umumiy hamda farqli jihatlarini yoritib berdi. Aynan shu ikki fanda mavhumlikning ajratilish omillari belgilandi hamda mavhum otlarning tasnifi ishlab chiqildi. Tadqiqotning muhim yutuqlaridan biri sifatida ijtimoiy guruh tushunchasining xususiyatlari, tilshunoslikda uning ahamiyati hamda Buyuk Britaniyadagi turlari aniqlanganligidadir, deyishimiz mumkin. Mavhum otlarning qo‘llanish chastotasi kabi ma’lumotlar ingliz tili korpuslaridan olinganligi tadqiqotning ishonchliligini oshirgan. Sotsiolingvistik yondashuv asosida jamiyatning turli qatlamlari nutqida qo‘llanadigan mavhum otlarning xususiyatlarini tekshiradi. N.V.Xoxlovaning fikriga ko‘ra, ayollar nutqida mavhum so‘zlar rang-barang maqsadlarda va erkaklar nutqiga nisbatan ko‘proq qo‘llanadi.

[1] Martensson F., Roll M., Apt P., Home M. Modeling the meaning of words: neural correlates of abstract and concrete noun processing // Acta neurobiologiae experimentalis. 2011. Vol.71(4). – P.45-478.

[2] Setti A., Camaelli N. Different domains in abstract concepts // Proceedings of the XXVII Annual Conference of the Cognitive Science Society (Stresa, Italy, 21–23 iyul). – P.1997-2002.

[3] Хохлова Н.В. Абстрактные имена существительные в речи англичан: социолингвистический аспект: Дисс. канд. филол. наук. – Москва, 2015. – 217 с.

Shuningdek, ayollar nutqida hissiyotlar, shaxslararo munosabatlar va xulq-atvorni ifodalovchi mavhum otlardan foydalanadilar, erkaklar esa ko‘proq ish, ijtimoiy hodisalar va shaxsiy xususiyatlarni ifodalashda bunday otlarga murojaat qiladilar. Albatta, keltirilgan natijalar nisbiy hisoblanadi. Ammo korpus materillaridan, ya’ni jonli nutqda qo‘llanadigan matnlarga murojaat qilinganligi hisobga olinganda, bu natijalar haqiqatga ancha yaqin. Zamonaviy tadqiqotlarda korpus materiallaridan foydalanish yaxshi samara berayotganligi isbot talab qilmaydi.

Ona tili ingliz tili bo‘lmagan tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan izlanishlar asosan bu tildan chet tili sifatida foydalanish samaradorligiga qaratiladi. A.Ch.Fang va M.Dong kabi tadqiqotchilar mavhum konseptlarning og‘zaki nutqda qanday qo‘llanishi masalasini o‘rgandilar[1]. Maqolada so‘zlovchining nutqiy intensiyasini yetkazishda mavhum otlarning o‘rni masalasiga e’tibor qaratildi. Tadqiqotchilar mavhum otlarning og‘zaki va yozma nutqda faol qo‘llanadigan qismi mavjud ekanligiga e’tibor qaratadilar. Umuman, so‘zlarning faollik darajasi doimo tilshunoslar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Chunki faol qatlamning ajratilishi global maqomdagi barcha tillarda ham mavjud hodisadir. Bunday tillarni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ularda faol qatlamni ajratishga zamin hozirlaydi. Zero, butun leksikani o‘zlashtirish til o‘rganuvchilar uchun doimo murakkablik qiladi. Shuningdek, bunday amaliyot tilni o‘rganish darajasini belgilash uchun ham zarurdir. Shu bilan birga, A.Ch.Fang va M.Dongning tadqiqoti mavhum otlarning og‘zaki nutqdagi faolligini yozma matnlarga nisbatan yuqori ekanligini dalillaydi hamda ularning nutqiy intensiya yetkazishdagi markaziy rolini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilarning korpus tahlillari shuni ko‘rsatdiki, og‘zaki suhbatlarda mavhum otlar muayyan turdagi birikmalarida qo‘llanilib, ma’lumotni ixchamlashtirishga xizmat qiladi.

Dunyo tilshunosligida abstrakt otlarning o‘rganilishi falsafiy va psixolingvistik an’analardan kelib chiqib, insonning olamni anglash jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Aristotel davridan boshlab so‘z bilan ifodalangan tushuncha va tasavvur o‘rtasidagi farqqa e’tibor qaratilgan bo‘lib, bu aniq va mavhum otlar o‘rtasidagi leksik-semantik dixotomiyani shakllantirishga asos bo‘lgan. Ot turkumi til leksikasining eng katta qismini tashkil etadi va korpus tahlillari shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida otlar umumiy so‘zlarning asosiy qismini egallaydi, shu jumladan, bunda mavhum otlar muhim o‘rin tutadi. Mavhum otlarning tushunilishi murakkabligi psixolingvistik tadqiqotlarda o‘rganilgan bo‘lib, tub otlarga nisbatan yasama otlar (masalan, *childhood, friendship*) osonroq qabul qilinadi. Bolalar psixolingvistikasida esa mavhum tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar 9–10 yoshdan keyin faol rivojlana boshlaydi, chunki ular muloqot tajribasi va olamni anglash darajasiga bog‘liq. Kognitiv lingvistikada mavhum otlar konseptual birliklar sifatida ko‘riladi: H.-J.Schmidning “shell noun” tushunchasi orqali ularning korpus asosidagi faktik, lingvistik va mental qo‘llanishi batafsil tasniflangan. Kontekstning ahamiyati K.Viemer-Hastings va A.Graesser ishlarida ta’kidlangan bo‘lib, mavhum otlar fe’l va predloglar bilan birikmada aniqroq tushuniladi. HAL modeli (C. Burgess va K. Lund) esa real matnlar asosida so‘z ma’nolarini dinamik modellashtirib, abstrakt tushunchalarni ifodalashda samarali ekanligini isbotlaydi. Grammatik jihatdan “The Cambridge Grammar of the English Language” mavhum va muayyan otlarning morfologik, sintaktik va semantik farqlarini umumlashtirgan. Yosh psixologiyasi va neyrolingvistik tadqiqotlarda mavhum otlarning qabul qilinishi muayyan otlarga nisbatan qiyinroq ekanligi, afaziya holatida esa bu jarayon kasallik turiga qarab teskari o‘zgarishi aniqlangan. Mavhum otlarning geterogen tabiati A.Setti va N.Kamaelli tomonidan *nominal kinds, emotive states, social relations* va *philosophical-spiritual* kabi guruhlarga ajratilgan.

Sotsiolingvistik nuqtai nazardan N.V.Xoxlova ayollar nutqida hissiyot va shaxslararo munosabatlarni, erkaklar nutqida esa ijtimoiy va kasbiy hodisalarni ifodalovchi mavhum otlar ko‘proq qo‘llanilishini korpus asosida ko‘rsatgan. So‘nggi yillarda A.Ch.Fang va M.Dong tadqiqoti mavhum otlarni (xususan shell nouns) *register-specific diskurs* vositasi sifatida o‘rganib, ularning og‘zaki nutqdagi faolligi yozma matnlarga nisbatan yuqori ekanligini va nutqiy intensiyani ixcham yetkazishda markaziy rol o‘ynashini dalillagan. Umuman olganda, mavhum otlar tadqiqoti til, tafakkur va ong o‘rtasidagi chuqur bog‘liqlikni ochib beradi hamda korpus, kognitiv, sotsiolingvistik va pragmatik yondashuvlar orqali ularning ko‘p qirrali xususiyatlari yanada aniqroq namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda chog‘ishtirma aspektda mavhum otlarni o‘rganish turli tizimli tillar vositasida olamni anglash masalasiga yechim bo‘lib xizmat qiladi. Chunki olamni anglash turli qadriyatlar, madaniyatlarga mansub xalqlar orasida farqli bo‘lishi shubhasizdir. Shu jihatdan, mavhum otlar tadqiqida ham chog‘ishtirma aspektga urg‘u berish madaniyatlararo munosabatlarni tartibga solishda muhim hisoblanadi.

[1] Fang A.Ch., Dong M. Shell nouns as register-spexific discource // International Journal of Corpus Linguistics, Volume 26. Issue 2. 2021 – P.219-247.

Rezyume. Maqolada dunyo tilshunosligida mavhum otlarning falsafiy, psixolingvistik, kognitiv va sotsiolingvistik yondashuvlar asosida o‘rganilishi tahlil qilinadi. Korpus tadqiqotlari, yosh va neyrolingvistik tajribalar mavhum tushunchalarning murakkab kognitiv tabiati va kontekstga bog‘liqligini ko‘rsatadi. Mavhum otlarning subkategoriyalarga ajratilishi hamda diskursdagi pragmatik vazifalari zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishi sifatida asoslanadi.

Resume. The article analyzes the study of abstract nouns in world linguistics based on philosophical, psycholinguistic, cognitive and sociolinguistic approaches. Corpus studies, age and neurolinguistic experiments demonstrate the complex cognitive nature and context-dependence of abstract concepts. The division of abstract nouns into subcategories and their pragmatic functions in discourse are justified as a relevant direction of modern linguistics.

Резюме. В статье анализируется изучение абстрактных существительных в мировой лингвистике на основе философского, психолингвистического, когнитивного и социолингвистического подходов. Корпусные исследования, возрастные и нейролингвистические эксперименты демонстрируют сложную когнитивную природу и контекстную зависимость абстрактных понятий. Разделение абстрактных существительных на подкатегории и их прагматические функции в дискурсе обосновываются как актуальное направление современной лингвистики.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

PREDMET-BELGI MA’NOLI AYRIM MORFOLOGIK ORALIQ SO‘ZLARNING QIYOSIY-TARIXIY TAVSIFI

Asadov To‘lqin Hamroyevich,
Buxoro davlat universiteti
o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Har bir til shu xalqning yozuvi va san’ati paydo bo‘lgunga qadar yaratgan eng qadimgi yodgorligidir. Muayyan bir til shu xalqning kelib chiqishi, qarindosh tillari, manzili haqida ishonchli ma’lumot bera oladi. Shu nuqtayi nazardan yondashadigan bo‘lsak, ona tilimiz ham qadimiy tarixga ega. Bu til, ya’ni qadimgi o‘zbek (turkiy) tili Markaziy Osiyo, Yevroosiyo, Yevropada ham amalda bo‘lgan. Bu tildagi ilk yozma yodgorliklar hozirgi kunga qadar topilgan yodnomalarga ko‘ra miloddan oldingi IV-V asrlarga borib taqaladi.

Mutaxassislarning bayonicha, qadimgi ajdodlarimiz miloddan oldingi III ming yillikning boshi – II ming yillikda markaziy Osiyoning sharqiy qismlari, Oltoy tog‘lari, Orol dengizi bo‘ylari, Dashti qipchoq o‘rmonlari, Turkiston va Uyg‘uriston viloyatlarida istiqomat qilishgan. Turkiy xalqlarning tarixiy an’analari, urf-odatlari, etnik tarixi hamda tili haqidagi ishonchli ma’lumotlar o‘rta asrlarda yaratilgan tarixiy manbalarda, xususan, Xitoy yilnomalarida uchraydi. Jumladan, miloddan oldingi III asrda turkiy xalqlarning Markaziy Osiyoda mustahkam, qudratli davlat tuzgani haqidagi ishonchli dalillar Xitoy manbasi – «Shimoliy sulolalar tarixi» asarida yozib qoldirilgan. Shuningdek, ajdodlarimiz haqidagi ma’lumotlar yunon tarixchisi Gerodotning (mil. oldingi V asr) «Tarix» asarida, arab va fors tili manbalarida, jumladan, XIII asrda yashagan tarixchi olim Rashididdinning «Jome-ut tavorix» asarida uchraydi[1].

XI asr boshlariga kelib ijtimoiy-siyosiy hayot bi-

[1] Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. Darslik. –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. – B. 7-13.

lan bog‘liq holda tilimiz ham navbatdagi rivojlanish bosqichiga ko‘tarildi. Turkiy til o‘z mavqeyini qayta tiklay boshladi. Arab hamda fors tili bilan bir safda rivojlanish pallasiga kirdi. Bu yo‘lda buyuk siymo Mahmud Koshg‘ariy yorqin yalovbardor bo‘ldi. U o‘zining «Devon-u lug‘atit turk» («Turkiy so‘zlar lug‘ati») asari bilan tilimizning nazariy jihatlarini ilmiy jihatdan keng tahlil qildi. O‘z davrida faol qo‘llangan 8000 mingga yaqin so‘z ma’no nozikliklarini izohlab berdi. Shuningdek, mazkur so‘zlar izohi dalili sifatida 400 ga yaqin xalq ijodi namunalari (maqol, matal, rivoyat, afsona, xalq qo‘shiqlari) ni yig‘ib o‘z asarida jamladi.

Mahmud Koshg‘ariydan keyingi davrlarda yaratilgan bir qator mabalar, jumladan, Mahmud Zamaxshariyning «Asos ui-balog‘a», «Muqaddimat ul-adab» (XII asr), XII asrda yozilgan «At-tuhfatuz-zakiyati fil-lug‘atit-turkiya», Alisher Navoiy asarlari tili, qolaversa, eski o‘zbek tili bilan bog‘liq bir qancha lug‘atlar – Tole Imoni Hiraviyning «Badoye ui-lug‘at» (XV asr), «Abushqa» nomi bilan mashhur bo‘lgan lug‘at (XVI asr, Turkiya), Muhammad Yoqub Chingiyning «Kelurnoma» (XVII), Mirzo Mahdiyxonning «Sangloh» (XVIII asr), Sulaymon Buxoriyning «Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy» (XIX asr), XIX-XX asr boshlarida turkologlar tomonidan turli maqsadlar uchun yaratilgan lug‘atlar turkiy (o‘zbek) tili lug‘at qatlamidagi so‘zlar va ularning tarkibiy-mazmuniy mazmuni haqida bizga boy ma’lumotlar bera olishi bilan ahamiyatli sanaladi.

Manbalar lug‘at qatlamimizdagi tarkiban murakkab bo‘lgan ayrim so‘zlarning etimologik tahlilini berishda, bu bilan mazkur so‘zlarning qorong‘i nuqtalarini yoritishda yordam beradi. Etimologik tahlil orqali bugungi kun keng iste’moldagi ayrim so‘zlar mavhum tomonlarni – so‘zdagi ayrim leksik va grammatik mujmalliklarni aniqlashga, tegishli xulosalar chiqarishga erishiladi. Etimologik tahlil tadqiqotchiga til lug‘at tarkibining shakllanish jarayoni, uning qadimgi holatini kuzatishda shart-sharoit yaratadi. Bir so‘z bilan aytganda, so‘zning qachon, qaysi tildan, qanday yasalish qolipi asosida, qaysi til materiallari bo‘yicha, qanday shakl va ma’noda paydo bo‘lganini kuzatish va xuloslarga kelishga yordamlashadi. Bunday deyishimizga sabab shundaki, o‘zbek tili lug‘at qatlamidagi so‘zlar sirasining katta qismini qadimgi hamda eski o‘zbek tiliga oid birliklar tashkil etadiki, ularning ko‘pchiligi etimologik tahlilga zarurat sezadi. Bugungi kun is’temolidagi so‘zning tarixiy shakl ifodasi uning asl mazmuni bilan ham belgilanadi. Chunki so‘z ma’no ifodasining to‘laqonligi, albatta, uning tarixiy shakllanishi bilan uyg‘un kechadi.

O‘zbek lug‘atchiligi (xususan, izohli, etimologik lug‘atlar) da ayrim so‘zlarning grammatik xarakteristikasi (turkumlik belgisi) ham yoritiladi, pirovardida bu holat lug‘atdan foydalanuvchiga muayyan bir so‘z ma’no ifodasini batafsilroq, to‘laroq anglashga yordam bera oladi. Aniqrog‘i, «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» dagi bir qancha so‘zlar (omonim bo‘lmagan so‘lar) ning ba’zida nutqiy imkoniyati asosida ikki, uch, hatto to‘rt so‘z turkumi doirasida izohlanganligiga guvoh bo‘lamiz.

Ma’lumki, bugungi kun o‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlarining vazifaviy imkoniyatlari, morfologik jihatdan oraliqdagi so‘zlarning birlamchi, ikkilamchi va h.k. vazifalari borasidagi ishlar salmog‘ini yetarli darajada deb bo‘lmaydi. To‘gri, so‘z turkumlarining kelib chiqishi, shakllanishi, oraliqdagi so‘z va grammatik shakllarning vazifaviy imkoniyatlari va ularning taraqqiyoti kabi masalalar borasida yaqin o‘tmishda bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi[1]. Biroq til funksional imkoniyatlarining davr bilan bog‘liq ravishda tobora kengayib, so‘z turkumlari polifunksionalligining o‘sib borayotgani, umuman, tildagi miqdor va sifat o‘zgarishlarini inobatga oladigan bo‘lsak, makur masalada amalga oshirilishi lozim ishlar talaygina.

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati» (O‘TIL) da o‘z belgisiga ega so‘zlarning bir qismini morfologik jihatdan oraliq so‘zlar tashkil etadi. Oraliq so‘z deyilishining sababi ularning ikki va undan ortiq so‘z turkumi ostida izohlanishidir. Bu kabilar murakkab mohiyatli so‘zlar sanalib, O‘TILda ularga morfologik nuqtayi nazardan yondashilganda, ya’ni uning qaysi turkumdaligi matndagi holati, nutqiy vaziyati bilan hisoblashilganligiga ham guvoh bo‘lamiz[2]. Oraliq so‘zlarning lug‘atda so‘z turkumlilik nuqtayi nazaridan izohlanishida ularning birlamchi va ikkilamcha ma’nolari[3] inobatga olingan holda yondashilganligi ham kuzatiladi. O‘TIL tarkibidagi bir qator, jumladan*, aralash, boshqa, ugun, erta, issiq, sovuq, nari, beri, tashqari, teng, tub, o‘ksik, yuvosh, yoriq* va b. o‘z qatlamga oid so‘zlar hamda *avval, ajnabiy, aksincha, alomat, aqiq, asl, asosan, avval, axir, aynan, ayni ba’zan, ba’zi, benihoyat, dono, odilona, ojizona, faol, faqat, jadal,*

[1] Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Филол. фанлари доктори... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. –47 б.; Ботирова А. Ўзбек тилида сўз туркумларининг бирламчи ва иккиламчи вазифасининг функционал-синтактик таҳлили. Филол. фанлари бўйича фалсафа док-ри дисс... – Қарши, 2018. – 22 б.; Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши: Филол. фанлари доктори...дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 40 б.

[2] Asadov T. Predmet-belgi ma’noli yasama so‘zlar va ularning lug‘atlardagi ifodasi// Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotlari. – Buxoro, №5. 2023. – B. 116-121.

[3] Ботирова А. Ўзбек тилида сўз туркумларининг бирламчи ва иккиламчи вазифасининг функционал-синтактик таҳлили. Филол. фанлари бўйича фалсафа док-ри дисс... – Қарши, 2018. – 22 б.

kasal, kasofat, mushkul, nisbatan, qabohat qadim va h.k. o‘zlashma (arabcha va fors-tojikcha so‘zlar) birdan ortiq so‘z turkumi doirasida sharhlanganligiga guvoh bo‘lamiz[1]. Masalan,muayyan bir so‘zning ikki (*aybdor* – hamot, hamsifat), uch (*bo‘lg‘si*– ham fe’l, ham sifat, ham ot), to‘rt (*keyin* – ham ravish, ham modal so‘z, ham ko‘makchi, ham bog‘lovchi) so‘z turkumi doirasida izohlangani kuzatiladi. So‘zlarga turkumlik nuqtayi nazardan yondashish borasida O‘TILning «Kirish» («Lug‘at tuzilishi va undan foydalanish») qismida shunday izoh keltiriladi: «Grammatik xarakteristikani (so‘zning turkumlik ko‘rsatkichi – A.T.) qayd etuvchi belgi zarur hollardagina berildi. Masalan, *kitob, go‘zal, kelmoq* so‘zlarining ot, sifat, fe’l ekani hech qanday belgisiz ham ma’lum. Shuning uchun bu so‘zlardan so‘ng *ot, sft., fl.* belgilari qo‘yilmadi. Quyidagi hollarda… grammatik xarakteristika berildi: 1) bosh so‘z o‘zi mansub bo‘lgan (asosiy) so‘z turkumidan boshqa turkumga oid ma’noga ega bo‘lsa, qaysi ma’nosi (yoki ma’nolari) bilan qaysi turkumga oidligi qayd etiladi; 2) so‘zning muayyan shakli shu shaklga xos ma’no va vazifadan tashqari lug‘aviy ma’no ham kasb etgan bo‘lsa, har ikki holat grammatik belgi bilan qayd etildi»[2]. Shu nuqtayi nazardan «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»dagi ayrim oraliq so‘zlarni kuzatamiz:

ISSIQ 1 ***ot*** Kasallikda yuzaga keladigan (ko‘tariladigan) harorat; isitma. *Oftob oyim erining so‘zini kuchlab tushdi: Issig‘i bor, yuzi ham qizarib, bo‘rtib turibdi.* (A.Qodiriy «O‘tkan kunlar»)

2 ***sft***. Yuqori haroratli, biror manba harorati bilan isigan, qizigan; issiq holatli. Issiq suv. Havo issiq. *Shundoq issiq kunda qora ko‘ylak kiyishidan azadorligi bilinib turardi.* (S.Ahmad «Ufq»)

SOVUQ 1 ***ot*** Past harorat, past temperatura. *Albatta, yo‘l yaxshi bo‘lib, jadalroq yurishsa, sovuq uncha bilinmas, lekin iz tushmagan yo‘ldan yurish mushkul.* (O.Yoqubov «Er boshiga ish tushsa»)

sft. *ko‘chma* O‘ziga jalb qilmaydigan; yoqimsiz. Sovuq odam. Sovuq bashara. *O‘zi sovuqning qilig‘i ham sovuq*. (Maqol) *Qulog‘idan kirgan sovuq so‘z, Ko‘ngilga borib muz bo‘lar*. (Maqol)

Umuman, bir so‘zning morfologik talqinidagi bir-biriga zid ikki holat (birinchidan, so‘z izohi ot va sifat (sft.) belgilari bilan berilgan, ikkinchidan, ma’nolar o‘zaro arab raqamlari bilan ajratilgan) ularning semantik-sintaktik mohiyatidagi hali mutlaqlashmagan, tiniqlashmagan o‘rinlar mavjudligidan dalolat beradiki, bu ham ularga nisbatan «morfologik oraliqdaligi so‘zlar» kabi termin birikmani qo‘llanishida mantiqiy asos bo‘ladi, deya olamiz. Bu holat so‘zning birlamchi va ikkilamchi ma’nolari bilan ham bog‘liq.

Bir so‘zning ikki turkum doirtasida tavsif etilishi nutqimizdagi so‘zlarning dastlabki, ilk ma’no ifodasini aniqlash bilan ham belgilanadi, ya’ni bu masala fanda dastlabki so‘z va ifoda muammosi bilan bog‘liq. Shuni inobatga olib ayrim oraliq so‘zlarni etimologik manba – «O‘zbek tilining etimologik lug‘ati» (O‘TEL) ga[3] tayangan holda izohlash hamda O‘TIL dagi sharhlari bilan qiyoslashni joiz bildik. Masalan, hozirgi o‘zbek adabiy tilida morfologik jihatdan sifat tarzida belgilanadigan *boshqa* so‘zi O‘TILda sifat bilan bir qatorda ravish hamda ko‘makchi deya izohlanadi, misollar bilan dalillanadi. Kuzatamiz: «1 Zikr qilingandan, aytilgandan, ko‘rilgandan yoki ko‘zda tutilgandan bo‘lak; o‘zga. 2 Mustaqil, alohida; biror xususiyati bilan farq qiladigan; boshqacha, o‘zgacha. 3 Begona, o‘zga, yot; birov. 4 *rvsh*. Tag‘in, yana, qayta,takroran. 5 *ko‘m. vzf*. Bo‘lak, tashqari»[4].

O‘TELda: **boshqa –** «o‘zga», «bo‘lak». Bu so‘zni o‘zga so‘zi bilan qiyoslashdan ma’lum bo‘ladiki, qadimgi turkiy tilda *ba:sh* so‘zi «alohida», «ajralib turuvchi» ma’nosini ham anglatgan. *Ba:sh* so‘zining ana shu ma’nosidan -iq (-ық) qo‘shimchasi bilan fe’l yasalgan va bu fe’lga -a qo‘shimchasini qo‘shib sifat yasalgan; keyinchalik 2-bo‘g‘indagi -i (-ы) unlisi talaffuz qilinmay qolgan[5]. Ko‘rinadiki, *boshqa* so‘zi bugungi kunga qadar birmuncha tarkiban va mazmunan o‘zgarishga uchragan bo‘lsa-da, asl ma’noda ham belgilik semasida bo‘lgan. Uning ko‘makchi vazifasida ham qo‘llana olishi so‘z ma’no ifodasi taraqqiyoti, aniqrog‘i leksemalarning yordamchilashishi (grammatikalizatsiya hodisasi) bilan bog‘liq.

Ildam so‘zi O‘TILda sifat-ravish-undov so‘z doirasida izohlanadi: 1 *sft*. Tez harakat qiladigan, chaqqon, tez. 2 *rvsh*. Chaqqon, tez harakat bilan. 3 *und*.s. Chaqqon, tez harakatga undashni bildiradi[6].

O‘TEL ga ko‘ra: «Bu sifat qadimgi turkiy tildagi «old» ma’nosini anglatgan il otiga -da qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan fe’ldan -m qo‘shimchasi bilan qayta yasalgan (il+da)+m – *ildam*; shunga ko‘ra u «oldinlovchi» ma’nosini bildirgan»[7]. Asli ot turkumiga aloqador (*old* so‘zi asosidagi) mazkur so‘zshakl vaqt o‘tib belgi ifodasi uchun qo‘llanadigan so‘zga aylangan.

[1] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.

[2] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. Birinchi jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023. – B. 18-19.

[3] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. (туркий сўзлар) – Тошкент: Университет, 2000. – 559 б.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II. (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар) – Тошкент: Университет, 2000. –559 б.

[4] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. Birinchi jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023. – B. 607-608.

[5] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. (туркий сўзлар) – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 29.

[6] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. Ikkinchi jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023. – B. 482-483.

[7] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. (туркий сўзлар) – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 37.

Issiq so‘zi O‘TILda ot-sifat tarzida izohlanadi. O‘TELda mazkur so‘z O‘TILdan farqli holatada *issiq I, issiq II*, ya’ni omonim so‘z sifatida izohlanadi: issiq I «harorati ma’lum me’yordan yuqori». Bu sifat qadimgi turkiy tilda «harorat ko‘tarilishini»ni anglatuvchi *isi (*ысы) fe’lidan -қ qo‘shimchasi bilan yasalgan (ысық). Keyinchalik bu so‘z tarkibidagi s undoshi qatlangan, ikki o‘rindagi -i (-ы) unlisining qattiqlik belgisi yo‘qolgan (ысық – ыссық – иссиқ). Issiq II «horarat». *Kasalning issig‘i baland edi.* Bu ot *issiq* I (sifat) dan ma’no taraqqoyoti yo‘li bilan o‘sib chiqqan; «belgi» – «shunday belgiga ega narsa»[1]. Mazkur so‘zlardagi o‘zaro «ma’no iplari»ning mavjudligi to‘laqonli omonimiya bo‘la olishiga to‘sqinlik qilmoqdaki, bu ham alohida kuzatishga ehtiyoj tug‘diradi. O‘TIL hamda O‘TELda *issiq* so‘zining turkumlikka munosabatida tafovut kuzatiladi: bu so‘z O‘TILda ot-sifat deb izohlansa, O‘TELda sifat-ot tarzida izohlanadi.

Oldin (ravish-ko‘makchi) so‘zining etimologik tahlili quyidagicha: bu so‘z «yuz tomon» ma’nosini anglatuvchi *ald* otiga qadimgi -in kelishik qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan, keyinchalik bu ot shakli ravishga ko‘chgan. Tovush almashishi tufayli «*oldin*» shakliga kelib qolgan[2]. Bu so‘zning ko‘makchilashishi nisbatan keyingi davrlar bilan belgilanadi.

Yuvosh (sifat-ravish) «sho‘xlik qilmaydigan», «mo‘min-qobil». Bu sifat qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lgan, «tinchlantir» ma’nosini anglatgan *yava (*йава*)* fe’lidan -sh qo‘shimchasi bilan yasalgan. So‘zlashuv tilida *yavvash* tarzida talaffuz qilinadi[3]. Bu so‘zning manbalarda sifat yoki ravish deya baholanishi til va nutq tafovutini inobatga olmaslik bilan bog‘liq.

Yoriq (sifat-ot) «yorilgan», «darz ketgan» ma’nosidagi bu so‘z qadimgi turkiy tilda «ajrat» ma’nosini anglatgan *yar (*йар*)* fe’lidan -iq (ық) qo‘shimchasi bilan yasalgan. Tovush almashishi hamda ulardagi qattiq-yumshoqlik belgisi yo‘qolishi tufayli mazkur so‘z *yoriq* holatiga kelib qolgan[4]. Ushbu so‘zda ham predmetlik, ham belgilik ma’no birdek kuzatilsa-da, ilk davrda belgilik ustuvorlik qilganligi tabiiy hol, albatta.

Mazkur tahlillardan anglash mumkinki, so‘zning etimologik tahlili uning dastlabki holati – so‘zning semantik-funksional tabiatini, shuningdek, so‘zning turkumlik xarakteristikasini belgilashda tayanch qilib olinadigan semantik, morfologik, sintaktik mezonlarning so‘zga tatbiq etishdagi muhim rolini ko‘rsatishda ham o‘ziga xos mavqe kasb etadi. Aslida ham, so‘zlarning ma’noviy, sintaktik, morfologik tabiatidan kelib chiqib turkumlash ular haqida nisbatan batafsil, bir-birini rad etmaydigan, aksincha, to‘ldiradigan, boyitadigan xulosalar chiqarishga imkoniyat beradi. Ayrim so‘zlarda kuzatiladigan «ko‘chish», ya’ni «ona turkum»dan uzoqlashib, boshqa grammatik kategoriya sari siljishi so‘zlarni turkumlashda qiyinchilik tug‘durishi tabiiy, bu holat tilning tadrijiy rivoji davomida, birdaniga emas, balki bir-ikki, ba’zida undan ham ko‘p vaqt oralig‘ida sodir bo‘ladigan jarayon sanaladi. Ko‘chgan yoki ko‘chish oralig‘ida turgan so‘zlarning bugungi kundagi tabiati so‘z turkumlari bilan bog‘liq ba’zi ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Qolaversa, ayrim morfologik oraliq so‘zlarning muayyan bir turkumda barqarorlashishi (ma’lum bir turkumda muqimlashishi) uchun o‘ziga xos davr ham kerak bo‘ladi.

Rezyume: Bu maqolada morfologik jihatdan oraliq holatdagi so‘zlar, oraliq so‘zlarning turkumlikka munosabati, mazkur so‘zlarning izohli lug‘atlarda berilishi, o‘z va o‘zlashma qatlam oraliq so‘zlarining o‘ziga xos xususiyatlari, jumladan, muayyan bir turkumda emas, balki ikki yoki uch turkum doirasidagi omonim bo‘lmagan so‘zlarning izohli, etimologik lug‘atlarda sharhlanishi masalasi borasidagi fikrlar bayon etilgan, misollar bilan izohlangan. Morfologik oraliq so‘zlarning manbalar bo‘yicha etimologik tahlili keltirilgan, diaxron ma’nolari bugungi kundagi ma’nolari bilan qiyoslangan, xulosalar chiqarilgan.

Резюме: В статье рассматриваются слова, находящиеся в морфологически промежуточном положении, их отношение к частеречной принадлежности, а также особенности репрезентации данных единиц в толковых словарях. Анализируются специфические свойства промежуточных слов исконного и заимствованного слоёв лексики, в частности вопросы лексикографического описания слов, не относящихся строго к одной части речи, а функционирующих в пределах двух или трёх частеречных разрядов, при отсутствии омонимии. Исследование иллюстрируется примерами. Представлен этимологический анализ морфологически промежуточных слов с учётом источников их происхождения, проведено сопоставление их диахронических значений с современными семантическими реализациями, сформулированы соответствующие выводы.

[1] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. (туркий сўзлар) – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 47.
[2] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. (туркий сўзлар) – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 57.
[3] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. (туркий сўзлар) – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 179.
[4] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. (туркий сўзлар) – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 172.

Resume: This article uses examples to explain opinions about morphologically intermediate words, the relation of intermediate words to categories, the representation of these words in explanatory dictionaries, the features of intermediate words of the proper and possessive layers, including the interpretation of non-homonymous words within the etymological framework of two or three categories in explanatory and etymological dictionaries. An etymological analysis of morphological intermediate words by sources is presented, diachronic meanings are compared with their modern meanings and conclusions are drawn.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O‘ZBEK TILIDAGI INSONNING FIZIK XUSUSIYATLARINI IFODALOVCHI FRAZEONIMLARNING SEMANTIK-STILISTIK TAHLILI

G‘aybullayeva Dildora Fayzulla qizi,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Tilning frazeologik qatlami unda so‘zlashuvchi xalqlarning boy tarixi, milliy-madaniy o‘ziga xosligini ko‘rsatib beruvchi manba hisoblanadi. Frazeologizmlarning semantik-stilistik xususiyatlarini ochib berish, ularning mazmun-mohiyatini chuqurroq o‘rganish maqsadida mazkur bobda frazeologik semantikaning frazeologik stilistika (frazeologik uslubiyat, frazeouslubiyat) bilan uzviy bog‘liqligini ochib berishni o‘z oldimizga maqsad qildik hamda ishimizning umumiy nazariy-fundamental asosi sifatida semantika stilistikaning, stilistika semantikaning ajralmas qismidir qabilidagi nazariy g‘oya tarafdorlari bo‘lgan I.V.Arnold[1], O.N.Seliverstova[2], I.A.Sternin[3], S.K.Bashieva[4] kabi tilshunoslarning chuqur ilmiy mushohadalariga asoslandik. Ushbu tilshunoslarning ta’kidlashicha, «frazeologik ma’no (frazemaning voqelikka nisbat beriladigan lug‘aviy mazmuni) ning konnotativ makrokomponenti so‘zlar kabi frazeologik birliklarning ham stilistik atributi bilan chambarchas bog‘liq, so‘z (agar u frazeologizm bo‘lsa, uning tarkibidagi affektiv mazmunga ega komponent) ning stilistik bo‘yoqdorligini konnotativning bir qismi deya qabul qilish o‘rinlidir»[5].

Frazeologizmlarning semantik-stilistik xususiyatlarini ochib berishda konnotativ ma’no nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Frazeologizmlarning konnotativ ma’nosi ularning individual, lug‘aviy, grammatik, funksional hamda frazeologizmlarning boshqa so‘zlar bilan munosabatidan paydo bo‘ladigan ma’nolariga asoslangan bo‘lib, aynan frazeologizmlarda juda kuchli namoyon bo‘ladi. Shu sababli ham bizningcha, ko‘pgina frazeologlarning frazeologizmlar semantik tuzilishidagi stilistik bo‘yoq ularni boshqa til birliklaridan ajratib turuvchi muhim belgi sifatida e’tirof etishlari o‘rinli. Mazkur g‘oya tarafdorlaridan biri K.Bozorboyev ta’kidlaganidek, «Frazeologizmlarning konnotativ ma’nosida to‘rt xil ma’no nozikligini kuzatish mumkin:

1. Frazeologizmlarda emotsionallik mavjud bo‘lib, ular orqali ijobiy yoki salbiy emotsiyalar o‘zining ifodasini topadi;

2. Frazeologizmlar semantikasida ekspressivlik mavjud bo‘lib, ular orqali fikr tez, kuchli va obrazli ifodalanadi;

3. Frazeologizmlar semantikasida baho munosabat mavjud bo‘lib, ular orqali voqea-hodisa va jaray-

[1] Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. – 4-е., изд., Издательство Вензи. 2010. – 382 с.
[2] **Селиверстова О.Н**. Труды по семантике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 960 с.
[3] Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Издательство Воронежского университета. 1985. – 130 с.
[4] Башиева С.К. Стилистический компонент фразеологического значения: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Краснодар: КГУ, 1995. – 23 с.
[5] Ратушная Е.Р. Антропономинирующая парадигма русской фразеологии: семантика, формирование, функционирование: Автореф. дис… докт. филол. наук. – Курган, 2001. – С 19.

onlarga so‘zlovchining ijobiy yoki salbiy munosabatlari ifoda etiladi;

4. Frazeologizmlar stilistik bo‘yoqqa ega bo‘lib, ular ma’lum uslubda va ma’lum stilistik maqsadda ishlatiladi»[1].

Mazkur tadqiqotning obyekti bo‘lgan *frazeonimlar* frazeologizmlarning bir turi hisoblanadi. «Frazeonim» terminida ikki: «phrase» hamda «onym» leksemalari ishtirok etgan bo‘lib, bo‘lib, atoqli otlar bilan yasalgan frazeologizmlarga nisbatan qo‘llaniladi. Boshqacharoq qilib aytganda, frazeonimlar tarkibidagi komponentlardan biri atoqli ot bo‘lishi bilan umumiy frazeologizmlardan ajralib turadi. Frazeonim termini tilshunoslikda dastlab 2006-yilda Olga Pavlovna Aldinger tomonidan qo‘llanilgan. Olimaning «V.I.Dalning «Rus xalq maqollari» lug‘atida olamning frazeonomastik manzarasi» (Фразеономастическая картина мира в «Пословицах русского народа» В.И. Даля) mavzusidagi nomzodlik ishida frazeonim termini asoslab bergan. O.P.Aldinger «tarkibida onimlar ishtirok etgan frazeologizmlarni lo‘nda qilib frazeonimlar deb ataydi va ularni «dunyoning frazeonomastik tasvirining tarkibiy birligi» sifatida e’tirof etadi»[2]. Demak, «frazeonimlarni o‘rganuvchi frazeologiyaning yo‘nalishini frazeonomastika deb atash mumkin»[3].

Biz mazkur tadqiqotimizda o‘zbek tilining frazeologik fondiga mansub frazeonimlarning semantik-stilistik xususiyatlarini yuqorida qayd etilgan umumiy frazeologizmlarning semantik, konnotativlik hamda funksional uslubga xoslik imkoniyatlariga binoan tahlilga tortamiz.

Tadqiqotimiz uchun tahlil manbalarini o‘zbek tili frazeologik lug‘atlari hamda 10 ga yaqin xalq dostonlari tashkil etadi. O‘zbek tilining boy frazeologik fondidagi insonning fizik xususiyatlarini ifodalovchi frazeonimlarni o‘z navbatida:

a) insonning yoshi (*Xizr bilan barobar yashagan, Daqqiyunusni ko‘rgan*);

b) qaddi-qomati (*Rustam sifat she’rday, Samarqandning minoriday zinkiygan, Narimon ismli filkelbat*);

c) chiroyi (*Yusuf Misr ko‘chasida shaydo qilganday, Husniga Zuxro yulduz hayron*) ni xarakterlovchi atoqli ot komponentli frazeologizmlar kabi mayda guruhlarga ajratib tahlil qilish bunday til birliklarini yanada chuqurroq o‘rganishga imkon berganligi bois ularni kichik tematik guruhlar asosida tahlilga tortishni joiz deb topdik.

O‘zbek tili folklori namunalarida *Fir’avn bilan o‘tirgan, Daqyunusni ko‘rgan (Daqqiyunusni ko‘rgan)* frazeonimlari ko‘zga tashlanib, ular qahramonning yosh jihatda nihoyatda uzoq umr ko‘rganligiga, keksaligiga ishora qiladi. Bunday frazeologizmlar ekspressivlikka boy bo‘lib, dostonlarda ma’no kuchaytirish, bo‘rttirish bilan bir qatorda o‘ziga xos obrazlilikni ham ifodalaydi:

«…*darvozabon uch yuz o‘ttizga kirgan edi. Fir’avn bilan o‘ltirgan bachchag‘ar edi*»[4]

«*Qo‘rboshi bobo uch yuz o‘ttizga kirgan edi. Daqqiyunusni ko‘rgan edi, necha safar shayton bilan bahslashganda firib bergan edi, qarilikni bo‘yniga olmay, doim bo‘zbola bo‘lib yurgan edi*»[5].

O‘zbek tilida yuqori emotsionallikka ega bo‘lgan ko‘plab frazeonimlarni uchratish mumkin. Bunday frazeologizmlarda so‘zlovchi yoki qahramonning obyektga nisbatan subyektiv munosabati o‘z in’ikosini topadi. Masalan:

«...*Xudo deyik, Yaratganga yig‘layik,*
Omin desa farishtayi maloyik,
Sarhovuzda yurgan g‘ozni urayik,
Bek otamga ov boshi qip borayik…»[6].

Misolda keltirilgan insonning fizik xususiyatini xarakterlovchi *Yaratgan (Egam)ga yig‘lamoq* frazeologizmi Alloh, Xudo, Tangri teokomponentli frazeologizmlarning dialektal ko‘rinishi bo‘lib, Tangriga o‘z dardini yormoq, kechinmayu hasratlarini Allohga to‘kib solmoq, nimanidir ixlos bilan so‘rab yolvormoq ma’nosida qo‘llaniladi. Bizningcha, ushbu frazeologizmni frazeonim sifatida qabul qilish lozim. Garchi «Yaratgan» leksemasi struktur jihatdan sifatdosh bo‘lsa-da, *Yaratganga yig‘lamoq* frazeologizmi tarkibida atoqli otga xos bo‘lgan nominativ, individuallik xususiyatlariga ega. Qolaversa, «Yaratgan» so‘zi o‘n sakkiz ming olam yaratuvchisi bo‘lgan Allohgagina ishora sifatida qo‘llanilib, alliteratsiya yordamida ifodalangan ushbu frazeonim kontekstda insonning his-tuyg‘ulari bilan bog‘liq bo‘lgan yuqori emotivlikni namoyon etadi.

Insonning fizik xususiyatlarini ochib beruvchi frazeonimlarda baholash konnotatsiyasi ham o‘z ahamiyatiga ega. Misol tariqasida *Xizr bilan olishgan*

[1] Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари: Филол. фан. фалсафа д-ри (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2001. – Б 86.

[2] Альдингер О.П. Фразеономастическая картина мира в “Пословицах русского народа” В.И. Даля: Автореф. дис… канд. филол. наук. – Смоленск, 2006. – С 8.

[3] G‘aybullayeva D.F. Ingliz va o‘zbek tillaridagi atoqli ot komponentli frazeologizmlarning semantik-stilistik va lingvostatistik xususiyatlari: Filol. fan. falsafa d-ri (PhD) ... diss. – Toshkent, 2025. – B 23.

[4] Гўрўғли: Ўзбек халқ достонлари / Айтувчи Раҳматулла шоир Юсуф ўғли. – Тошкент: Шарқ. 2006. – Б 39.

[5] Кунтуғмиш. Равшан: Достонлар/Айтувчилар Эргаш Жуманбулбул ўғли; ёзиб олувчилар: Муҳаммадиса Эрназар ўғли; Ҳоди Зариф. – Тошкент: Шарқ. 2011. – Б 13.

[6] Ширин билан Шакар достони. Фозил Йўлдош ўғли. – Тошкент: Ғафур Ғулом. 1975. – Б 9.

teonim komponentli frazeologizmini Go‘ro‘g‘li silsilasiga kiruvchi ko‘plab dostonlarda uchratish mumkin:

«Lekin *Go‘ro‘g‘libekning ham shu vaqti kuchi, quvvati to‘lishgan, Xizr bilan olishgan, G‘irko‘ki nazarkarda tulpor bo‘lsa ham, arabning oti haddili tulpor, toza sinamali ot…»*[1].

Misolda keltirilgan *Xizr bilan olishgan* frazeonimi Go‘ro‘g‘lining jismonan baquvvat ekanligidan tashqari, uning qalban yetuk insonligiga ishora qilmoqda. Ma’lumki, Xizr alayhissalom obrazi insonning ezgulik yo‘lidagi maqsad va orzularining ijobatini keltiruvchi payg‘ambar sifatida talqin etiladi. Shunday ekan, mazkur frazeologizmning ijobiy baho nozikligiga ega ekanligini anglash qiyin emas.

Shuni alohida e’tirof etish o‘rinliki, o‘zbek tilidagi insonning fizik xususiyatlarini xarakterlovchi frazeonimlarning aksariyat qismini ijobiy baho bo‘yog‘iga ega frazeologizmlar tashkil etishi aniqlanib, salbiy baho ottenkasiga ega frazeonimlar tahlillarimiz davomida deyarli kuzatilmadi.

O‘zbek tilida ham insonning fizik xususiyatlarini ifodalovchi frazeonimlarning asosiy qismi so‘zlashuv uslubiga xos. Tadqiqotimizda bunday qat’iy qarorni ifodalayotganimizga bir qancha omillar mavjud. Birinchidan, tahlillarimiz uchun asosiy manbalarimiz bo‘lgan xalq og‘zaki ijodi namunalarining asrlar osha og‘izdan-og‘izga ko‘chib, xalq orasida aytilinib, bizgacha yetib kelganligi o‘z-o‘zidan ularning hali kitobiy yoki neytral uslubga xos ekanligini tasdiqlashga to‘sqinlik qiladi. Ikkinchidan, dostonlarda qo‘llangan bu kabi frazeologizmlar uslubini aniqlashda ularning semantik, etimologik, miqdoriy hamda ohangdoshligiga e’tibor qaratish lozim. Folklor namunalarida qo‘llangan frazeonimlarning ko‘pchiligi yuqorida sanalgan mezonlarga javob bermasligi ularning hali kitobiy yoki neytral uslubga xoslangan deyishimizga qarshilik qiladi. Misol uchun, bugungi kunda arxaik frazeologizmlarga kiruvchi *Samarqandning minoriday zingkiygan* frazeonimi «Alpomish» dostonida Qorajonning qomati, jismoniy baquvvatligini ifodalash maqsadida qo‘llangan:

«*Samarqandning minoriday zingkiyib, buti selanglab, otning ostiga aymashib, o‘n uch mahramini birga olib, Qorajonning qalliqqa jo‘nab ketayotgan yeri:*

Qorajonbek yo‘lga kirdi,

Mahramlarin birga oldi,

Chilbir cho‘liga yurdi…»[2].

Mazkur topokomponentli komparativ frazeonim tarkibidagi arxaik so‘z hisoblangan «zingkiymoq» leksemasi «qaqqayib, qup-quruq, to‘ppa-to‘g‘ri» ma’nosini anglatadi[3]. Hozirda ayrim hududlarda bu so‘zning «biror joyga quruq qo‘l bilan kelish» ma’nosini anglatuvchi «zingraymoq, zengriymoq» kabi variantlari ham uchrasa-da, *Samarqandning minoriday zingkiymoq* frazeologizmni muloqotda deyarli kuzatilmaydi.

O‘zbek tilida bugungi kunda muloqotda uchramaydigan yana bir frazeonim *Tangri ko‘turdi* frazeologizmidir. «O‘zbek tili frazeologik lug‘ati» (O‘TFL)ga ko‘ra, mazkur onimik so‘z birikma «o‘lmoq» ma’nosini anglatadi»[4]. Ushbu frazeonim qadimgi turkiy tilda bitilgan asarlarda qo‘llangan bo‘lib, kitobiy uslubga xoslangan frazeologizmlar qatoriga kiradi. Misol uchun: S.Saroyining «Gulistoni bit-turkiy» asaridan olingan ushbu parchaga e’tibor qaratsak:

«*No‘shiravoni odilga bir kishi kelib, bashorat kelturdikim: «Falon dushmaningni Tangri ko‘turdi*». *No‘shirovon aytti: «Hech ani eshittingmikin, meni qo‘yg‘ay*»[5].

Bugungi kunda bu kabi frazeologizmlar arxaik frazeologizmlar hisoblanib, oddiy xalq uchun uni aniq kontekstsiz va sharhsiz tushunish mushkul.

So‘nggi paytlarda xalqimiz orasida metaforik ma’noga asoslangan *Farmon bibining o‘zi* (injiq va qattiqqo‘l qaynona), *Zulfiyaning turmagi* (doim yig‘ilib turadigan soch turmagi) kabi neofrazeonimlar ham tez-tez qo‘llanilib kelinmoqda. Garchi, komponent va etimologik mezonga ko‘ra bu kabi frazeologizmlar o‘zbek adabiyoti namunalariga borib taqalsa-da, ularni kitobiy uslubga xoslangan frazeologizmlar deb bo‘lmaydi. Chunki, bunday frazeologizmlar hali og‘zaki nutq birliklari bo‘lib, aniq manbalarga kiritilganicha yo‘q.

Xulosa sifatida ta’kidlash joizki, onomastika va frazeologiya fanlarining uyg‘unlashuvi natijasida shakllangan yo‘nalish - frazeonomastikada frazeonimlar rakurslararo tadqiq qilinadi. Atoqli ot komponentli frazeologizmlar shunchaki frazeologizmlar emas, frazeonomastik birliklar yoki frazeonimlar hisoblanadi. Bunday birliklar tarkibidagi onimlar madaniy koloritga ega bo‘lgan komponent bo‘lib, ular har bir tilda o‘ziga xos unikallikning takrorlanmas tashuvchisi sifatida xizmat qiladi.

O‘zbek tilidagi frazeonimlarni semantik-stilistik jihatdan o‘rganish bunday til birliklarining ichki mazmuni, konnotatsiya elementlari hamda funksion-

[1] Гўрўғли: Ўзбек халқ достонлари / Айтувчи Раҳматулла шоир Юсуф ўғли. – Тошкент: Шарқ. 2006. – Б 67.

[2] Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. Alpomish. O‘zbek xalq ijodi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2016. – B 73.

[3] Мирзаев Т, Эшонқул Ж, Фидокор С. Алпомиш достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: Элмус-Пресс медиа нашриёти. 2007. – Б 42.

[4] Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom. 2022. –B 481.

[5] Саройи С. Гулистони бит-туркий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. – Б 38.

al-stilistik o‘ziga xosliklarini kontekst yordamida izchil tahlil qilishni talab etadi. Tahlillarimiz natijasida insonning fizik xususiyatlarini ifodalovchi tematik turkum tahliliga ko‘ra, o‘zbek tilida, asosan, insonning chiroyi, yoshi va qaddi-qomatini ifodalab kelishi aniqlandi. Konnotatsiya elementlariga ko‘ra, insonning fizik xususiyatlarini ifodalovchi frazeonimlar aksariyat hollarda ijobiy baho ottenkasiga egaligi kuzatildi. Funksional-stilistik imkoniyatiga binoan mazkur tematik guruhga mansub frazeonimlar, asosan, so‘zlashuv, qisman kitobiy uslubga xosligi aniqlandi.

Resume. This article reveals Uzbek phraseological units with a proper name, and considers them as phraseonyms. In this reasearch semantic and stylistic features of Uzbek phraseonyms are analyzed on the basis of folklore materials and phraseographic sources. In order to achieve the main objectives of the research descriptive analysis, characterization, and componential analysis methods are effectively used. The results of the analysis aimed at identifying the semantic, stylistic, and functional markedness of phraseonyms demonstrate that phraseonyms constitute unique and distinctive units within the rich phraseological system of the Uzbek language.

Резюме. В статье рассматриваются фразеологические единицы узбекского языка с компонентом собственного имени, которые интерпретируются как фразеонимы. Семантико-стилистические особенности данных единиц анализируются на материале узбекского устного народного творчества и фразеографических источников. В процессе исследования для достижения поставленных целей применяются описательный, характеристический и компонентный методы анализа. Результаты проведённого анализа, направленного на выявление семантической, стилистической и функционально-стилевой маркированности фразеонимов, свидетельствуют о том, что фразеонимы являются самобытными и уникальными единицами, занимающими особое место в богатом фразеологическом фонде узбекского языка.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

IKKI TILLI LUG‘ATLAR: NAZARIY ASOSLAR VA TARIXIY YONDASHUV

Nashirova Shaxnoza Buriyevna,
Qarshi davlat universiteti
Xorijiy tillar fakulteti dekani
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Ma’lumki, kommunikativ kompetentlik, til bilish darajasi barcha davrlarda o‘ta yuqori baholangan, zamonaviy shaxsning muhim ko‘rsatkichi hisoblangan. Bu, o‘z-o‘zidan, eng qadimgi davrlardayoq til o‘rgatish vositalarini tuzish, ularning saviyasini oshirish masalasining dolzarb bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Dunyo lug‘atchiligi tarixining muayyan bosqichida muayyan til negizida ikki yoki ko‘p tilli lug‘atchilikning taraqqiy etishi ushbu davrda shu til egasi bo‘lgan millatning taraqqiy etgani, shu millat tilining mavqei oshganidan darak beradi. Ikki tilli leksikografiya silsilasida eng qadimgi davrlardan to hozirgi kunga qadar muayyan tarixiy shart-sharoit – ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, diniy, madaniy omillar taqozosi bilan turli tillar – shumer, lotin, anglosakson, fransuz, arab, ispan, ingliz, rus va boshqa tillar lug‘at tuzish uchun obyekt til maqomiga ega bo‘lgan.

Ikki tilli lug‘atlar o‘z davrida yo diniy, yoki mafkuraviy, yoki ta’limiy-o‘quv maqsadlarini amalga oshirishning strategik vositasi hisoblangan. Buni jahon leksikografiyasi, qolaversa, turkiy (jumladan, o‘zbek) leksikografiya fondiga oid ilk qo‘lyozma lug‘atlar, aniqrog‘i, ikki tilli lug‘atlarning shu davrning hukmdorlari, davlat boshliqlari, xalifalar, sarkardalarning

shaxsiy buyurtmasi, keyingi bosqichlarda davlat, hukumatning ijtimoiy buyurtmasi bilan tuzilgani ham tasdiqlaydi. Aniqroq qilib aytganda, ilk ikki tilli glossariy va lug‘atlarning dunyoga kelishiga antik davrlardayoq nafaqat sof ijtimoiy ehtiyoj – tillararo o‘zaro muloqot o‘rnatish, balki siyosiy, madaniy, diniy, mafkuraviy, iqtisodiy omillar ham sabab bo‘lgan.

Darhaqiqat, jahon sivilizatsiyasining bugungi bosqichida ham xalqaro hamkorliklarni rivojlantirish va jahon hamjamiyatida integrashiyalashuvni ta’minlash kontekstida fan va amaliyotning eng keng tarqalgan yo‘nalishlari – uzluksiz ta’lim sharoitida xorijiy tillarni o‘rganish va tarjimaga xos kompetensiyalarni o‘stirish, ilmiy-texnik axborot, ommaviy kommunikatsiyalar nazariyasi, tarjimashunoslik hamda boshqa sohalarda **ikki tilli lug‘atlar yordamida hal etiladigan vazifalar ko‘lami har doimgidan ortib bormoqda.** Bizning ushbu maqolamiz ham bevosita ikki tilli lug‘atlar va ularning nazariy asoslari xususidadir.

Leksikografiya tarixida lug`atlarning tipologik turlarga ajratilishi ikki tilli lug`atlarning yuzaga kelishiga sabab bo`ldi. Lug‘atlarning ilk tipologiyasi muallifi L.V. Sherbaning[1] tasnifida u tarjima lug‘ati deb nomlanadi va o‘xshash hamda farqli tomonlarini inobatga olib izohli lug‘atlarga qarama-qarshi qo‘yiladi. L.V. Sherbaning mazkur tipologiyasida tarjima lug‘ati ikki o‘rinda keltiriladi:

1. Oddiy (izohli yoki tarjima) lug‘at – ideologik lug‘at. Bu o‘rinda tarjima va izohli lug‘at tenglashtiriladi va oddiy lug‘at (обычный) turi sifatida ideologik lug‘atga qarama-qarshi qo‘yiladi.

2. Izohli lug‘at – tarjima lug‘ati. Bu o‘rinda esa обычный – oddiy lug‘at sifatida birlashtirilgan izohli va tarjima lug‘atlari bir tilli va ikki yoki ko‘p tilli ekaniga ko‘ra bir-biriga zidlanadi.

L.V. Sherba izohli lug‘atlarning, odatda, u yoki bu adabiy tilda uni meyorlashtirish yoki turli sabablarga ko‘ra ma’nosi tushunarsiz bo‘lib qolgan so‘zlarni izohlash, tushuntirish maqsadida paydo bo‘ladi va oxir-oqibat, adabiy tilni shakllantirish, shu bilan birga uni boyitish, eng muhimi, uning boyliklarini o‘zlashtirish samaradorligini oshirish uchun xizmat qilishini ta’kidlaydi. U tarjima lug‘atlarini ham “begona tilga mansub matnni tushuntirish zarurati bilan tuzilishi, bu ehtiyojni qondirish esa ko‘pincha xorijiy adabiy tilga mansub adabiy boyliklarni tarjima qilib o‘zlashtirish va bu orqali milliy tilni boyitish uchun xizmat qilishi” ni izohlaydi. Olim bu ikki tip lug‘at, ya’ni izohli va tarjima lug‘atini umumiy vazifa “ma’nosi tushunarsiz so‘z yoki matnni tushuntirish hamda adabiy tilni boyitish, meyorlashtirish” belgisi bilan birlashtirsa, “bir tilli yoki ko‘p tilli bo‘lishi, muayyan til egalari yoki bir necha til egalariga mo‘ljallangan” belgisi bilan o‘zaro farqlanishiga ko‘ra qarama-qarshi qo‘yadi.

Zamonaviy leksikografiyada ancha mukammalligi bilan ajralib turadigan V.V. Dubichinskiy[2] tipologiyasida *tarjima lug‘ati* termini uchramaydi. Sababi, L.V.Sherba tipologiyasidagidek, bu tipdagi lug‘atlar uchun tasnif asosi u yoki bu adabiy tilda ma’nosi tushunarsiz bo‘lib qolgan so‘zlarni izohlash, tushuntirish emas, balki lug‘at birligi ta’riflangan tillar soni hisoblanadi.

Jahon lug‘atchiligida mashhur leksikografik tipologiyalar, jumladan, Y.A. Malkil, B. Kyumada, L. Guilbert, D. Geraerts, F.J. Hausman, A. Rey, H.E. Viegand, V.V. Morkovkin, L.V. Apaje tipologiyalarida ham *tarjima lug‘ati* biror tasnif asosida uchramaydi. Fransuz leksikografi B. Kyumada[3] ham o‘zining leksikografik tipologiyasida lug‘atlarning uchta asosiy tipini ajratadi: “1) lug‘at uchun asos bo‘lgan tillarning soniga ko‘ra (bir tilli, ikki tilli yoki bir necha tilli); 2) “so‘z – narsa (tushuncha)” prinsipiga ko‘ra; 3) lug‘at korpusining hajmiga ko‘ra”.

P.N. Denisov esa o‘quv lug‘atlar tipologiyasiga bag‘ishlangan maqolasida o‘quv lug‘atlarni foydalanuvchining o‘z ona tilisi yoki xorijiy tilni o‘rganishiga mo‘ljallanganiga ko‘ra bir tilli va ikki tilli lug‘atlarga ajratadi. U o‘quvchining yoshi, uzluksiz ta’limning qaysi bosqichi uchun mo‘ljallanganiga ko‘ra ikki tilli lug‘atning maktabgacha yoshdagi bolalar va maktab o‘quvchilari uchun (maktab lug‘at), oliy o‘quv yurti talabalari uchun (akademik o‘quv lug‘at), turli sohalarga mansub ta’lim oluvchilar uchun (terminologik lug‘at) hamda professional soha vakillari – radioboshlovchilar, sayyohlar, tijoratchilar uchun mo‘ljallangan ichki turlarini ajratadi.

Ikki tilli lug‘at nima, u qanday zarurat tufayli yuzaga kelgan, asosiy vazifasi nima, ***tarjima lug‘ati*** **va** ***ikki tilli lug‘at*** tushunchalari bir-biriga qay darajada aloqador, ularning lug‘atlar tipologiyasida o‘rni qayerda kabi masalalarga oydinlik kiritishga, ikki tilli leksikografiya tushunchasiga diaxron aspektda emas, bugungi kun nuqtayi nazaridan baho berishga harakat qilamiz.

Ma’lumki, leksikografik tipologiyalar asosida lug‘atning maqsadi va oldiga qo‘yilgan asosiy vazifasi yotadi. Leksikografiyaga doir manbalarda lug‘atlarning turli funksiyalari ajratiladi. Ikki tilli lug‘at esa tarjima lug‘ati bilan emas, bir tilli lug‘at bilan qarama-qarshi qo‘yiladi: “Ikki tilli lug‘at yoki tarjima lug‘ati so‘z

[1] Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. Избранные работы. – Л., 1958. Архив Петербургской русистики // https://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba9.htm

[2] Апажев М.Л. Лексикография: теория и практика. – Нальчик, 2005. с. 32–33.

[3] Guilbert L. Dictionnaires et linguistique: Essai de typologie des dictionnaires monolingues franзais contemporains // Langue franзaise 2. 1969. P. 4–29.

va jumlalarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda foydalaniladigan maxsus lug‘atdir. Ikki tilli lug‘atda begona tildan foydalanishga ko‘mak berish maqsadida tarjimaga qo‘shimcha ravishda nutqiy vaziyat bilan bog‘liq ko‘chma ma’nolar, derivatsion, grammatik izohlar ham berilishi mumkin. Ba’zan ikki tilli lug‘atlar tarkibidan turg‘un birikmalar, mashq va topshiriqlar, noto‘g‘ri fe’llar jadvali, onomastik birliklar, geografik joy nomlari, lug‘atdan foydalanish bo‘yicha ko‘rsatmalar, metodik tavsiyalar ham joy oladi. Ikki tilli lug‘atdan farqli o‘laroq, bir tilli lug‘at so‘z va iboralarni shunchaki izohlaydi”[1].

Ingliz tilida ham ikki tilli lug‘atlarning tasnif asosi lug‘at materialining nechta tilda izohlanishi, talqin qilishiga tayanadi. Shu sababli ingliz leksikografiyasida ham tarjima lug‘ati termini kam ishlatiladi. Masalan, R.R.K.Hartman va G.Jeymslarning mashhur “Leksikografiya haqida lug‘at”ida *translation dictionary* **–** *tarjima lug‘ati* terminiga izoh uchramaydi. Lug‘at so‘zligida termin keltiriladi, ammo unga shunchaki ikki tilli lug‘atga ishora qiluvchi pometa qo‘yiladi:

Shuni ham aytib o‘tish kerakki, leksikologiyada *tarjima lug‘ati* termini yangi leksikografik nashr emas, shunchaki tarjima qilingan, boshqa lug‘atni tarjima qilish yo‘li bilan o‘zlashtirilgan mahsulotni ham anglatadi. Bunday lug‘at bir tilli ham ikki tilli ham bo‘lishi mumkin. O‘zbek tilida bu toifa lug‘atlar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Masalan, L.Y.Galpershteyn, M.O.Lukyanov, A.A.Nikishinlarning “Моя самая первая энциклопедия”si 2010-yilda “Cho‘lpon” nashriyotida T.Alimov tomonidan hech o‘zgarishsiz tarjima qilinib “Mening eng birinchi ensiklopediyam” nomi bilan, N.N.Malofeyevaning “Первая энциклопедия малыша. Для детей от 3-х лет” lug‘ati 2010-yilda “Cho‘lpon” nashriyotida tarjimon A.Akbarov tomonidan o‘zbek tiliga aynan o‘girib “Maktabgacha yoshdagi bolalar ensiklopediyasi” nomi bilan nashr etiladi. Tarjima lug‘at muallifining mualliflik huquqi saqlanadi, nashrga tayyorlovchi tarjimon maqomida bo‘ladi. Bunday lug‘atlarga nisbatan leksikografiyada *prototip lug‘atlar, kompilyativ lug‘atlar* ham deb qaraladi.

Shu sababli ingliz leksikografiyasida tarjima lug‘ati – ***translation dictionary*** va tarjima qilingan lug‘at – ***translated dictionary*** farqlanadi Hartman lug‘atida ular ikki alohida termin sifatida izohlanadi[2]:

translated dictionary

A dictionary which is the result of a translation of another dictionary.

Xullas, zamonaviy lug‘atlar tipologiyasida *tarjima lug‘ati* termini ikki toifa lug‘at – ikki yoki ko‘p tilli lug‘at hamda original bo‘lmagan, tarjima qilingan lug‘atni nazarda tutadi. Shuning uchun jahon leksikografiyasida ikki yoki ko‘p tilli lug‘atlarga tarjima lug‘at sifatida qarash ilmiy muomaladan chiqib bormoqda.

O‘zbek leksikografiyasida, xususan, o‘zbek tilining akademik leksikografiyasida lingvistik lug‘atlar tasnifida umumiy holatda *tarjima lug‘ati* termini keltiriladi: “Lingvistik lug‘atlar turli maqsadlarda tuziladi. Shu maqsad nuqtayi nazaridan ular quyidagi tiplarga bo‘linadi:

tarjima lug‘atlari;

izohli lug‘atlar;

tarixiy lug‘atlar...”.

Tarjima lug‘ati termini quyidagicha izohlanadi: “**Tarjima lug‘ati** lug‘at tiplari ichida eng uzoq tarixga egadir. Bunday lug‘atlarning taraqqiyoti boshqa tip lug‘atlarga asos bo‘lgan. Tarjima lug‘atlarining taraqqiyoti, faqat boshqa tip lug‘atlar kelib chiqishiga emas, balki mazkur lug‘atga xos bo‘lgan tillarning grammatikasi, leksikasi, fonetikasi kabilarga e’tibor berilishiga ham sabab bo‘lgan.

Tarjima lug‘atlari ikki tipga bo‘linadi: 1) ikki tilli; 2) ko‘p tilli”.

Mazkur tasnifdan tarjima lug‘ati begona tilni o‘rganish maqsadida tuzilgan lug‘atlarning umumiy nomini anglatib, ikki tilli yoki bir necha tilli bo‘lishi mumkinligi anglashiladi.

A.Madvaliyev[3] ham lug‘at tiplarini ajratar ekan, “bir tilga oid lug‘aviy birliklarni boshqa tilga o‘girib, izohlab beruvchi lug‘atlarni” tarjima lug‘ati toifasiga kiritadi.

O‘zbek tilida zamonaviy leksikografik yo‘nalishda bajarilgan tadqiqotlarda, xususan, B.Baxriddinovaning[4] monografiyasida o‘quv lug‘ati tiplari ajratilar ekan, tarjima lug‘ati tasnifdan alohida joy olmaydi. Muallif bir tilli, ikki tilli lug‘atlar uchun tasnif asosini “tili nuqtayi nazaridan” deb belgilaydi: “**Tili nuqtai nazaridan.** O‘quv lug‘ati tilni ona tili sifatida o‘rganuvchilar uchun yaratilgan bo‘lsa, bir tilli, xorijiy tilni o‘rganishni ham nazarda tutgan bo‘lsa, ikki, uch yoki undan ortiq tilli bo‘lishi mumkin. Bunday lug‘at tarjima lug‘ati ham deyiladi. Biroq zamonaviy o‘quv leksikografiyasida turli mavzudagi lug‘atning izoh bir necha tilda berilgan ko‘rinishlari ham uchraydi. Shu nuqtayi nazardan o‘quv lug‘atining quyidagi turlari ajratiladi:

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Bilingual_dictionary

[2] Malkiel Y. A Typological Classification of Dictionaries on the Basis of Distinctive Features // Problems in Lexicography / Ed. by F.Householder and S.Sapporta. – Bloomington, 1962. P. 3–24.

[3] Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. / Масъул муҳаррир Низомиддин Маҳмудов. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017. –384 б. – Б.133.

[4] Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол.фан... доктори (DSc) дисс. − Самарқанд. 2020. − Б.252.; – Б. 52.

a) bir tilli o‘quv lug‘at; b) ikki tilli o‘quv lug‘at; v) ko‘p tilli o‘quv lug‘at”.

Yuqoridagi tahlillarimizdan ko‘rinib turibdiki, o‘zbek leksikografiyasida ham *tarjima lug‘ati* – bir tilga oid lug‘aviy birlikni boshqa tilga o‘girib, izohlab beruvchi lug‘at; *bir tilli, ikki tilli yoki ko‘p lug‘at* – lug‘at birliklari tilqin qilingan tillarning soniga ko‘ra lug‘at turlari nomini anglatishi odatga kirib bormoqda.

L.V.Shcherba lug‘atlarning muayyan tipini ajratish uchun unga qarama-qarshi qo‘yishga asos bo‘lgan belgilar mavjud bo‘lishiga diqqat qaratgan edi: “Lug‘at tiplarini ajratish leksikografiyaning eng asosiy masalalaridandir. U muhim amaliy ahamiyatga ega, shu sababli doimo empirik bosqichda hal qilinadi. Shu bilan birga tiplarni ajratish bir qator nazariy qarama-qarshiliklarga ham asoslanadi”. Shuning uchun Shcherba tarjima lug‘atini izohli lug‘atga qarama qarshi qo‘ygan, ularning mohiyatini izohli lug‘at – tarjima lug‘ati dixotomiyasida ko‘rgan edi. Diaxron nuqtayi nazardan izohli va tarjima lug‘atlarining qarama-qarshi belgilariga ko‘ra umumlashtirishi asosli. Biroq zamonaviy leksikografiyada izohli lug‘at turlari shu qadar ko‘payib ketdiki, ularning o‘zi tillar soniga ko‘ra bir yoki bir necha tilli bo‘lishi mumkin. Sinxron nuqtayi nazardan yondashadigan bo‘lsak, tarjima lug‘ati har qanday izohli lug‘atning zidi bo‘la olmay qoldi. Shu bois zamonaviy tipologiyalarda ikki tilli lug‘atni tarjima lug‘atiga qarama-qarshi qo‘yish an’anasi uchramaydi. Bu esa lug‘atlar tipologiyasida yangi tasnif asosi lug‘at korpusi asoslangan tillar soniga ko‘ra lug‘at turlarini ajratish zaruratini yuzaga keltirdi. Bir tilli, ikki tilli, uch tilli, ... ko‘p tilli lug‘atlar bu tasnifdan umumiy va xususiy belgilarga egaligiga ko‘ra joy ola oladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, zamonaviy tilshunoslikda ikki tilli lug‘atlarning ilmiy jihatdan tadqiq etilishi tillar orasidagi madaniy differensiativ farqlarni ochib berishga, ulardagi mavjud o‘xshash va farqli xususiyatlarni aniqlashga yordam beradi. An’anaviy ikki tilli lug‘atlarning faqatgina so‘zlik va so‘zlik maqolasi asosida shakllantirilsa, zamonaviy tilshunoslikda ushbu lug‘atlarni tilshunoslikning yangi yo‘nalishlari integratsiyasiga zamin yaratadi.

Rezyume. Ushbu maqolada ikki tilli lug‘atlar xususida so‘z yuritiladi. Ta’kidlash lozimki, ikki tilli lug‘atlar nafaqat an’anaviy, balki zamonaviy tilshunoslikning ham tadqiqot obyektiga aylanib ulgurdi. Ikki tilli lug‘at leksik birliklari tarkibidan o‘rin olgan so‘zlik va lug‘at maqolalarini zamonaviy lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish masalalari bevosita maqola davomida tahlilga tortiladi. Ikki tilli lug‘atlar, xususan, o‘zbekcha-inglizcha, inglizcha-o‘zbekcha lug‘atlar tarkibiy xususiyatlari, undagi mavjud muammolarni ko‘rib chiqish hamda sohaviy yechimlar taqdim etish ushbu maqoladan ko‘zlangan asosiy maqsad hisoblanadi. Ikki tilli lug‘atlarning nazariy asoslarini o‘rganish hamda lingvistik yondashuvlarini ishlab chiqish kelgusi tadqiqotlar uchun poydevor vazifasini bajaradi.

Resume. This article discusses bilingual dictionaries. It should be noted that bilingual dictionaries have become an object of research not only in traditional but also in modern linguistics. The issues of analyzing vocabulary and dictionary articles that are part of the lexical units of bilingual dictionaries from a modern linguistic point of view are directly analyzed throughout the article. The main goal of this article is to consider the structural features of bilingual dictionaries, in particular, Uzbek-English, English-Uzbek dictionaries, the existing problems in them, and to provide sectoral solutions. The study of the theoretical foundations of bilingual dictionaries and the development of linguistic approaches serve as a foundation for future research.

Резюме. В данной статье рассматриваются двуязычные словари. Следует отметить, что двуязычные словари стали объектом исследования не только в традиционной, но и в современной лингвистике. В статье непосредственно анализируются вопросы анализа лексики и словарных статей, входящих в состав лексических единиц двуязычных словарей, с точки зрения современной лингвистики. Главная цель статьи – рассмотрение структурных особенностей двуязычных словарей, в частности, узбекско-английских и англо-узбекских словарей, существующих в них проблем и предложение отраслевых решений. Изучение теоретических основ двуязычных словарей и разработка лингвистических подходов служат основой для дальнейших исследований.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

TIL TIZIMIGA KIRITILGAN ZOONIM VA ZOOMORFIZMLARNING QIYOSIY TIPOLOGIK TADQIQOTLARDAGI TAHLILI

Norkuziyeva Dildora,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

Jahon tilshunosligining so'nggi yillardagi taraqqiyotida til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlari doirasida zoomorfizmlarning tutgan o'rni, ularning shaxsni obrazli tavsiflash imkoniyatlarini o'rganish bilan bog'liq tadqiqotlar salmoqli o'rin egallamoqda. Zoomorfizmlarning aksiologik imkoniyatlari stilistika, matn tilshunosligi, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya singari yo'nalishlarning asosiy tadqiq obyektiga aylandi. Ayniqsa, zoomorfizmlar antropotsentrik paradigma yo'nalishida olamning lisoniy va lingvomadaniy manzarasida idrok, tafakkur, mental ong ishtirokini yoritish va uni ifodalashda katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Bu yo'nalishdagi izlanishlarning ma'lum bir xalq obrazli tafakkurining o'ziga xosligi hamda turli etnik guruhlar olami qadriyatlar manzarasidagi farqlarning ontologik mohiyati va lingvokulturologik mexanizmini aniqlash tilshunoslikda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Dunyo tilshunosligininng yetakchi ilmiy markazlarida bugungi kunda tillarni qiyoslash, chog'ishtirish, ularning universal va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash negizida hayvon nomlarining umumiy va xususiy belgilari tahlil etilmoqda. Zoomorfizmlar olamini idrok etishda, uni aks ettirishda hayvon nomi, lisoniy ong, tafakkur munosabatlarini o'rganish, zoonim leksikasi, uning leksik tizimdagi o'rni, fikrlash jarayoniga belgilovchi ta'siri masalalarini tadqiq etish tobora amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Lisoniy ongdagi antropomorflashish, zoomorfizmlar olami manzarasini kategoriyalashtirish, til va tafakkur munosabatlarida zoonimlarning muloqotga majoziy konnotatsiyalar taqdim etish funksiyasiga doir izlanishlar amalga oshirilmoqda.

Lingvokulturologiya sohasida yaratilgan ishlarda hayvon nomlarining asl va majoziy ma'nolari muammosiga oid ko'plab qimmatli fikrlar bayon etilgan. Jumladan, H.Hülzer, D.Dobrovol'skij, E.Piirainen, A.Paululat, R.Bisschops, K.Bochmann, I.S.Gilhus, H.Ch.Hart, V.A. Buldakov, *O.I.Glazunova, D.X.Bazarova*, N.Nishonova va boshqalarning ishlarini alohida qayd etish mumkin.

Til tizimiga kiritilgan har bir so'zning asl ma'nosi bor, lekin u asl ma'nodan farqli obrazli ma'noni ham anglatishi mumkin. Obrazli til so'zning ma'nosini kengaytirishga hamda asl ma'noda muhim ma'noga ega bo'lmagan iboralarga ma'no berishga imkon beradi. Masalan, o'zbek va nemis tillarida zoomorfizm sifatida qo'llanadigan "*bo'ri/wolf*" so'zi kimdir bo'ridek yashaydi, ovlaydi, ko'payadi, degan ma'noni anglatmaydi. U o'zbek tilida *yovuz, qonxo'r, shafqatsiz odamni,* nemis tilida esa *battol, och odamni* anglatadi. Bu atributlarning barchasi odamlar kuzatgan bo'rining xatti-harakati bilan bog'liq. Bunday kuzatishlar odamlarga bo'ri xislatlarini odamga ko'chirish imkonini beradi. Bo'rining bu xislatlari obrazli ma'noda inson olamiga ko'chiriladi. "Zoometafora va zoomorfizmni qiyosiy va tipologik jihatdan o'rganish inson tafakkurining umumiy modellarini tushunishga, turli tillar va madaniyatlarda o'xshashlik va farqlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan tipik assotsiatsiyalarni aniqlashga yordam beradi"[1]. Zoometafora va zoomorfizm atamalari, oldin ta'kidlaganimizdek, funksional aspektda bir-biridan farq qiladi: zoometafora nomlashning "hayvon→hayvon, obyekt va h.z." modeli bo'yicha amalga oshishini nazarda tutadi, masalan, sich-

[1] Norkuziyeva D.Sh. (2022). Study of Ethnolinguistic-Cultural Features of Zoomorphisms inScientific Researches. Texas Journal of Philology, Culture and History, 12, 12–14.

qoncha – “kompyuter gadjeti”, Zoomorfizm atamasi esa faqat “hayvon→odam” modeli doirasida turli konnotatsiyalarga ega hayvon majoziy obrazining odamga ko‘chirilishini ko‘rsatadi. Zoomorfizmning universalligi tilning tuzilishi va qo‘llanishida namoyon bo‘ladi.

An’anaga ko‘ra, zoomorfizmlar deganda kimningdir metaforik tavsifi uchun nominatsiya sifatida ishlatiladigan zoonimlar tushuniladi. Ayrim hollarda “zoomorfizmlar” va “zoonimlar” tushunchalari tabaqalanmagan holda qo‘llaniladi[1]. Biz bunday qo‘llanishni mutlaqo to‘g‘ri emas deb hisoblaymiz, chunki zoonimlar hayvonlar va ularning tana a’zolarining asosiy nomlari sifatida qo‘llanadi, zoomorfizmlar esa aniq ifodalangan konnotativ potentsialga ega bo‘lgan, shunchaki nominativ funksiyada emas, balki ekspressiv-baholovchi, tavsiflovchi funksiyada qo‘llanadigan ikkilamchi obrazli, metaforik belgilardir. Shu bilan birga, keng ma’noda (oddiy ongda) “hayvon” tushunchasining doirasi nafaqat “hayvonlar”ni, balki faunaning barcha vakillarini (shu jumladan hasharotlar, baliqlar, qushlar, sudraluvchilar va boshqalarni) ham o‘z ichiga oladi.

Insonning tashqi ko‘rinishi, xatti-harakati, yashash tarzi va xarakter xususiyatlarini majoziy baholash maqsadida qo‘llanadigan zoomorfizmlarni tadqiq qilishda qiyoslash, tavsiflash, komponent tahlil usullaridan hamda zoomorfizm ma’nosining yaratilish asosida turuvchi obrazli tasavvurlarni (bilimlar fondini) tasvirlashda kognitiv talqin qilish metodidan foydalanildi.

“Hayvon → odam” qolipi doirasida odamning peyorativ va meliorativ tavsifi uchun turli tillarda qo‘llaniladigan zoomorfizmlar tilda aniq ifodaliligi bilan ajralib turishi bilan birga quyidagi xususiyatlarga ham ega bo‘ladi: a) ular har doim baholash qiymatiga ega (masalan, *xameleyon* - o‘zgaruvchan, prinsipsiz shaxs haqida); b) bunday zoomorfizmlar aniq ifodalangan ekspressivlikka ega (masalan, *cho‘chqa* iflos odam haqida); c) antropotsentrik zoomorfizmlar nominativ funksiyani emas, balki obrazli tavsiflash funksiyani bajaradi (masalan, *maymun* - xunuk yoki qiyshanglaydigan odam haqida); d) bunday zoometaforlar odatda odamning tashqi ko‘rinishi, xarakteri yoki xatti-harakatining ma’lum bir xususiyatini hayvon obrazini idrok etishning dominant parametrlariga muvofiq baholaydi (masalan, fil – “jussasi pishiq odam haqida”, jirafa – “bo‘ydor odam haqida”); e) shaxsni tavsiflovchi zoomorfizmlar etnomadaniy qoliplarga bog‘liq holda ham asosiy baho, ham qo‘shimcha baho berishi mumkin (masalan, it odamga nisbatan umumiy baholovchi - ham ijobiy, ham salbiy tavsiflovchi funksiyaga ega zoomorfizmdir; qiyoslang: *ko‘ch. haqorat*. Sen yomon itsan va *ijobiy*, bilimdon, it! It zoomorfizmining juz’iy baholovchi ma’nolari “battol/badjahl”, “sodiq” va hokazo)[2].

“Hayvon → odam” zoomorfizm turi shaxsni metaxarakterlash usullaridan biridir. Bunday zoomorfizmlarning maqsadi har doim yoki deyarli har doim baholovchi ma’noga ega bo‘lgan ba’zi belgilar orqali shaxsga nisbat berishdir, ya’ni hayvon xususiyatlarining odamlarga ko‘chirilishi baholovchi konnotatsiyalarni nazarda tutadi. “Zoonimlarning o‘zlari baholashga nisbatan neytraldir, lekin odam hayvonlarda tabiat tomonidan berilgan belgilarni payqab, ularning axloqiy, ruhiy, xulq-atvor tavsiflarini o‘ziga ko‘chiradi”[3]. “Hayvon → odam” modeli bo‘yicha shakllantirilgan zoomorfizmlar (“hayvon → odam” modelining metaforik qayta anglanishi) yoki boshqacha qilib aytganda, hayvonot dunyosi bilan assotsiatsiyalarga va o‘xshatishlarga asoslangan metaforalar zoomorfizmlar deb ataladi, keng va ko‘p qirrali aloqalar bilan tavsiflanadi. A.P.Chudinovning so‘zlariga ko‘ra, “zoomorfik metafora yaratishda hayvon obraziga, avvalo, insonning tashqi belgilari, yoshi, xarakter xususiyatlari, turmush tarzi va xulq-atvori kabi antropomorfik xususiyatlar yoziladi, so‘ngra bu obraz shaxsga o‘tkaziladi, unga zoomorfik belgilar (hay-

[1] Огдонова Ц.Ц. Зооморфная лексика как фрагмент русской языковой картины мира: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Иркутск, 2000. – 21 с.

[2] Miller G.A. Images and models, similes and metaphors. // Metaphor and Thought, 2nd edition, by A. Ortony, Cambridge University Press, 1993. – P. 357-400.

[3] Bisschops R. Die Metapher als Wertsetung. Novalis, Ezechiel, Beckett. Paperback Published November 1st 1994 by Peter Lang Gmbh, Internationaler Verlag Der Wissenschaften, 1994. - 401 S.

vonning tashqi ko‘rinishi, tabiati, odatlari) proyeksiyalanadi”[1].

V.M.Mokienkoning ta’kidlashicha, “turli tillardagi ko‘plab turg‘un o‘xshatishlarning o‘xshashligi hayvonlarning fe’l-atvori va odatlari ustida inson kuzatishlarining aynan umumiyligiga asoslanadi. Albatta, bunday o‘xshashlikning zaruriy sharti hayvonot olamining umumiyligi va/yoki bu hayvonning xalq orasida mashhurligi bo‘lishi kerak”[2]. Demak, “zoomorfizm” atamasidan metafora ma’nosi nazarda tutiladiki, unda hayvonning xatti-harakati, his-tuyg‘ulari yoki tashqi ko‘rinishi odamning xatti-harakati, his-tuyg‘ulari yoki tashqi ko‘rinishiga ishora qiladi hamda, tom ma’noda, ko‘pincha qo‘shimcha yoki murakkabroq ma’noni juda nozik tarzda ifodalaydi. Bu “ifodalab bo‘lmaydigan narsani ifodalash” yoki “aytib bo‘lmaydigan narsani aytish” usuli sifatida qaralishi mumkin. Obrazli o‘xshatishlarning har xil turlari asosida shaxsni tavsiflashning lingvokognitiv mexanizmi sifatida zoomorfizmlarni tadqiq etish, o‘z navbatida, til tizimlaridagi alohida zooobrazlarning milliy o‘ziga xosligini, etnik guruhlarning milliy mentaliteti va ma’naviy madaniyati an’analarnining xususiyatlarini aniqlash zaruratini nazarda tutadi. Shu bilan birga, ma’lumki, “qardosh bo‘lmagan milliy tillar hayvon obrazi orqali odamni tavsiflovchi nominatsiyalar sohasidagi o‘xshash bilimlarni ham turlicha verballashtirishi mumkin”[3]. Yuqorida aytilganlar zoomorfizmni odam va hayvonning xulq-atvor reaksiyalari o‘rtasidagi assotsiativ o‘xshashliklar asosida turuvchi milliy va madaniy standartlarni aniqlaydigan ong stereotiplarini qamrab oluvchi hodisa sifatida o‘rganishning dolzarbligini belgilaydi.

S.M. Tolstayaning ta’rifiga ko‘ra, bu hodisa “faqat til va madaniyatning mazmun tomoniga tegishli bo‘ladi, ya’ni birinchi navbatda, aqliy stereotip sifatida tushuniladi va olamning oddiy manzarasi bilan o‘zaro bog‘lanadi. Bunday stereotipni lingvistik deb ham atashadi, bunda uning namoyon bo‘lish shakli, so‘zning lug‘aviy ma’nosida, uning konnotatsiyasida, semantik derivatsiyasida, sintaksisda, birikishida, idiomada, til troplarida, ayrim turdagi matnlarda, xususan, xalq og‘zaki ijodida ifodalanish doirasi nazarda tutiladi”[4].

Kognitiv manbai sifatida odamga ko‘chirilgan hayvon “obrazi” xizmat qiladigan zoomorfizm kollektiv va individual ong stereotiplarini metaforik ifodalashning eng samarali modellaridan biridir. Bunday metaforalar, shubhasiz, etnomadaniy belgiga ega bo‘ladi, bu ularni har tomonlama o‘rganishga alohida qiziqishni belgilaydi. Lingvokognitiv tahlil metafora talqiniga ontologik asosning tilda o‘zgacha ma’no kasb etishi asosida (ya’ni tafakkur strukturasidan bilish aktining lingvistik ifoda tuzilishi tomon) yondashish imkonini beradi.

Tahlil qilish tartibi psixolingvistik, lingvokulturologik va qiyosiy tavsiflarni ham o‘z ichiga oladi. Ushbu yondashuv tilni o‘ziga xos “shaxsiy proyeksiyaning o‘ziga xos maydoni” sifatida ko‘rib chiqishning xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, unda subyekt, bir tomondan, belgilar tizimi tomonidan berilgan olamni idrok etishning (ijtimoiy qat’iy) stereotiplariga muvofiq harakat qiladi, boshqa tomondan, belgi birliklarini tushunishga o‘zining kognitiv va tajribasini kiritib hamda o‘zining til va aqliy afzal ko‘rishlariga mos ravishda harakat qilib “ijodiy faoliyat” ko‘rsatadi[5].

Zoomorfizmlar semantikasida belgi va tushuncha o‘rtasidagi bog‘liqlikni aks ettiruvchi denotativ komponent va belgi namoyon bo‘lishida his-tuyg‘u, baho, obrazlilik va intensivlik semalarini ma’no tarkibida mustahkamlovchi konnotativ komponent birlashtiriladi. O‘xshatish asosi sifatida ongda paydo bo‘ladigan assotsiativ o‘xshashlik, bir tomondan, intuitiv tarzda topilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, aqliy tasavvurni lingvistik tarzda taqdim

[1] Чудинов А.П. Структурный и когнитивный аспекты исследования метафорического моделирования // Лингвистика: бюл. Урал. лингвист. о-ва. – Екатеринбург, 2004. – Т. 6. – С. 108 – 116.

[2] Miller, G.A. Images and models, similes and metaphors. // Metaphor and Thought, 2nd edition, by A. Ortony, Cambridge University Press, 1993. – P. 357-400.

[3] Исмаилов С.И. Семантическая характеристика образных сравнений во французском языке (на материале художественных произведений XIX-XX вв.): Автореф. дисс. … канд. филол. наук. - Ленинград, 1980. – 23 с.

[4] Толстая С.М. Стереотип в этнолингвистике // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии. - М., 1995. – С. 124-127.

[5] Гридина Т. А., Пятинин А. Э. Проективная активность личности в речевой деятельности // Психолингвистические аспекты речевой деятельности. 2003. №1. - С. 5–14.

etishning mumkin bo‘lgan usullaridan biridir. Bu fakt ma’noning metaforik ko‘chishini bir xil ma’noda talqin qilishning mumkin emasligini izohlaydi. Bu borada to‘g‘ri ta’kidlanganidek, “til sohiblari ongida u yoki bu obrazdan foydalanishda yuzaga keladigan assotsiativ tavsiflar juda xilma-xildir”. Bitta metaforik obraz ortida turli xil predikativ tavsiflar biriktirib qo‘yilishi mumkin va aksincha, bir xil belgiga turli metaforik subyektlar mos kelishi mumkin. “Agar til sohiblarining ongida bir xil belgini ifodalash uchun bir nechta konnotativ obrazlar mavjud bo‘lsa, yakuniy tanlovni amalga oshirishda ko‘plab omillar hisobga olinadi: ... obrazning salbiy yoki ijobiy holati, undan foydalanish chastotasi, uning nutq adresati tomonidan potentsial idroki”[1]. Masalan, *quyon kabi izni yo‘qotmoq* (ayyor odam haqida) iborasidagi quyon obrazining ramziyligini, agar faqat *quyon qo‘rqoq* degan propozitsiyadan kelib chiqiladigan bo‘lsa, bir ma’noda talqin qilish mumkin emas.

Zoomorfizmning, xususan, zoomorfik analogiyalarda ham namoyon bo‘ladigan yana bir muhim xususiyatini qayd etamiz: o‘xshatish uchun asos sifatida tanlanadigan obraz voqelikni idrok etish va baholash bo‘yicha milliy ko‘rsatmalarga tayanadi. Masalan, o‘zbek ongidagi eshak obrazi mashaqqatli mehnatni itoatkorlik bilan bajaradigan (ertalabdan kechgacha eshakday ishlamoq) mehnatkash, chidamli odam bilan fikran bog‘lanadi. Biroq, u til sohiblarning ongida o‘ziga xos jozibadorlikka ega emas, aksincha, achinish va qandaydir mensimaslik tuyg‘usini uyg‘otadi. Nemis ongida bu obrazga “ahmoq, befahm” baholovchi komponent ham berilgan. Shu munosabat bilan shaxsning obrazli nominatsiyasi uchun zoonim tanlash prizmasi orqali namoyon bo‘ladigan turli xalqlarning hayvonlarga nisbatan munosabatini ifodalash bo‘yicha kuzatishlarni qiyoslash mumkin: “Biz qiz yoki bolani yoqimli so‘z bilan chaqirmoqchi bo‘lsak, ularni kabutarlar deb ataymiz; kaltafahm va parishonxotir odamni qarg‘a deymiz. Yonma-yon yashovchi xalqlar ko‘pincha odamlarga murojaat qilish uchun hayvonlarning o‘xshash belgilaridan foydalanishadi. Agar milliy madaniyatlar sezilarli darajada farq qilsa, zooo‘xshatishlarda nomuvofiqliklar kuzatiladi. Masalan, qozoqlarda *qizqush* ochko‘zlik bilan, *boyqush* tartibsizlik va parishonxotirlik bilan, *bolari* badjahllik va norozilik bilan, *toshbaqa* dangasalik va beparvolik bilan bog‘lanadi. Rus ongida bunday bog‘lanishlarlar yo‘q”[2].

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, zoomorfizmlarni tahlil qilish tartibi sifatida quyidagilarni o‘z ichiga olgan algoritm taklif qilinadi: 1) hayvon haqidagi stereotipik tasavvurlar bilan bog‘liq turli xil situativ presuppozitsiyalar asosida obrazli o‘xshashlikning kognitiv asosini aniqlash, 2) muayyan til madaniyatida zoomorfizmning obrazli ramziy ma’nosidagi aksiologik dominantni aniqlash; 3) zoonimdan metaforik foydalanishning universalligi yoki o‘ziga xosligini frazeologik va paremiologik birliklar tarkibida qo‘llanishi doirasida ham aniqlash. Masalan, “o‘zbek lingvomadaniyatida *fil* zoomorfizmi doimiy ravishda baquvvat, qudratli, katta imkoniyatlarga ega odamning tavsiflari bilan assotsiya orqali fikran bog‘lanadi”. Ushbu zoonimning metaforik ma’nosini tushunib yetish “fil Afrika va Osiyoda yashaydigan, sut emizuvchilar sinfiga mansub, sirtga chiqqan ikkita uzun, kurak tishli va baquvvat xartumli, o‘simliklar bilan ovqatlanuvchi ulkan jussali hayvon” presuppozitsiyasiga asoslanadi. Xuddi shu presuppozitsiyalarga asoslangan nemis tilidagi ushbu zoomorfizmning qadriyatli dominanti atrofidagi hamma narsani ag‘darib tashlaydigan qovushmagan shaxsning tavsifi bilan bog‘liq bo‘lib (*sich benehmen wie ein Elefant im Porzellanladen*), nemis xalqi mentaliteti uchun muhim bo‘lgan aksiologik orientirlarni voqelantiradi. Zoomorfizm ma’nosini tushunish “fil - bu katta vaznli, terisi qalin, yo‘lidagi har qanday to‘siqlarni “ezib tashlashga” qodir bo‘lgan katta hayvon haqidagi mavjud presuppozitsiyaga asoslanadi”.

Zoomorfik (animalistik) metafora mavzusi metaforaga bag‘ishlangan barcha ishlarda ko‘rib chiqiladi, ammo barcha tillarda “hayvonlarning nomlari (zoonimlar)” tematik guruhi juda katta bo‘lishiga qaramasdan “hayvon → odam” tipidagi ma’no ko‘chishini to‘liq tasvirlovchi tadqiqotlar mavjud emas. Belgilarning o‘xshashligi asosida

[1] Глазунова О. И. Логика метафорических преобразований. - СПб, 2000. - 190 с.
[2] Горелов И. Н., Седов К. Ф. Основы психолингвистики: Учебное пособие. - М.: Издательство «Лабиринт», 2001. -304 с.

nomlarning ko‘chirilishi barcha tillarga xosdir, lekin har bir tilda nomlashdagi tasavvurlar o‘rtasidagi aloqalar ma’lum bir tarixiy asosda va ma’lum bir milliy muhitda paydo bo‘lgan hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlik bilan belgilanadi. Bu turli tillardagi bir xil nomlash assotsiatsiyalarda tanish qismning mavjudligini istisno qilmaydi. Biroq, har bir tildagi metaforalash natijasida paydo bo‘lgan so‘zlarda sezilarli farq va xususiyatlar namoyon bo‘ladi. Olamning metaforik manzarasi nafaqat milliy tafakkurning o‘ziga xos xususiyatlarini, balki insoniyat tafakkurining umuminsoniy xususiyatlarini ham o‘zida aks ettiradi.

Zoomorfizmlarni qiyosiy tipologik aspektda o‘rganishda “zoomorfizm” atamasidan metafora ma’nosi nazarda tutiladiki, unda hayvonning xatti-harakati, his-tuyg‘ulari yoki tashqi ko‘rinishi odamning xatti-harakati, his-tuyg‘ulari yoki tashqi ko‘rinishiga ishora qiladi hamda, tom ma’noda, ko‘pincha qo‘shimcha yoki murakkabroq ma’noni juda nozik tarzda ifodalaydi. O‘zbek va nemis tillarining leksikografik manbalarida qayd etilgan zoomorfizmlar, frazeologik va paremiologik birliklar madaniy kodning til tizimiga o‘tish natijasidir. Ularni o‘rganish, ulardagi madaniy kodlarni aniqlash o‘zbek va nemis xalqlari zoomorfik olamining lingvistik manzarasini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Resume. This article is devoted to the comparative-typological study of zoonyms and zoomorphisms incorporated into the language system. The research analyzes the lexical-semantic features of zoonyms, their nominative and connotative meanings, as well as their metaphorical potential in expressing human character, behavior, and social status. Zoomorphisms are examined as figurative units formed within the phraseological, paremiological, and literary layers of language.

Резюме. В данной статье исследуются зоонимы и зооморфизмы, введённые в языковую систему, в сравнительно-типологическом аспекте. В работе анализируются лексико-семантические особенности зоонимов, их номинативные и коннотативные значения, а также их метафорический потенциал в выражении характера человека, его поведения и социального статуса. Зооморфизмы рассматриваются как образные единицы, сформировавшиеся во фразеологическом, паремиологическом и художественном слоях языка.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, та'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

EPITET – BADIIY MATNNI OBRAZLI IFODALOVCHI VOSITA

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna,
Termiz davlat universiteti doktaranti (DSc)

Badiiy tasvir badiiy nasr poetikasining muhim tarkibiy qismi, matnning badiiy-bo‘yoqdorligini, estetik-ta’sirchanligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Badiiy nutqda qo‘llaniladigan barcha so‘zlar u yoki bu darajada tasviriylikni vujudga keltiradi. Chunki har qanday so‘z matnda o‘ziga xos ma’no ifodalaydi, voqea-hodisaning tasvirini yaratadi. Shuningdek, tilda tasviriylikni vujudga keltiruvchi maxsus vositalar ham mavjud bo‘lib, ular fikrni obrazli ifodalash asosida badiiy ta’sirchanlikni kuchaytiradi. Shunday vositalardan biri epitetlar bo‘lib, badiiy obrazlilikni ta’minlovchi tasviriy vosita sifatida qaraladi[1]. Epitet umumuslubiy vosita. U nutqning barcha turlarida qo‘llaniladi, narsa, hodisaning biror xususisyatini belgi sifatida alohida ta’riflash vazifasini bajaruvchi tasviriy vositadir.

Epitet – bu tasvirni yaratadigan ta’rif. R.Qo‘ng‘irov sifatlashlarning doimiy aniqlovchilardan farqli ravishda ekspressivligi, epitetlardek ko‘chma ma’noda ishlatilishi kabi xususiyatlari mavjudligini ta’kidlab, uni poetik aniqlovchi deb ataydi[2]. Darhaqiqat, epitetlar, obrazlilik darajasining kuchliligi, emotsional-ekspressivligi va nihoyat badiiy nutqqa xosligi jihatidan aniqlovchidan keskin farq qiladi. Epitetlar borasida olib borilgan tadqiqotlar har xil ilmiy qarashlar asosida shakllangan bo‘lib, har biri bu badiiy vositaning mohiyatini, vazifasini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Tilshunoslar epitetni leksik-semantik, sintaktik-stilistik nuqtayi nazardan o‘rganishgan. Ba’zi olimlar epitetni obrazlilik va emotsional-eksperssivlik vositasi sifatida talqin qilgan bo‘lsa, boshqalari uni poetik tafakkurning maxsuli sifatida qarashgan.

Keyingi yillarda o‘zbek tilshunoslari tadqiqotlarida epitetlarning mazmun-mohiyati yetarlicha tadqiq qilinmoqda. Ularning fikricha, epitetlar biror-bir narsa hodisaning belgisini nutq kechimida atash hisoblanadi. Epitetlar sifat va ot turkumidagi so‘zlardan hosil bo‘lib, bu so‘zlar epitetli birikma tarkibida qo‘llanar ekan, hamma vaqt o‘xshatish qurilmasiga ham qurilish ham ma’no jihatidan juda o‘xshab ketadi. Bizga ma’lumki, epitet biror birikma tarkibiga kirganda, bu birikma epitetli birikma deb qaraladi[3]. Odatda epitetning metafora va metonimiyaga o‘xshash tomonlari ham bor, ayni chog‘da ulardan keskin farq qilinishini ham anglash lozim[4]. Epitet obraz yaratishda, uning sifatiy belgisini ifodalashda mihim ahamiyat kasb etadi, epitetli birikmalarning tiplari shu birikmaning hokim bo‘lagiga qarab belgilanadi. Epitetli birikmaning ma’nosi qaysi turkumga oid bo‘lmasin, agar tarkibida o‘xshatish qurilmasining subyekt va etaloni bilan bir xil kelsa, o‘xshatish qurilmasi ma’nosi bilan bir xil shakllanadi. Masalan, *Hovli zimiston. Kungurador devor bilan o‘ralgan Ko‘ksaroy, maqbaralarga o‘xshash tepasi gumbaz, muazzam binolar, ...– hammasi jimjit va qorong‘u edi.* (O.Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasi”) Ushbu matnda *muazzam binolar* epitetli birikma, juda ulkan, beqiyos, nihoyatda buyuk, ulug‘vorlik o‘xshatish qurilmasining ma’nosini ifoda etib kelgan. Lekin ular uslub nuqtayi nazardan farq qiladi. O‘xshatish qurilmasida birinchi o‘rinda ulug‘vorlik bo‘lib, bu ulug‘vorlikni binoga qiyoslash ikkinchi o‘rinda turadi. Epitetli birikmada birinchi o‘rinda to‘g‘ridan-to‘g‘ri binoning muazzamligi ifodalangan bo‘ladi. Ot epitetli birikma bilan sifat o‘xshatish qurilmasi tarkibi nuqtayi nazaridan o‘xshash va farqli tomonlarga ega.

Fe’l epitetli birikmalar fe’l asosli o‘xshatish qurilmasiga juda yaqin turadi. Masalan, *Lochin ko‘kragini kerib, Burgutning o‘ziga o‘xshab qirg‘iy qarash qildi.* (O.Yoqubov. “Adolat manzili”) gapidagi epitetli birikma *qirg‘iy qarash qildi* birikmasi bo‘lib, uning ma’nosi *qirg‘iydek qaradi* o‘xshatish qurilmasini beradi. Ya’ni epitetli birikmaning *qaradi* kesimi o‘xshatish qurilmasining *qirg‘iy qarash qildi* kesimining garchi ixchamlashgan ko‘rinishi bo‘lsa ham, uning bir *yomon qaraganlik* semasiga reallashgan va obrazli, majoziy ifodani aks etadi. Epitetni ayrim tadqiqotchilar aniqlovchiga tenglashtirishlarini, holbuki, bu ikki hod-

[1] Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М., 1961; Стилистика русского языка. – М., 1969; Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – Л., 1973; Долинин К.А. Стилистика французского языка. – Л., 1978.
[2] Qo‘ng‘irov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. – B. 46.
[3] Shukurov I. Nutqiy ko‘chma ma’nolarning hosil bo‘lishi va konversiya. // O‘zbek tili va adabiyoti, 1975, 5-son. – B. 68.
[4] Tohirov Z. Matoforik leksema semasining pragmatik semasi. // O‘zbek tili va adabiyoti, 1983, 1-son. – B. 76.

isa bir-biridan farqlanishini, aniqlovchi umumnutqqa xos bo‘lib, til hodisasi sanalib, predmetning rangini, shaklini, xususiyatini, miqdor-darajasini, yoki biror predmetga qarashliligini bildiradi. Epitet esa badiiy nutqqa xos bo‘lib, tasviriy vosita sifatida predmetning belgi, xususiyatini ko‘rsatadi. O‘xshatish qurilmasining tarkibidagi so‘zlar nominativ ma’nosi bilan qo‘llanishi unda subyektiv munosabat ifoda topmasligi, epitetli birikmalardagi epitetlar esa, albatta, majoziy ma’noga ega ekanligi va emotsional ekspressivlik ifodasini berishi bilan farqlanadi. Epitetli birikmalar o‘xshatish qurilmasining o‘xshatish formanti tushib qolgan ko‘rinishi hisoblanadi. Shuning uchun mana shu formant asosida o‘xshatish qurilmasini epitetli birikma, epitetli birikmani o‘xshatish qurilmasiga aylantirish imkoniyati nutqda saqlanadi[1]. Epitetli o‘xshatish formanti vositasida qayta o‘xshatish qurilmasiga aylantirib bo‘lmaydi. Epitet ikki komponentdan iborat: sifatlovchi va sifatlanmish. Masalan, *oltin qo‘llar, tizginsiz dard, g‘amnok yurak, aqlli soat, otash qalb, muz yurak* kabi. O‘xshatish to‘rt komponentdan iborat bo‘ladi: o‘xshatiluvchi obyekt, o‘xshovchi obraz, shakliy ko‘rsatkich, o‘xshatma belgi. Masalan, *ayiqdek pahlavon yigit, popukday qiz, marmarday silliq bo‘yin, qo‘rg‘oshindek qop-qora bulut, marmarday oppoq bilak, shalg‘omday qizil bosh* va boshqalar. Aksar hollarda o‘xshatishli qurilmalarni epitetga aylantirib bo‘lmaydi: *anorday qip-qizil ko‘ylak, marmarday oppoq bilak, qo‘rg‘oshindek qop-qora bulut* kabi. Aytish joizki, ayrim o‘rinlarda epitet metaforaga o‘xshab ketadi, ammo ularning farqli jihatlari mavjud: Epitetlarda aniqlovchi yoki sifatlovchi ko‘chma ma’noda qo‘llanadi: *mudhish o‘y, ma’yus chehra, tizginsiz iztirob, mas’ud damlar, mungli ovoz, o‘ychan nigoh, so‘lg‘in yuz, g‘am-anduhga to‘la ovoz, sovuq muomala, kinoyali tabassum* kabi. Metaforada esa aniqlanmish ko‘chma ma’noda qo‘lanadi: *esdaliklar tug‘yoni, shamol qamchisi, qish qahri, ga‘flat uyqusi* kabi. Masalan, *Qalandar esdaliklar tug‘yoni bilan olishib, rasadxonani bir aylanib chiqdi*. (O.Yoqubov “Ulug‘bek xazinasi”) Aslida metafora ham epitet ham bir so‘z doirasida shakllanadi, ya’ni shakl jihatidan qaralsa, epitet sifatida qo‘llangan so‘z ma’nosi bir sema orttirgandagina metaforaga aylanadi. Epitet va matafora bir-biriga shu qadar singishib ketganki, ularning qat’iy chegarasini qo‘yish imkoni yo‘qdek tuyuladi. Ko‘pgina tadqiqotchilar epitetni mataforadan o‘sib chiqqan deb hisoblasalar, ayrim tilshunoslar o‘ziga xos bo‘lgan farqli jihatlarini ko‘rsatadilar: Epitetning vazifasi aniqlovchisi, metaforaning vazifasi aniqlanmish ko‘chma ma’noda kelishi bu ikkisining farqini anglatadi. Umuman olganda, metafora, epitet, o‘xshatish o‘rtasida ichki o‘xshashlik mavjud: metafora, epitet va o‘xshatishning asosida o‘xshatish munosabati mavjud bo‘ladi. Shu bois ba’zan matnda qaysi uslubiy vosita ekanligini aniqlash qiyinchilik tug‘diradi. Uslub talabi bilan epitet va metafora grammatik vositalari qisqargan o‘xshatishga teng kelib qoladi. Bu tilshunoslikda chigallikka olib keladi. O‘xshatishli qurilma tarkibi kelgan so‘zlar denotativ ma’noda, metafora va epitet vazifasidagi so‘zlar konnotativ ma’no ifodalashi bilan xarakterlidir. O‘xshatishning yaqqol ko‘rinib turgan grammatik vositasi mavjud: dek, -day qo‘shimchalari bilan ifodalangan *paridek qiz, burgutdek yigit, mushukdek muloyim, onasidan ayrilgan bo‘taday* kabi birikmalarda o‘xshatish aniq ko‘zga tashlanib tursa, metafora va epitetda bunday grammatik vositalarni qo‘llab bo‘lmaydi. *Mungli ko‘zlar, sehrli yulduzlar, qora xayol,oppoq orzular* kabi epitetli birikmalar orasida -dek, -day qo‘shimchasini qo‘llab bo‘lmaydi. Metafora obrazli, majoziy ma’nolar ifodalasa, epitet narsa va predmet, hodisani tasviriy ifodalab, badiiy matnda qahramonlar harakterining, tabiat hodisalarining emotsional-ekspressivligini va belgi xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, *Mirzo Ulug‘bek o‘pkasi to‘lib, kalima keltira boshladi, lekin ko‘z yoshi aralash tepasiga kelib to‘xtagan Sayid Abbosning* ***qora quzg‘un vajohatini****, boshi uzra ko‘tarilgan qilichini ko‘rdi, ko‘rdi-yu ijirg‘anib ko‘zlarini yumarkan,* ***bandalikning g‘urbatini*** *tan olib: “Alvido Ali! ... – deb pichirladi.* (O.Yoqubov “Ulug‘bek xazinasi”) Ushbu matnda berilgan ***qora quzg‘un vajohat*** epitetli birikma hisoblansa, ***bandalikning g‘urbati*** birikmasi metafora hisoblanadi. Chunki *qora quzg‘un* epitetida aniqlovchi ko‘chma ma’noda qo‘llangan, *bandalikning g‘urbati* metafora, aniqlanmish ko‘chma ma’noda ifodalangan.

Nasr milliy tilning yashash shakllaridan biri, adabiy til uslubining o‘ziga xos nutqiy ko‘rinishi, tilning badiiy-estetik vazifasini yuzaga chiqaradigan nutqiy jarayon, nutqiy san’at, til vositalaridan foydalanish mahoratini namoyon etuvchi lisoniy maydon.

Badiiy nasrning tasviriy vositalaridan biri hisoblangan epitet fikrning obrazliligi, tasviriyligini kuchaytiruvchi, favqulodda poetik ifodadorlik ko‘lamining kuchliligi bilan ajralib turuvchi ifoda usullaridan biridir. Epitetlar badiiy nasrning mohiyatini namoyon qiluvchi o‘ziga xos xususiyatlarini yuzaga chiqaruvchi muhim vositalardan. Binobarin, bu vositalar badiiy matnlarda nutqning boshqa turlariga nisbatan keng ko‘lamda qo‘llaniladi va turli nutqiy imkoniyatlarni vujudga keltiradi. Shu xususiyatlariga ko‘ra ham ular badiiy yoki tasviriy vositalar deb yuritiladi. Ulardagi ma’no ko‘chishi orqali fikr ifodalanishi, narsa, predmetdagi muayyan belgilar asosida predmetlarning qiyoslanishi va ta’riflanishi ushbu tasviriy vositalarn-

[1] Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: 1976. – В. 19

ing uslubiy vazifalarini kengaytiradi. Tasviriy vositalar badiiy nutqda turli vazifalarni bajarsa ham, ular funksional nuqtayi nazardan qisman alohidaliklarga ega. Chunonchi, metafora asosan obrazlilikka, badiiylikka xizmat qilsa, epitet tasviriylikka xizmat qiladigan vositadir. Biroq har qanday holatda ham ushbu tasviriy vositalar badiiy nutqning tub mohiyati estetik ko‘lamini namoyon etadi. Shu boisdan, badiiy nutqni ushbu vositalarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Epitetlar borasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar har xil ilmiy qarashlar asosida shakllangan bo‘lib, har biri bu badiiy vositaning mohiyatini, vazifasini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Tilshunoslar epitetni leksik-semantik, sintaktik va stilistik nuqtayi nazardan o‘rganishgan. Ba’zi olimlar epitetni obrazlilik va emotsional-ekspressivlik vositasi sifatida talqin qilgan bo‘lsa, boshqalari uni poetik tafakkurning mahsuli sifatida qaragan. Umuman olganda, epitetga berilgan nazariy ta’riflar uning san’atkor tilidagi ahamiyati, funksional imkoniyatlari va estetik yukini ochib berishga xizmat qiladi. Shu bois, keyingi tadqiqotlar uchun epitetlar bo‘yicha mavjud ilmiy qarashlar bu badiiy vositaning o‘rganilishi, tahlil qilinishi hamda tasniflanishi ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Rezyume. Ushbu maqolada epitet – badiiy matnni obrazli ifodalovchi vosita sifatida badiiy asarlardan olingan matnlar orqali lingvopoetik tahlilga olingan. Epitet obraz yaratishda, uning sifatiy belgisini ifodalashda mihim ahamiyat kasb etishi, epitetli birikmalarning tiplari shu birikmaning hokim bo‘lagiga qarab belgilanishi matnlardan olingan misollar asosida tahlil qilingan. So‘z turkumlari doirasida ot epitetli va fe’l epitetli birikmalar solishtirlib tasniflangan. Shuningdek epitetning o‘xshatish va metaforadan farqli va o‘xshash jihatlari asoslab berilgan. Metafora asosan obrazlilikka, badiiylikka xizmat qilsa, epitet tasviriylikka xizmat qiladigan vositadir degan umumiy qarashlar bayon etilgan.

Resume. In this article, epithet – is analyzed linguopoetically through texts from works of art as a means of figurative representation of the artistic text. The importance of epithete in creating an image, expressing its qualitative sign, and the fact that the types of epithet compounds are determined according to the dominant part of this compound were analyzed based on the examples taken from the texts. Within word groups, noun epithet and verb epithet compounds are compared and classified. Also, the aspects of the epithet that are different from similes and metaphors are justified. General views are expressed that if the metaphor mainly serves imagery and artistry, the epithet is a tool that serves imagery.

Резюме. В данной статье эпитет – был подвергнут лингвопоэтическому анализу через тексты из художественных произведений как средство образного выражения художественного текста. Эпитет анализируется на основе примеров из текстов, где михим приобретает значение при создании образа, при выражении его знака сифатия, а типы соединений с эпитетами определяются фрагментом наместника этого соединения. В рамках родов слов были классифицированы как сопоставимые соединения с эпитетами существительных и эпитетами глаголов. Обоснованы также различные и сходные с аналогией и метафорой аспекты эпитета. Изложены общие взгляды, что эпитет – это средство, служащее иллюстративности, когда метафора служит в основном образности и художественности.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

KOMIL AVAZNING NASRIY ASARLARIDA DIALEKTIZMLARNING QO'LLANILISHI («SOZANDA» ROMANI MISOLIDA)

Avezova Gulnoza Kamilovna,
Urganch davlat pedagogika institute katta o'qituvchisi

O'zbek adabiyoti boy merosga ega bo'lib, ushbu meros namunalarini lisoniy tadqiq qilish bugungi tilshunoslikning vazifalaridan biridir. Prezidentimiz to'g'ri ta'kidlaganlaridek, «Ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar»[1]. Badiiy asarning go'zalligini anglash va tushunish uning tilsimot dunyosini ochish kaliti sifatida so'zni ko'ramiz va umuman, muallifning iste'dodi, mahorati tildan qay darajada ustalik bilan foydalanishiga qarab baholanadi.

Adabiyotimizda iz qoldirgan har bir ijodkor asarlarining tilini o'rganish, birinchidan, adibning mahoratini o'rganish, shu bilan birga, tilimiz rivojiga uning asarlari tili ta'sirini, tadqiqotning esa tilshunosligimiz taraqqiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatayotganligini belgilash ehtiyojidan kelib chiqadi.[2] Shu nuqtayi nazardan Xorazm adabiy muhiti vakili, o'zbek zamonaviy adabiyotining sermahsul ijodkori sifatida Komil Avaz asarlari tilini lingvopoetik jihatdan tadqiq qilish muhim hisoblanadi. Ayniqsa, adibning Xorazm vohasi farzandi sifatida unga xos dialektizmlardan foydalanish mahoratini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunosligida badiiy asar tilini o'rganishga XX asr o'rtalaridan boshlab alohida e'tibor qaratila boshlangan. Bu borada badiiy matn tadqiqi yuzasidan keng ko'lamli izlanishlar olib borilgan[3]. Xususan, N.Mahmudov, M.Yoqubbekova, M.Yo'ldoshev, D.Xudayberganova, D.Andaniyozova[4] va boshqalarning badiiy asar tili hamda o'zbek tilining lingvomadaniy xususiyatlariga doir ilmiy izlanishlarini alohida ta'kidlash lozim. Shuningdek, badiiy matn tadqiqi yuzasidan olib borilayotgan izlanishlarning katta qismi alohida olingan mualliflar tili yuzasidan qilinayotgan kuzatishlar hisoblanadi.[5] Bu ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar Komil Avaz asarlari tilining lingvopoetik jihatdan o'rganilishi uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

[1] Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 21 октябрь куни "Давлат тили ҳақида"ги қонун қабул қилинганлигининг 30 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжуманда сўзлаган нутқидан.

[2] Шадиева Д. Ш. Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. –Б.4.

[3] Жумаев Т. Умар Боқий асарларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 23 б.; Холманова З. «Шайбонийхон» достони лексикаси: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – 25 б.; Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: Филол. фан.номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 25 б.; Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 25 б.; Шадиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2007..; Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. дисс. – Тошкент, 2008. – 313 б.; Анданиязова Д. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: Филол. фан…фалсафа д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 52 б.; Қурбонова М. Мустақиллик даври достонлари лингвопоэтикаси: Филол. фан. фалсафа док. (PhD) дисс. – Фарғона, 2019. – 153 б.

[4] Маҳмудов Н. Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиѐти. – Тошкент, 1987. – № 4. – Б.34-36; Shu muallif. Шайхзода сўзининг лингвопоэтикасига чизгилар // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2009. – Б.12-17; Ёкуббекова М.М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол.фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2005. – 153 б; Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент, 2007. – 91 б.; Шу муаллиф. Бадиий матн лингвопоэтикаси. –Тошкент: Фан, 2008. – 111 б.; Shu muallif. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. номз ... дисс. – Тошкент, 2009. – 126 б.; Shu muallif. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ...дисс. – Тошкент, 2009. – 314 б; Shu muallif. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 256 б; Анданиёзова Д. Ономастик бирликларнинг лингвопоэтик тадқиқи. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – 207 б.; Худойберганова Д., Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Turon zamin ziyo, 2016. – 131 б.

[5] Матназаров Ж. Матназар Абдулҳаким шеърияти лингвопоэтикаси: Филол. фан…фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Урганч, 2022. – 149 б.; Тошхўжаева Ш. Ғ. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс... автореф. – Фарғона, 2017. – 56 б.; Allaberganova D. Omon Matjon she'riyati lingvopoetikasi lingvopoetikasi: Filol. fan… d-ri (PhD) diss. – Urganch, 2024. – 141 b.

Shevalar xalqning boy va jonli qatlami hisoblanadi. Badiiy adabiyotda sheva vositalaridan foydalanish obrazning tabiiyligini, milliy koloritni kuchaytiradi. O‘zbek adabiyotida hududiy shevalarning badiiy asarlarda qo‘llanilishi yozuvchi uslubining ajralmas jihatlaridan biri sanaladi. Bu orqali yozuvchi xalq tilining tabiiyligini, ruhiyatini va milliylikni badiiy matnga olib kiradi.

Har bir xalq o‘z mahalliy shevalarida muloqot yuritadi, binobarin, xalq o‘z shevasi bilan birga yashaydi va sheva ham xalqning butun borlig‘ini, moddiy va ma‘naviy dunyosini, his-tuyg‘ularini ifoda qiladi hamda bu jarayonda u to‘xtovsiz rivojlanish sari faoliyatda bo‘ladi va boyib boradi[1].

Yozuvchi qahramonlarini o‘zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so‘zlarni ishlatadi. Sheva so‘zlari mahalliy kolorit, hududiy mansublikni o‘zida aniq aks ettirishi bilan birga, «badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me’yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo‘llanishi bilan bog‘liqdir».[2]

Komil Avaz ijodida «Sozanda» romani alohida o‘rin tutadi.[3] Ushbu asarda sozandalikdek ilohiy kasb sohibining umr yo‘li yorqin aks ettiriladi. Unda Xorazm vohasi xalqining yashash tarzi, dunyoqarashi hamda tili o‘ziga xos tarzda ifodasini topgan. Ayniqsa, asarda Xorazm shevalariga oid so‘zlarning qo‘llanilishi badiiy tilga joziba baxsh etgan, obrazlarni tabiiy va ishonchli tasvirlashga xizmat qilgan.

Asarda ishlatilgan dialektizmlarni fonetik va leksik ko‘rinishlarga ko‘ra tahlilga tortish mumkin.

Fonetik dialektizmlar dialektga xos nutq tovushlari yoxud so‘zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi[4] bo‘lib, asosan, tovushlarni o‘zgartirib qo‘llash, tovush orttirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo‘llash ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi.[5]

Pollo duzchi Munisning navoiy muxammasi bilan «Suvoriy»ning yakuniga jo‘ravozlikda qo‘shilar ekan, yuzida xushhol tabassum o‘ynadi. [«Sozanda», 107-b.] O‘zbek tili dialektologik tizimda shevalar adabiy tilga nisbatan ayrim fonetik o‘zgarishlarga uchragan shakllarni namoyon etadi. Jumladagi *duzchi* so‘zi ham shunday hodisalardan biridir va adabiy tildagi *tuz* so‘ziga -chi qo‘shimchasi qo‘shish natijasida hosil qilingan fonetik dialektal shakli hisoblanadi. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da *tuzchi* shaxs otiga izoh berilmagan. Fonetik dialektizmlar tilning talaffuz jihatidagi o‘ziga xosliklarini ifodalaydi. *Duzchi* shaklida kuzatilayotgan t>d tovush almashinuvi Xorazm va Qoraqolpog‘iston hududlariga xos o‘zbek shevalarda uchraydigan fonetik xususiyatdir. Bu o‘zgarishning sababi ba‘zida talaffuzdagi soddalashtirish, og‘zaki nutqda qulaylik yaratish yoki shevaga xos tovush tizimining ta‘siri bilan izohlanadi. Ushbu so‘z *tuz* bilan ishlovchi yoki *tuz* mahsulotlariga mas‘ul shaxs degan ma‘noni bildiradi. Biroq uning talaffuz shakli (duzchi) matnda xalqona, og‘zaki nutqqa yaqin, milliy ruhda bo‘yoqlangan ifoda yaratishga xizmat qiladi. Fonetik dialektizmlar matnda jonli til muhitini yaratish, personajlar nutqining hududiy va ijtimoiy muhitini aniqlashtirish, hamda badiiy asarga uslubiy va etnografik boylik olib kirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ular muallif tomonidan personajlar orasidagi tafovutni, til unsurlari orqali xarakter ifodasini kuchaytirishda vosita sifatida ishlatiladi.

Ayol dashnomi, isyonkorlik ovozi uyinda, qarindosh tuqqanlarni o‘rtasida ma’qullanishi mumkin («Sozanda», 70-b) *Uyinda* so‘zi adabiy tildagi *uyida* shaklining Xorazm shevalariga xos variantidir. Bu so‘zda *n* undoshi orttirilgan bo‘lib, u grammatik emas, fonetik vazifani bajaradi. Chunki *n* tovushi orttirilishining o‘zi bilan so‘zning lug‘aviy yoki grammatik ma‘nosi o‘zgarmaydi, ammo shevaga xos talaffuz xususiyatini ifoda etadi. Ya‘ni *uyida* so‘zidagi unlilar orasiga *n* undoshining qo‘shilishi so‘zning talaffuzini yengillashtirib, og‘zaki nutqda silliq va ravon ifodalanishini ta‘minlaydi.

Asarda *juvonnamak* – juvonmarg (95-b), *talavon* – talabgor (121), *orvachilar* – aravasozlar (283) va shu kabi bir qancha fonetik dialektizmlar ham qo‘llanilgan.

Leksik dialektizmlar adabiy tilda ekvivalenti mavjud bo‘lgan shevaga xos so‘zlardir. Yozuvchi o‘z asarlarida turli xil mazmunni ifodalovchi shevaga xos so‘zlar, shuningdek, ham shevaga oid so‘z, ham uning adabiy tilda mavjud bo‘lgan ekvivalentini ham qo‘llaydi: *Qutlug‘murod ayvon yonidagi o‘choqda qiyshayibgina turgan qora tunchani suvga to‘ldirib, tagiga o‘t yoqdi.* («Sozanda», 80-b.) *Tuncha* shevag xos so‘z bo‘lib, jo‘mrakli chovgum ma’nosini ifodalaydi.

Borliq ziroat, kuzakki meva-chevaning ayni pishiqchilik davri, … hosillar talaklarga chiqarilib,… («Sozanda», 115-b.) *Tala*k Xorazm shevasida «qishki hosil jamlanadigan boloxona» ma’nosini ifodalaydi. O‘tmishda har bir xonadonning qish uchun mo‘ljallangan oziq-ovqat zahirasi, shuningdek, ro‘zg‘ordagi ortiqcha buyumlar talaklarda saqlangan.

[1] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 3.
[2] Abdurahmonov X., Mahmudov N. So‘z estetikasi. – Toshkent: Fan, 1981. – B. 24.
[3] Komil Avaz. Sozanda. – Toshkent: O‘zbekiston, 2012. – 328 b.
[4] Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – B. 199.
[5] Yo‘ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent, 2010. – B. 39.

Romanda *solma* – ariq (47-b.) *otiz* – dala, *yo‘rinja* – beda, *go‘k* – ilk ko‘karib chiqqan beda, *ildirma* – go‘k, un, tuxum, sariyog‘ aralashtirib tayyorlanadigan atalaga o‘xshash taom, *zag‘ama-tiyr* – don yelpig‘ich (xas-cho‘pdan tozalagich) (50-b.), *yop* – kanal (211), kabi juda ko‘plab leksik dialektizmlar qo‘llangan. Shuningdek, asarda adabiy tilda mavjud, ammo Xorazm shevalarida boshqa ma’noda qo‘llaniladigan so‘zlar ham uchraydi: *U butun qavmina, tuxumina isnod keltirdi* («Sozanda», 95-bet). Voha xalqi tilida *tuxum* so‘zi «urug‘-aymoq» ma’nosida qo‘llaniladi. Adabiy tildagi ma’nosida esa «*yumirta*» leksemasi faol hisoblanadi.

Xon Feruz bu dovdir dorichi harakatlaridan andak zavqlandi va xos mulozimiga: - Bir kosa issiq suv keltir, - deb buyurdi. («Sozanda», 74-b.) *Kosa* shevada piyola ma’nosida qo‘llaniladi, o‘zbek adabiy tilida kosa «suyuqlik va suyuq ovqat solish uchun ishlatiladigan idish»ni ifodalaydi. Shuningdek, asarda ko‘lcha «ekin ekish uchun tayyorlangan kichik yer» – o‘zbek adabiy tilda ko‘lcha «kichkina chuqurlikda yig‘ilib qolgan suv, kichkina ko‘l» kabi boshqa yana o‘nlab so‘zlar uchraydiki, bular asarda o‘g‘uz lahja va shevalariga xos fonetik xususiyatlar, lug‘aviy birliklar, talaffuz me’yorlari o‘z ifodasini topganligidan dalolat beradi.

Komil Avaz ijodi o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos til boyligi, xalqona ruhi va milliyligi bilan ajralib turadi. Uning asarlarida mahalliy shevalarning qo‘llanilishi badiiy ifoda vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shevaga oid so‘zlar, ayniqsa, xarakter va muhit yaratishda, obrazlarga hayotiylik bag‘ishlashda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bunday so‘zlar vositasida muallif milliy qadriyatlarni, xalq hayoti va turmush tarzini yanada mazmunli aks ettirishga erishadi. Shuningdek, yozuvchi asarlarida shevaga oid so‘zlarning qo‘llanishini o‘zbek tili va badiiy adabiyotining boyligi sifatida e’tirof etishimiz mumkin. Ularning mavjudligi asarlar tilini nafaqat jonlantiradi, balki xalqning tarixiy-madaniy merosini saqlab qolish va adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirish borasida ham katta hissa qo‘shadi.

Rezyume. Mazkur maqolada Komil Avazning nasriy asarlarida dialektizmlarning qo‘llanilishi «Sozanda» romani misolida tahlil qilinadi. Unda asar tilidagi dialektizmlar fonetik va leksik ko‘rinishlarga ajratilgan holda o‘rganiladi. Dialektizmlar xarakter va muhit yaratishda, obrazlarga hayotiylik bag‘ishlashda samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi hamda ular vositasida muallif milliy qadriyatlarni, xalq hayoti va turmush tarzini yanada mazmunli aks ettirishga erishishi ta’kidlanadi.

Resume. This article analyzes the use of dialectisms in the prose works of Komil Avaz using the example of the novel «Sozanda». It studies dialectisms in the language of the work, separating them into phonetic and lexical forms. It is emphasized that dialectisms serve as an effective tool in creating character and atmosphere, giving vitality to images, and through them the author achieves a more meaningful reflection of national values, people’s life and lifestyle.

Резюме. В данной статье анализируется использование диалектизмов в прозаических произведениях Комила Аваза на примере романа «Созанда». Изучаются диалектизмы в языке произведения, разделяя их на фонетические и лексические формы. Подчеркивается, что диалектизмы служат эффективным инструментом создания характера и атмосферы, придавая живость образам, и посредством них автор достигает более осмысленного отражения национальных ценностей, жизни и образа жизни народа.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA DESTRUKSIYANI IFODALOVCHI FE'LLARNING METAFORIK QO'LLANILISHI

Amonova Zamira,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Tilshunoslikda fe'llar semantik tizimining markaziy birliklaridan biri bo'lib, ular nafaqat harakat va jarayonlarni, balki inson tafakkuri, ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlarini ham ifodalash imkoniga ega. Ayniqsa, destruksiya semali maydon fe'llari dastlab jismoniy buzilish, yemirilish va parchalanish jarayonlarini anglatgan bo'lsa-da, til taraqqiyoti davomida ular metafora asosidagi ko'chma ma'nolarda qo'llanila boshlagan. Ularning ma'no ko'chishidagi o'ziga xos jihatlarni o'rganish tilshunoslikning dolzarb masalalari qatoriga kiradi. Mazkur fe'llar ishtirokidagi metafora hodisasi nafaqat leksik-semantik o'zgarishlar, balki kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligi aniqlangan bo'lib, ularning ma'no siljish sabablarini o'zaro qardosh bo'lmagan tillarda chog'ishtirish muhimdir. Tadqiqotda nemis va o'zbek tillarida destruksiyani ifodalovchi fe'llarning metaforik qo'llanilishi tahlil qilinib, ularning konnotativ ma'no kengayishi orqali insonning ruhiy holati, ijtimoiy munosabatlar va tabiiy hodisalarni ifodalash mexanizmlari o'rganilgan.

Mazkur tadqiqot nemis va o'zbek tillarida destruksiya semantikasi bilan bog'liq fe'llarning metaforik qo'llanilishini qiyosiy va kognitiv yondashuv asosda chuqur o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot usulologik asosi kognitiv semantika, qiyosiy tilshunoslik va konseptual metafora nazariyasiga tayangan holda shakllantirildi. Shu bilan birga, usulologiya destruksiya fe'llarining metaforik qo'llanishi orqali insonning ijtimoiy, psixologik va tabiat hodisalari bilan bog'liq konseptlarni qanday hosil qilishini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot materiali sifatida nemis va o'zbek tillaridagi badiiy asarlar, ilmiy-nazariy matnlar, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va internet-resurslardan olingan misollar tanlab olindi. Materiallar tanlashda asosiy mezon sifatida destruksiya fe'llarining denotativ ma'nosi, ya'ni jismoniy buzilish va vayronagarchikni ifodalashi, shuningdek, ularning metaforik, ya'ni mavhum tushunchalarni ifodalashdagi funksiyasi belgilandi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida leksik-semantik tahlil usuli qo'llanildi. Ushbu usul yordamida destruksiya semali fe'llarning lug'aviy ma'nosi, semantik tarkibi, denotativ va konnotativ komponentlari batafsil o'rganildi. Ayniqsa, fe'llarning metaforik qo'llanilishi natijasida yuzaga keladigan semantik siljishlar, ma'no kengayishlari va kontekstga qarab yuzaga keladigan yangi ma'nolar tahlil qilindi. Misol uchun, nemis tilidagi zerbrechen, explodieren va o'zbek tilidagi portlamoq, buzilmoq fe'llari kontekstga qarab ruhiy, ijtimoiy va abstrakt jarayonlarni ifodalashda metaforik kengayishlarga ega ekanligi aniqlanadi. Shu bilan birga, leksik-semantik tahlil destruksiya fe'llarining asosiy ma'nolarini aniq ajratib, ularni metaforik qo'llanishi jihatidan guruhlash imkonini berdi.

Keyingi bosqichda qiyosiy tahlil usuli asosida nemis va o'zbek tillaridagi destruksiya fe'llarining metaforik qo'llanishi chog'ishtirildi. Bu usul tillararo o'xshashlik va farqlarni aniqlash, metaforik model va strukturalarni solishtirish, shuningdek, tilga xos konseptual xususiyatlarni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nemis tilida ba'zi destruksiya fe'llari texnik, ilmiy va siyosiy kontekstlarda keng metaforik qo'llanilsa, o'zbek tilida ularning metaforik qo'llanilishi ko'proq badiiy, psixologik va ijtimoiy diskurslarda kuzatiladi. Shu tarzda qiyosiy tahlil ikki tilning metaforik semantik tizimlarini, ularning konseptual ramkalarini solishtirish va umumlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqotda shuningdek kognitiv xaritalash (conceptual mapping) usuli keng qo'llanildi. Bu usul destruksiya fe'llarining metaforik qo'llanilishida ishtirok etuvchi manba va nishon sohalarini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, jismoniy portlash va buzilish jarayonlari (manba sohasi) psixologik, ijtimoiy yoki tabiat hodisalariga (nishon sohasi) metaforik ko'chiriladi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, nemis va o'zbek tillarida destruksiya fe'llarining metaforik qo'llanishi nafaqat leksik va semantik darajada, balki kognitiv konseptlar va diskurs kontekstida ham farqlanadi. Shu bilan birga, kontekstual tahlil fe'llarning ekspressiv funksiyalarini ochib beradi.

Leksik-semantik, qiyosiy, kognitiv xaritalash va kontekstual tahlil usullarining qo‘llanilishi destruksiya semantikasi bilan bog‘liq metaforik jarayonlarni tizimli va chuqur yoritishga imkon beradi. Shu tarzda tadqiqot nafaqat ikki tilning metaforik semantik tizimini solishtirish, balki inson tafakkuri va konseptual faoliyatining lingvistik talqinini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Bu yondashuv nemis va o‘zbek tillarida destruksiya semali fe’llarning metaforik qo‘llanilishini ilmiy jihatdan asoslab beradi va kognitiv, qiyosiy va lingvistik tahlil uchun mustahkam usulologik poydevor yaratadi.

Tadqiqotni amalga oshirish davomida G.Lakoff, M.Johnson, V.Apresyan, V.Teliya, N.Arutyunova, M.Umarxo‘jayev, H.Jamolxonov, Sh.Safarov singari xorijiy hamda o‘zbek olimlarining ushbu masalani yoritishdagi yondashuvlari asosidagi tahlil natijalariga erishildi.

Biron predmet yoki hodisa nomining forma hamda funksiya o‘xshashligi asosida boshqa predmet va hodisaga ko‘chishini[1] anglash bilan bir qatorda, shaxs ongida kechadigan semantik siljish, g‘ayritabiiylik, normadan chetlashish, og‘ish, almashtirish, ifodaning kognitiv tahlil asosidagi analogini qo‘llash amallari aynan metaforada aks etadi.[2] Ta’kidlash joizki, metaforalar milliy madaniyatning muhim elementlarini ifodalovchi so‘zlar - konseptlar sifatida xalqning madaniyati, urf-odatlari, o‘ziga xosligi, turmush tarzi, ayrim hollarda tiqodi, geografiyasi, iqlimini o‘zida aks ettirib, yorqin badiiy obrazlarni yaratishda alohida ahamiyatga ega. H.Jamolxonov tabiricha, metafora «bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o‘rtasidagi nisbiy o‘xshashlik asosida shakllanadi: «urmoq» (qo‘l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq) - bosh leksik ma’no: Bektemir miltiq qo‘ndog‘i bilan uning peshanasiga bir urdi); «urmoq» (tanqid qilmoq - hosila ma’no; Ota-buvamni kovlab, gazetaga urib chiqishdi). «Metaforalashuv ko‘chma ma’no yaratishning eng muhim usullaridan biri hisoblanadi va til nazariyasida so‘z yasalishidan ham ko‘ra muhimroq o‘rin tutadi. Chunki metafora nafaqat nominativ birliklarni, balki tilning grammatik unsurlarini hamda matnning har qanday ma’noli bo‘lagini - gapdan tortib butun matngacha kognitiv qayta ishlaydi».[3]

Ayrim falsafiy tadqiqotlarda til va mif bir xil manbadan kelib chiqqan bo‘lib, ularning umumiy asosi metaforik tafakkurdir. Metafora shunchaki badiiy vosita emas, balki inson ongining dastlabki shakli bo‘lib, aynan u orqali inson tashqi dunyoni anglaydi.[4] Shu sababli metafora mifologik vat il tafakkurining birligi hamda farqlarini tushuntiruvchi asosiy kalit vazifasini bajaradi.[5] Inson borliqni bevosita emas, balki til, mifologiya, san’at, din, ilmda (matematika, mantiq va b.) topadigan ramziy shakllar orqali idrok qiladi. Insonning hayvondan asosiy farqi ham uning aqlida emas, balki tashqi olamni ramzlash, nomlash va ma’no kashf ettirishdadir.[6] H.Werner metaforani bir tushuncha nomining unga o‘xshash yoki muqobiliga ega boshqa soga ongli ko‘chirilishi sifatida talqin qiladi. Bu jarayonda ikki mustaqil ma’no o‘rtasida hayoliy harakat yuz berib, biri ifoda darajasida boshqasini almashtiradi. Muallifga ko‘ra bunday metaforalarning kelib chiqishi mifologik tafakkur bilan bog‘liq bo‘lib, ayniqsa so‘z va nomlarga qo‘yilgan tabular (to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytishdan qochish) muhim rol o‘ynaydi.[7] Metaforaning bevosita inson ruhiyati bilan bog‘liq tarzda vujudga kelishi to‘g‘risidagi tezislar H.Usener tadqiqida keltirilgan. Uning fikricha, inson tashqi olamdagi narsa va hodisalar bilan to‘qnash kelganda kuchli ichki hayajon va sezgi uyg‘onadi. Ana shu hayajon o‘z-o‘zidan tovushli ifodaga chiqadi va bu tovushlar asta-sekin nomga, ya’ni so‘zga aylanadi. Demak metafora paydo bo‘lgan bezak emas, balki tilning eng dastlabki, sezgi-obrazga tayangan shaklidir.[8] Metafora nafaqat so‘zlarni qayta nomlash uchun, balki murakkab va noaniq tushunchalarni ongimizga yaqinlashtirib, ularni tushunishga imkon yaratib, fikrlashning vositasi sifatida murakkab konseptual maydonlarni idrok etishga xizmat qiladi. Ihtiyoriy metaforani tahlil qilganda, ikki obyekt doirasida mavhum komponentlarning aniq, ilmiy aoslangan o‘xshashligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.[9] Bundan tashqari, metafora muammosi so‘z va gapning lug‘aviy (to‘g‘ridan-to‘g‘ri) ma’nosi bilan so‘zlovchining asl nazarda tutgan ma’nosi o‘rtasidagi farq bilan bog‘liq. So‘zning o‘zida alohida «metaforik ma’no» bo‘lmaydi. U so‘zlovchining niyati orqali yuzaga keladi. Tinglovchi lug‘aviy ma’no chegarasidan chiqib, muayyan tamoyillar asosida yashirin ma’noni an-

[1] Умархўжаев М.Э. Олмон тили лексикологияси ва фразеологияси, Андижон, 2010, - 49 б.

[2] Петров В.В. Язык и логическая теория: в поисках новой парадигмы. Вопросы языкознания, №2, 1998, С.41

[3] Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik - Toshkent: Talqin, 2005. – 157 b.

[4] Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира И Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 180.

[5] Cassirer E. Die Kraft der Metapher. In Sprache und Mythe. Leipzig – Berlin, 1925, S. 76.

[6] Cassirer E. Die Philosophie der Symbolischen Formen. Bd. 1 – 3. Berlin, 1923-1929. S.41-42

[7] Werner H. Die Ursprünge der Metapher. Leipzig, 1919, Kap. 3. S. 74

[8] Usener H. Göternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung. Bonn, 1896, S. 3.

[9] José Ortega-y-Gasset. Las dos grandes metáforas. – In: Ortega-y-Gasset J. Obras Completes. Tomo II, Madrid, 1966, p. 387 – 400.

glaydi.[1] Metafora haqidagi taqqoslash va semantik o‘zaro ta’sir nazariyalari bu jarayonni to‘liq tushuntirib bera olmaydi, chunki ular lug‘aviy ma’no bilan so‘zlovchi ma’nosini aniq ajtatib ko‘rsatmaydi. Shuning uchun asosiy vazifa – lug‘aviy ma’no bilan nazarda tutilgan ma’no o‘rtasidagi bog‘lanish mexanizmini izohlashdan iborat bo‘lib qolaveradi.[2] O.Karimov metaforani ijodiy faoliyat mahsuli sifatida tasvirlar ekan, uning zarurati haqida shunday yozgan: «bir tomondan shoirga dilidagini ifodalash, ikkinchi tomondan, she’rxonga ularni his qilishga qanchalik yordam berayotganini diqqat markaziga qo‘yish muhim. Zero, metafora huddi badiiy asar yoki obraz kabi ikkala tomonni, ijodkor va o‘quvchini birdek nazarda tutishni taqazo etadi».[3]

Kognitiv tilshunoslik asoschilari Kaliforniya universiteti tilshunos-nazaroyotchisi, professor J.Lakoff va Stenford universiteti faylasufi M.Johnsonlar tomonidan ishlab chiqilgan «Metaphors We Live By» (Biz yashaydigan metaforalar) nomli konseptual metafora nazariyasi yangicha yondashuvlar bilan to‘ldirildi. Kognitiv nazariyaga ko‘ra, matafora nafaqat badiiy vosita, balki inson tafakkurini tartibga soluvchi konseptual tizimdir.[4] Ular ko‘plab mavhum tushunchalar inson (tanasi) duch kelgan tajribalar va fazoviy tasavvurlar orqali anglanilishini aniqlashdi. Bu har bir inson o‘z atrofidagi dunyoni, boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabatni va kommunikatsiya jarayonlarini individual metaforik modellari ta’sirida tushunishini anglatadi. Demak, konseptual tizim ichki kognitiv olam xaritasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shunga ko‘ra, muallife’lar til orqali inson tafakkuri qanday konseptual asoslar ustida qurilganini yaqqol namoyon etadigan kognitiv-metaforik modellar ustida ishlashdi. Bunda metaforalar ikki soha - «manba sohasi» (source domain) va «nishon sohasi» (target domain) o‘rtasidagi ko‘chish mehanizmi, ya’ni xaritalanish (mapping) asosida shakllanadi. Masalan, manba sohasi ko‘pincha tabiat hodisalari (erish, so‘nish, nurash), biologik jarayonlar (chirish, nobud - bo‘lish, achish), mexanik jarayonlar (buzish, ishdan chiqish, kesish, yanchish, ezish) bo‘lsa, nishon sohasi insonning ruhiy-emotsional holati, ijtimoiy-siyosiy tuzilmalar yoki iqtisodiy jarayonlar bo‘ladi.

V.Gak ta’biricha metaforaning asosiy vazifasi badiidy obraz yaratishga borib taqalgan, biroq u yangi tushunchalarni belgilash uchun nomlash vazifasini ham bajargan.[5] Ushbu fikrga ergashgan holda, Ye.Kubryakova kognitiv metaforaga «yangi tushunchalarni ifodalovchi va shakllantiruvchi konseptlashtirishning bir ko‘rinishi, uning ishtirokisiz yangi bilimlarni o‘zlashtirib olish mumkin bo‘lmagan kognitiv jarayon» sifatida qaraydi. Olima fikricha, insonga xos qobiliyatlarni ishga solish, ya’ni predmetlar, fikrlar yoki odamlarni tanib olish, aniqlash, o‘xshash va farqli tomonlarini tahlil qilish bilan bog‘liq yangi ma’lumotlarni olish uchun zaruriy komponent, ya’ni konseptual metafora ishlatiladi.[6] Demak, metafora inson tafakkuri va dunyoqarashining asosiy kognitiv mexanizmi sifatida hayotimizda yangi ma’no va yangi voqelikni yaratish imkonini beradi.[7]

N.Arutyunova metaforani tavsife’lashda uning funksional jihatlariga urg‘u berdi. Olima tomonidan metaforalarga quyidagi turlarga ajratildi:

nominativ – voqelik obyektlarini nomlaydigan hamda konntekstga bog‘liq bo‘lgan metafora;

obrazli – yangi obraz yaratish, shuningdek predmetni individuallashtirishga xizmat qiladigan metafora;

kognitiv – bir predmetning boshqa turkumdagi predmet belgi va xususiyatlarini o‘zlashtirib olishi jarayonida qo‘llaniladigan metafora;

generallashtiruvchi – kognitiv metaforaning o‘ziga xos natijasi sifatida so‘zning ma’nosidagi mantiqning yo‘qolishi sabab bo‘ladigan va obtektlarni qiyoslash imkonini beruvchi mantiqiy polisemiyani hosil qiladigan metafora.[8]

A.Chudinovning kognitiv metaforalar bilan bog‘liq tasnifi ham diqqatga sazovor. Ushbu tasnif semantik tamoyillarga asoslangan bo‘lib, tilshunoslar fikricha turli metaforalarning manba sohasi bo‘yicha kategoriyalashtirilishida muhim ahamiyatga molik. Olim tomonidan odam, buyumlar, jamiyat, tabiatga oid metaforalar tasnifi qayd etilgan bo‘lib, ularning markazida inson turadi, ya’ni olam insonni o‘rab turgan voqelik haqidagi tasavvurlarga asoslanadi.[9] «Metafora tasvorlash va tushuntirish vositasi sifatida

[1] Richards I. A. The Philosophy of Retorics. New York, 1950, p.138.

[2] John R. Searle. Metaphor. In Searle J. R. Expression and Meaning. Cambridge University Press, Cambridge – London – New York, 1979, p. 76-116.

[3] Karimov O. Metafora – poetik tafakkur asosi // Jahon adabiyoti, 2014-yil, 8-son. – 187 b.

[4] Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. “Сангзор” нашриёти, 2006,- 7б.

[5] Гак, В.Г. Метафора: универсальное и специфическое / В.Г. Гак. Метафора в языке и тексте: сборник. – Москва, 1988. – С. 11–66.

[6] Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина; Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – Москва: Филол. фак. МГУ, 1996. – С. 55.

[7] Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С.148.

[8] Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 366.

[9] Чудинов А. П. Очерки по современной политической метафорологии: Монография / Урал. гос. пед. ун-т. –Екатеринбург, 2013 – 176 с.

istalgan sohada qo‘llanilishi mumkin: psixoterapevtik suhbatlarda ham, aviakompaniya uchuvchilari o‘rtasidagi muloqotda ham, marosim raqslarida ham, dasturlash tilida ham, kvant mexanikasida ham. Metafora qayerda uchramasin, u doimo insonga xos harakatlar, bilim va tilni idrok etishni boyitadi».[1]

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, nemis va o‘zbek tillarida destruksiya semasi bilan bog‘liq fe’llarning metaforik qo‘llanilishi nafaqat badiiy vosita, balki inson tafakkuri va konseptual tizimining asosiy komponenti sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Metaforalarning manba va nishon sohasi orqali kognitiv xaritalanishi, semantik siljishlar va polisemik natijalari inson tafakkuri, ijtimoiy va madaniy tajribalarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, metaforalar milliy madaniyat, urf-odat, turmush tarzi va ijtimoiy muhitni aks ettiruvchi konseptlar sifatida lingvistik va kognitiv tadqiqotlar uchun boy ilmiy materialni taqdim etadi.

Tilning semantik tizimi doirasida so‘zlarning ichki bog‘lanishlarini aniqlash vazifasi qo‘yilganida, ya’ni ularning strukturaviy va o‘ziga xos ma’no bog‘lanishlarini belgilashda, leksik-semantik guruhlarni tadqiq qilish zarurligi ta’kidlanadi. Leksik-semantik guruhlar tadqiqotining asosi sifatida so‘z, ya’ni tilning ko‘pma’nolilik mezoniga ega asosiy birligi tanlanadi. Leksemaning ma’no ko‘chishi ushbu leksema (mos, uyg‘un ravishda) o‘ziga biriktirib oladigan so‘zlar taksonomik sinfining o‘zgarishi bilan izohlanadi.[2] Masalan: Kemirmoq – qattiq narsani tish bilan qirib, ushatib maydalamoq; g‘ajimoq. Suyak kemirmoq. Uch-to‘rt yashar sap-sariq qizcha po‘sti archilgan sabzi kemirib turibdi. (P.Tursun, O‘qituvchi) Ushbu fe’l leksema ko‘chma ma’noda - «tatalab qiynamoq, azob bermoq» ni bildiradi. U minut sayin yuragini kemirib ketayotgan bu dardni hech kimga ayta olmas… edi. (A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari) Birinchi berilgan gapdagi fe’l (sabzini kemirmoq) denotat ma’noda qo‘llanilib, ikkinchi gapda mavhum otni ifodalovchi ega (dard) ga birikkan holda, ruhiy kechinmalar kontekstida insonning ichki emotsional holatini ifodalamoqda. Bunda subyekt rolida kelgan abstrakt tushuncha (dard) jonlanib, go‘yo shaxsni «tishlari bilan kemirishi»ni ifodalashi asosida ikkilamchi ma’no hosil qilgan. Yuqoridagi misolda berilgani kabi so‘zlarning ma’no ko‘chishida taksonomik sinf o‘zgarishi nazarda tutiladigan bo‘lsa, bizni qiziqtiradigan masalalardan biri, destruksiyani ifodalovchi fe’llarning ma’no ko‘chishida aynan qaysi taksonomik sinflar ahamiyatga molik ekanligini tekshirishdir.

Nemis va o‘zbek tillaridagi DIFda metafora yo‘li bilan ma’no ko‘chishida inson tajribasining turli sohalariga taalluqli konseptual asoslar ochib beriladi. DIF metaforik qo‘llanilishi boshqa leksik-semantik guruhlardan sezilarli darajada farq qiladi. Denotativ ma’noda DIF moddiy dunyodagi predmetlarning buzilishi, yemirilishi yoki yo‘q qilinishini ifodalasa, konnotativ kengayishda ijtimoiy munosabatlar, insoniy his-tuyg‘ular, siyosiy hamda iqtisodiy soha tushunchalari, shuningdek, tafakkurdagi konkret destruktiv tajribalar abstrakt hodisalarga ko‘chirilishi anglatadi: er hat mein Herz gebrochen – u ko‘nglimni sindirdi (jismoniy emas, emotsional destruksiya); jamiyat yemirilmoqda – ijtimoiy destruksiya. DIF semantik yadrosida salbiy harakatning kuchli ifodasi mujassam bo‘lgani uchun, konnotativ ma’noda ham salbiy bo‘yoqdorlik ustuvorlik qiladi - das Erlebnis hat seine Liebe abgekühlt ‘Hodisa uning muxabbatini sovitdi (so‘ndirdi)’. Biroq bu fikr DIF metaforik ko‘chimida ijobiy bo‘yoqdorlik semantikasi mavjud emasligini anglatmaydi – seine Wut war abgekühlt ‘uning g‘azabi sovidi (hovridan tushdi); ihm schmolz das Herz bei diesen Bitten‘- iltijolardan uning yuragi erib ketdi (mehribonlik va rahm-shafqat hissiyotiga to‘ldi).

Insoniyat yaralishi bilan, uning tanasi tabiat hodisalariga moslashib boraveradi. Yoz va qish, issiq va sovuqning ta’sirida yashab kelayotgan inson qishda issiqlikka, yozda sovuqqa ehtiyoj sezishi tabiiy hodisa. Demak, metaforalashuv mexanizmi inson o‘zini o‘rab turgan tashqi moddiy olamdan qabul qilayotgan va idrok etayotgan jismoniy harakatlar va hodisalarning o‘z ichki dunyosida qayta idrok etishi asosida yuz beradi. Shu bois, psixologik-metaforik qatlamda fe’llar insonning g‘azab, tushkunlik, befarqlik, nafrat, bezovtalik, dard, g‘amginlik, tashvishlanish kabi (aksariyat hollarda salbiy) ruhiy holati va iztiroblarini jismoniy jarayonlar - buzilish, sovish, yonish, qizish, qotish, portlash, qaynash kabi turli semantik maydon fe’llari (mexanik, harorat, biologik, kimyoviy va h.k) yordamida ifodalaydi. Kognitiv tilshunoslikda ishlab chiqilgan konseptual xaritalanish (G.Lakoff, M.Johnson, M.Terner) turlariga tayangan holda destruksiyani ifodalovchi fe’llarning konseptual modellarini tahlilga tortdik.

Ichki hissiyot, ruhiy holatni ifodalovchi metaforalar insonning sezgi a’zolari orqali his qilinadigan, asosan, harorat va mexanik destruksiya harakatlarini qayta idrok etilishi natijasida yuzaga keladi. Bunday metaforik ko‘chimda inson emotsional holati bilan uning tanasi orasida bog‘liqlik mavjud bo‘lib, salbiy

[1] Hoffman R. R. What could reaction-time studies be telling us about metaphor comprehension? // Metaphor and Symbolic Activity: West Publishing Company, 1987. 1987, p.152.

[2] Нахрачева Г.Л. Метафоры эмоций в семантической структуре хантыйских глагольных полисемантов: модели движения и физического воздействия // Мир науки, культуры, образования. № 6 (85) 2020. – С. 665.

ta’sir avvalo, hissiyot makoni (idishi) bo‘lgan ko‘krak, yurak qismiga qaratiladi.[1] Konseptual mazmunda «his-tuyg‘u»- (g‘azab, alam, sog‘inch kabi hissiy muhit «ishtirokchilari») jismoniy obyekt - idish ichidagi modda (energiya)ga yoki narsa-buyumga qiyoslanadi: ularni qizdirish, isitish, sovutish, sindirish, yo‘qotish, saqlash, o‘chirish, vayron qilish mimkin: anwärmen - (iliqlashtirmoq, qizdirmoq) – asta-sekin isib olish, biror muhitga moslashish uchun ruhiy va jismoniy tayyorgarlikni – *Manche Interpreten müssen sich erst anwärmen*; aufkochen – (qaynab chiqmoq) – ichki g‘azabning birdan ko‘tarilib chiqishi, avval tinchlangan mojaroning qaytadan kuchayishi – *In mir kochte die Wut auf*; kochen, sieden (qaynamoq) – o‘ta, haddan tashqari g‘zalablanishni, hayajon yoki kuchli bezovtalikni – *das Blut kochte ihm in den Adern; In ihm siedete es vor Wut* ifodalaydi. O‘zbek tilida muqobil ravishda *yonmoq* fe’li *tutaqmoq, jahli chiqmoq*; *asabiylashib ketmoq* ko‘chma ma’nolari ega. *Olimjon yotig‘i bilan so‘zlagan bo‘lsa-da, rais yonib ketdi*. (H.Nazir, Qanotlar). Bundan tashqari, ushbu fe’l orqali g‘azabning kuchayishi, avj olishi, alangalanishi aks ettiriladi. *Hozir Xalilovning nafrati yonib turibdi*. (I.Rahim, Ixlos). Hissiyotlar darajasi, jadalligining susayishini, pasayishini ifodalash uchun esa *erkalten – seine Liebe zu ihr ist erkaltet*; *unser Verhältnis, unsere Freundschaft erkaltet immer mehr; jmds. Herz, Lächeln erkaltet; abkühlen* fe’llari qo‘llaniladi: *ihr Verhältnis war merklich, spürbar abgekühlt*.

Shuningdek, o‘zbek tilidagi *sovimoq* fe’li ko‘chma ma’noda ko‘ngli qolib, mehr-muhabbatini, maylini, ixlosini yo‘qotmoq ma’nosiga ega – ishdan sovimoq. *Darslardan sovidim, hech kim bilan ishim yo‘q.* (A.Muxtor, Davr mening taqdirimda). *Muzlamoq* fe’lining ma’no ko‘chishida bir-muncha kuchliroq hissiyot, ya’ni *sezgisiz holga tushmoq, qotib qolmoq* ma’nolari anglashiladi. *Qo‘rqqanimdan, butun vujudim muzlab, taxta bo‘lib qoldim*. (E.Raimov, Ajab qishloq).

Hissiy holatlarni ifodalashda yana bir muhim manba – qotib qolish jarayonidir. *Erstarren* fe’li dastlab jismoniy moddalar bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, ko‘chma ma’noda u qo‘rquv yoki shok holatida harakat qobiliyatining to‘satdan yo‘qolishini ifodalaydi. *Vor Schreck erstarrt* birikmasida hissiy zarba organizmning «muzlab qolishi» orqali konseptuallashtiriladi. Shunga o‘xshash tarzda *einfrieren* fe’li ham tashqi jismoniy jarayondan ruhiy holatga ko‘chiriladi: *«Ein Lächeln friert auf dem Gesicht ein»* ifodasi tirik va dinamik hissiyotning qimirlamas niqobga aylanishini tasvirlaydi. *Abtöten* fe’li hissiyotlarni tirik mavjudot sifatida tasavvur qilishga asoslanadi – *«Er versuchte, seine Sehnsucht abzutöten»* jumlasida sog‘inchga qarshi ongli kurash obrazi yaratiladi. *Verdauen* esa tashqi va og‘ir ruhiy tajribani asta-sekin qabul qilish va ichki tizimga moslashtirish jarayonini bildiradi, masalan: *«Er konnte den Schock kaum verdauen»*. Aksincha, *aufwühlen* yoki *«Wühlen in der Brust»* kabi ifodalar hissiy muvozanatning buzilishi va ichki beqarorlikni ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, hissiy holatning keskin pasayishi yoki ruhiy inqiroz *abstürzen* fe’li orqali ifodalanadi – *«Nach der Trennung ist er völlig abgestürzt»* jumlasida psixologik barqarorlikning yo‘qolishi, jismoniy qulash metaforasi bilan beriladi. Xuddi shunday, *ausbrennen* fe’li dastlab yonish jarayonini anglatgan bo‘lsa, ko‘chma ma’noda ruhiy holdan toyishni va depressiv holatni ifodalaydi. Ijobiy hissiyotlarning va hayajonning haddan tashqari kuchayishi esa *«Platzen vor Stolz»* kabi ifodalarda jismoniy portlash obrazi orqali tasvirlanadi.

Ijtimoiy-siyosiy hayot bilan bog‘liq metaforalar «jamiyat – yaxlitlik (butunlik)» konseptual modeli asosida kishilarning o‘zaro, boshqaruv tizimi yoki hukumatga nisbatan munosabatlarini, ijtimoiy mavqe, nizolar, vakolatlardagi cheklovlar, tuzumning ichki tomondan yemirilishi va boshqa qator vaziyatlarni aks ettiradi – *die Brücken zur Vergangenheit abbrechen* – (so‘zma-so‘z) *o‘tmish ko‘priklarini buzib tashlamoq* – o‘tmish bilan aloqani uzish, eski siyosatga qaytmaslik, ya’ni o‘tmishdagi faoliyatni butunlay to‘xtatmoq, munosabatlarni uzmoq, bir ishni boshqa hech qachon takrolamaslik va unga qaytmaslikni bildiradi. *Russlands Präsident [Wladimir Putin], so glaubt der Außenpolitik Experte [Elmar Brok], habe alle Brücken hinter sich abgebrochen* (Neue Westfälische, 02.04.2022); *Eine Familie hat in Deutschland alle Zelte abgebrochen, um ihren Traum zu leben: einen Roadtrip von Kanada nach Patagonien* (Die Welt, 18.04.2020);

Shuningdek *«Zelte abbrechen»* iborasi «yashab turgan joyini tark etmoq, (tashlab) ketmoq» - *Eine Familie hat in Deutschland alle Zelte abgebrochen, um ihren Traum zu leben: einen Roadtrip von Kanada nach Patagonien* (Die Welt, 18.04.2020); stutzen – (butani, shoxlarni kesmoq) – hokimiyat, kuch, imtiyozlarning cheklanishini kamaytirilishini ifodalaydi.

Auseinanderbrechen fe’li ham ichki uyg’unlik va barqarorlikning yo‘qolishiga ishora qiladi: *«Die Regierung brach auseinander, weil die Grünen die Koalition aufkündigten…»* (Le monde diplomatique, 10.12.2010). Bunda siyosiy yoki ijtimoiy birlik bir butunlik sifatida tasavvur qilinib, u ichki taranglik sababli parchalanadi.

[1] O‘sha asar, 665 b.

Ijtimoiy jarayonlar dinamikasini ifodalaydigan aufwärmen ko‘chma ma’noda jamiyatdagi mojarolar butunlay tugamaganini, eski, ilgari bo‘lgan kelishmovchilikni qayta boshlash, «qizdirib» yana muhokamaga olib chiqish, avjiga chiqarishni ko‘rsatadi: *«Den Streit aus dem vergangenen Jahr wollte sie am Montag nicht mehr aufwärmen* (Südkurier, 15.08.2023)»; *Auch die Idee eines zweistufigen Mechanismus, wie sie der Bundesrat in der Reform 2020 vorsah, wird wieder aufgewärmt* (Bote der Urschweiz, 31.08.2023).

Backen, braten, grillen, rösten kabi yumush fe’llari, avvalo, taom tayyorlash jarayonlaridagi termik ishlov berishni anglatadi. Kognitiv-semantik jarayonda bu fe’llar ijtimoiy hayot, insonlar orasidagi munosabatlar yoki global jarayonlarga ko‘chirilganda, «tirik jism – issiqlik ta’sirida o‘zgaruvchi obyekt» modeli asosida yangi mataforik ma’nolarni hosil qiladi. Harorat ta’siridagi transformatsiya (yumshash, qotish, kuyish, pishish, qizarish) ijtimoiy yoki psixologik holatlarning bosqichma-bosqich keskinlashuvi, pishib yetilishi, kuchayishi yoki izdan chiqishini ifodalash uchun qulay konseptual asos yaratadi. Masalan, nemis tilida *‚Die Diskussion ist völlig ausgeartet und wurde regelrecht angebraten‘* jumlasida *anbraten* fe’lining metaforik qo‘llanilishi bahs jarayonining «qizib ketishi», ya’ni tarafe’lar o‘rtasida kelishuv ehtimoli kamayib, tortishuv keskin tus olganini bildiradi. ‚*Die Stimmung war angeheizt‘* – ijtimoiy muhitning keskinlashuvi, odamlar orasidagi taranglikning ortishi haroratning ko‘tarilishi orqali tasvirlanadi.

O‘zbek tilida ham mojaro pishib yetildi - biror voqea, mojaro, muammo asta-sekin kuchayib, to‘liq shakllanib, portlash darajasiga yaqinlashayotgani, ya’ni yaqin orada sodir bo‘lishi yoki avj olishi kutilayotganini anglatadi: *G‘arbdagi fuqarolik jamiyati muhitida katta mojaro pishib yetilmoqda* (kun.uz 31.10.2022). *Vaziyat qizib ketdi* – odamlar o‘rtasidagi bahs jiddiylashganda, ishlar tartibsizlashganda yoki keskin pallaga kirganda, holat juda keskinlashib, taranglashib, bahs yoki mojaro kuchayib ketishini bildiradi: *«El-Klasiko» har galgidek nafaqat gollar, balki ehtiroslarga ham boy kechdi. O‘tgan yakshanba kuni bo‘lib o‘tgan «Barselona» – «Real Madrid» o‘yinida ham vaziyatlar qizib ketdi* (Zamin.uz, 28.10.2025.).

Hissiyotlar ko‘pincha tabiat va inson tanasida kechadigan jarayonlari orqali tasvirlansa, kognitiv faoliyatlar til tizimida asosan hunarmandchilik, oziq-ovqat tayyorlash hamda mexanik ishlov berish sohalaridan olingan metaforalar yordamida ifodalanadi. Bu holat inson tafakkurining chuqur kognitiv tuzilmasini namoyon etadi: o‘ylash, so‘zlash va ma’lumotni qayta ishlash jarayonlari mavhum jarayonlar sifatida emas, balki moddiy mehnat shakllari sifatida konseptlashtiriladi. Til yog‘och yoki metall kabi ishlov beriladigan material sifatida, fikrlar hazm bo‘lishi lozim bo‘lgan oziqa sifatida tasavvur qilinadi. Natijada kognitiv jarayonlar tana tajribasiga tayangan holda idrok etiladi. Mazkur metaforik tizimning yaqqol namunasini *durchkauen* fe’li tashkil etadi. Ushbu birlik ko‘chma ma’noda muayyan mavzuni qayta-qayta muhokama qilish yoki chuqur tahlil etishni anglatadi. Metaforaning manbai sifatida oziq-ovqatni chaynash jarayoni xizmat qiladi: oziqa tanaga singishi uchun maydalanishi va qayta ishlanishi zarur bo‘lgani kabi, axborot ham ong tomonidan «hazm qilinishi» uchun takroran ko‘rib chiqilishi lozim. Salbiy baho esa chaynash jarayoni ortiqcha cho‘zilib, endi yangi mazmun yoki bilim bermay qolgan holatlarda yuzaga keladi. Bu orqali tafakkur va fiziologik jarayonlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ochib beriladi: fikrlash - hazm qilishga qiyoslanadi. *‚Er hat das Thema, den Stoff in fünf Unterrichtsstunden durchgekaut‘*. O‘zbek tilidagi chaynamoq fe’li esa ko‘chma ma’noda salbiy jihatdan idrok etiladi: bir gapni hadeb qaytaravermoq; gapni cho‘zmoq; hal bo‘lgan masalani yana aylantirib muhokama qilavermoq‘ (Bo‘taboy) O‘zi ham aniq-ravshan bir so‘z aytolmay, gapni chaynay boshladi. A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari.

Aqliy faoliyatning yana bir muhim konseptual modeli feilen fe’li orqali namoyon bo‘ladi. «Lange an seinem Konzept feilen» birikmasida ijodiy tafakkur hunarmandning puxta mehnati bilan tenglashtiriladi. Bu metafora fikrlar dastlab xom va nomukammal holatda bo‘lishini, ularni aniqlashtirish, silliqlash va takomillashtirish zarurligini ta’kidlaydi. Shu tariqa kognitiv jarayon mukammallikka yo‘naltirilgan uzluksiz mehnat sifatida tasvirlanadi. O‘zbek tilida sayqallamoq: mukammallashtirmoq, ishlab kamolotga yetkazmoq, silliqlamoq ‚Asarni sayqallamoq. Ijodni sayqallamoq‘ hamda charxlamoq: O‘stirmoq, o‘tkirlamoq, peshlamoq Aqlni charxlamoq kabi fe’llar orqali ushbu jarayon kuzatiladi.

Me’yorlar va shaxsiy xususiyatlar qat’iy va o‘zgarmas emas, balki tashqi bosim ostida shaklini o‘zgartira oladigan material sifatida tasavvur qilinadi. Bu tasavvur biegen va verbiegen fe’llari orqali ham ifodalanadi: «Die Regeln zu seinen Gunsten biegen» yoki «der Charakter wurde verbogen» Ushbu metaforalar manipulyatsiya, hokimiyat va moslashuv tushunchalarini ochib beradi. Qoidalar tabiat qonunlari emas, balki ijtimoiy va madaniy talablar taqazosi bilan «egilishi» mumkin bo‘lgan obyektlar sifatida talqin qilinadi. O‘zbek tilida ushbu jarayon insonning o‘zi yoki uning fe’l atvorini jilovlashga qaratiladi: bukmoq - sindirmoq, yengmoq, tobe qilmoq. Biroq faktlar, hujjatlar, juda ko‘p odamlarning guvohliklari uning qaysarligini asta-sekin qayirib, nihoyat bukib qo‘ydi (H.G‘ulom, Mash’al). Huddi shu kabi buklamoq: bo‘ysundirmoq, tobe qilmoq, yengmoq. Odamga

egiladiganga o‘xshamaydi bu bola, siz bir gap bilan ikki buklab qo‘ydingiz. (I.Rahim, Ixlos).

Parchalanish, vayron bo‘lish semantik maydonining yana bir muhim qatlami sinish va yirtilish jarayonlariga asoslangan metaforalardan tashkil topadi. «Eine Freundschaft zerbricht» yoki «die Regierung bricht auseinander» kabi ifodalar ijtimoiy munosabatlar va institutlarni mexanik bosim ostida sinadigan moddiy obyektlarga qiyoslaydi. Shu kabi «Do‘stlik/qarindoshlik rishtalari uzilmoq» Zerfe’leischen fe’li esa ichki vayronalikni ifodalashda qo‘llanadi: «sich mit Vorwürfen zerfe’leischen» birikmasida shaxsning o‘ziga nisbatan ruhiy tajovuzi tana parchalanishi tasvirlanadi. Shu semantik doirada zerbröckeln, zerfallen va zerfasern kabi fe’llar ham mavjud bo‘lib, ular asta-sekin yemirilish jarayonlarini ifodalaydi. Jamiyatlar, g‘oyalar yoki madaniyatlar vaqt o‘tishi bilan tosh yoki mato singari maydalanib, parchalanib boradi. Bu metaforalar moddiy bo‘lmagan tuzilmalarni moddiy buzilish obrazlari orqali tushuntirish imkonini beradi.

Yana bir asosiy yo‘nalish portlash va yorilish metaforalari bilan bog‘liq. Sprengen, explodieren va zerbersten kabi fe’llar o‘zgarishlarning keskinlik, kutilmaganlik va zo‘ravonlik xususiyatlarini ta’kidlaydi. «Die Preise explodieren» jumlasida iqtisodiy jarayon, ya’ni narx-navoning ko‘tarilishi fizik portlash orqali ifodalanadi, bu esa nazoratdan chiqish va chegaralarning buzilishini anglatadi. Ahamiyatli jihati shundaki, portlash metaforasi faqat salbiy holatlarga xos emas: ijobiy hissiyotlar ham «vor Stolz platzen» kabi birikmalarda ayni obraz manbai orqali ifodalanadi. Bu esa jadallik va keragidan ortiqlik holatini ta’kidlash uchun umumiy kognitiv mexanizm sifatida qo‘llanilishini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, tanaga jarohat yetkazish bilan bog‘liq metaforalar ham keng tarqalgan. Ular ruhiy va ijtimoiy darajada chuqur iz qoldiruvchi ta’sirni ifodalaydi. Bu metaforalar destruksiya tushunchasini jismoniy sathdan ramziy darajaga ko‘chiradi va shu orqali nutqning hissiy ta’sir kuchini oshiradi. «Seine Worte verwundeten ihn» jumlasida til (so‘zlar, gaplar) orqali amalga oshirilgan harakat jismoniy jarohat bilan tenglashtiriladi. O‘zbek tilida tig’lamoq – ruhiy yoki ma’naviy azob berib, ezib, yuragini dog’lamoq, yaralamoq ma’nolariga ega. ‚Bu o‘ylar kichik Umidni azoblar, bag’rini tig’lardi‘. Mirmuxsin, Umid. Tirnab tashlash orqali putur zetkayish – zerkratzen: die ständigen Zweifel zerkratzten sein Selbstvertrauen. G‘am-g‘ussa, azob-uqubatlarning insonning yuzida oddiy ajin tushurib emas, go‘yo ariq qazib katta izlar qoldirgandek ifidalanadi: Sorge und Enttäuschung hatten sein Gesicht zerfurcht.

Ko‘chma ma’noda qo‘llanadigan fe’llar tahlilida alohida ajralib turadigan muhim semantik maydonlardan biri tabiiy inqiroz va yemirilish jarayonlari bilan bog‘liq metaforalardir. Parchalanishga oid metaforalar keskinlik, portlovchanlik va fojeaviy ta’sir bilan tavsiflansa, tabiatga asoslangan obrazlar sekinlik, uzluksizlik va muqarrarlik xususiyati bilan ajralib turadi. Ushbu metaforalar orqali til o‘tkinchilik, ichki so‘nish, madaniy tanazzul yoki hissiy sovuqlashuv kabi murakkab va bevosita ko‘zga ko‘rinmaydigan jarayonlarni ifodalash imkonini beradi. Bu semantik maydonning eng samarali qatlamlaridan biri – o‘simliklar hayotiga oid metaforalardir. So‘lish va gullashning yakunlanishi bilan bog‘liq fe’llar inson hayoti, go‘zallik yoki ijtimoiy munosabatlarga ko‘chiriladi. Masalan, «go‘zallikning so‘lib borishi» obrazi yoshlik va jozibaning abadiy emasligini, balki gullar kabi vaqt o‘tishi bilan yo‘qolishini ifodalaydi. Ushbu metafora hayotning davriy va nihoyaga ega tabiatini ta’kidlab, mavhum yo‘qotishlarni aniq, ko‘z oldiga keltirish mumkin bo‘lgan jarayonga aylantiradi. Shu bilan birga *qurib qolish* jarayoni bilan bog‘liq metafora ham muhim o‘rin tutadi. *Qurish* – ho‘l, namlikdan holi bo‘lishni, quruq holga kelishni anglatadi (Ўзбек тилининг изоҳли луғати). Metaforik ma’noda esa bu jarayon insonning ruhiy yoki hissiy holatini ifodalash uchun ishlatiladi. «Ein völlig vertrockneter (unlebendig, starr wirkender) Mensch» – «qurib qolgan odam» deganda jismonan emas, balki ichki jihatdan sovigan, hayotiy quvvatdan ayrilgan, charchagan shaxs nazarda tutiladi. Bu metafora biologik jarayon orqali ruhiy bo‘shashuvni ifodalash imkonini beradi.

Chirimoq, yemirilmoq, buzilib bormoq kabi fe’llar dastlab organik moddalarning asta-sekin yemirilishini bildirsa, ko‘chma ma’noda ular jamiyat, madaniyat, qadriyatlar yoki ijtimoiy tuzilmalarga nisbatan qo‘llanadi. Bunday qo‘llanilishda tanazzul birdan yuz beradigan hodisa sifatida emas, balki ichdan boshlab, sekin-asta rivojlanadigan jarayon sifatida ko‘rsatiladi. Metaforaning kuchi ham aynan shunda – u faqat yakuniy holatni emas, balki yemirilishning davomiy jarayonini ham anglatadi. Shu bilan birga, ob-havo ta’sirida yemirilish obrazlari ham muhim semantik vazifani o‘zida jamlaydi. Tashqi omillar ta’sirida asta-sekin yemiriladigan moddalar orqali inson qiyofasi, ijtimoiy tuzilmalar yoki g‘oyaviy tizimlar tasvirlanadi. Mazkur turdagi metaforalar tashqi bosim va vaqtning obyekt ichki mohiyatga ta’sirini ko‘rsatadi: foydalanilmay yotgan narsalarning qadrsizlanishi yoki e’tibordan chetda qolishi «chirib ketishi» – *«die Akten verroteten im Keller»*, kitoblar ishlatilmay, o‘qilmay yotib qolishi «mog‘orlab ketishi»– *«Meine Bücher verschimmeln»* kabi misollar orqali ularning ichki zarar ko‘rishiga yorqin misol bo‘la oladi.

Destruksiyani ifodalovchi fe’llarning ko‘chma ma’nolari tahlilida ular orqali munosabatlar, hissiyotlar, ayniqsa, salbiy mazmunga ega obrazlarning

ochib berilishi tiborni tortadi: yemirilish, charchash va og‘riq bilan bog‘liq tasvirlar til amaliyotida kuchli o‘rin egallaydi. Shu bilan birga, kundalik hayot va jismoniy tajribalarga tayangan sodda, ammo ta’sirchan metaforalar ham mavjud bo‘lib, ular dramatik keskinlik bilan aniqlik o‘rtasida muvozanat yaratadi.

Tadqiqotdagi kuzatuvlar kognitiv metafora nazariyasining asosiy g‘oyalarini tasdiqlaydi: metafora - bu faqat lingvistik hodisa emas, balki inson tafakkurining tub tuzilmasidir. Vaqt, jamiyat, siyosat yoki hissiyotlar kabi mavhum sohalar aynan tana tajribalari asosida tushuniladi va izohlanadi. Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, nemis va o‘zbek xalqlarida, so‘z ma’nolari ko‘chishi, o‘zgarishi jarayoni ba’zi holatlarni hisobga olmaganda, aynan bir xil.

Rezyume. Mazkur maqolada nemis va o‘zbek tillarida destruksiya semantikasi bilan bog‘liq fe’llarning metaforik qo‘llanilish xususiyatlari qiyosiy nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi destruksiyani ifodalovchi fe’llarning metaforik ma’no kengayish jarayonlarini aniqlash, ularning leksik-semantik tuzilmasi va kognitiv mexanizmlarini ochib berish hamda o‘zaro qardosh bo‘lmagan tillarda mazkur hodisaning o‘xshash va farqli jihatlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun destruksiya semali fe’llarning konnotativ ma’no siljishlarini tahlil qilish, metaforik ko‘chimning konseptual asoslarini aniqlash va tillararo semantik nomutanosiblik sabablarini izohlash vazifalari belgilandi.

Tadqiqot materiali sifatida nemis va o‘zbek tillaridagi badiiy adabiyotlar, ilmiy matnlar hamda ommaviy axborot vositalaridan olingan namunalar tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida leksik-semantik tahlil, qiyosiy tahlil, kognitiv xaritalash va kontekstual tahlil usullari qo‘llanildi. Ushbu usullar yordamida destruksiya fe’llarining metaforik qo‘llanishi orqali insonning ruhiy holati, ijtimoiy munosabatlar va tabiiy hodisalar qanday ifodalanishi tizimli ravishda o‘rganildi.

Tahlil natijalari destruksiyani ifodalovchi fe’llarning metaforik qo‘llanilishi har ikki tilda faol va serqirra ekanini ko‘rsatdi. Bunday metaforik kengayishlar semantik siljishlarga olib kelib, destruksiya konseptining kognitiv talqinida tillararo farqlar mavjudligi qayd etildi.

Olingan natijalar nemis va o‘zbek tillarida destruksiya semantik maydonini chuqurroq anglashga, qiyosiy tilshunoslik va kognitiv semantika doirasidagi tadqiqotlarni boyitishga, shuningdek, tarjima va kompyuter lingvistikasi sohasida yuzaga keladigan semantik muammolarni bartaraf etishda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Resume. This article investigates the metaphorical usage of verbs expressing destruction in German and Uzbek from a comparative lexical-semantic perspective. The primary aim of the study is to identify the mechanisms of metaphorical meaning extension in destruction-related verbs and to reveal their semantic and conceptual characteristics across two typologically unrelated languages. The research seeks to explain how destruction semantics undergoes connotative shifts and how these shifts are motivated by underlying cognitive processes. Special attention is paid to the reasons for the expansion of the destruction semantic field and to the cross-linguistic similarities and divergences in metaphorical conceptualization.

The empirical material of the study consists of examples drawn from literary texts, academic discourse, and mass media sources in both German and Uzbek. A combination of lexical-semantic analysis, comparative analysis, cognitive mapping, and contextual analysis is employed to ensure a comprehensive examination of the data. These methods allow for a systematic exploration of how destruction verbs are metaphorically used to conceptualize abstract domains such as emotional states, social relationships, and natural or societal processes.

The findings demonstrate that metaphorical extensions of destruction verbs are highly productive in both languages. However, despite certain conceptual similarities, notable differences are observed in the scope, frequency, and cognitive motivation of these metaphors. Such differences often lead to semantic mismatches, particularly in translation practices, where literal equivalents fail to convey the intended metaphorical meaning. The study reveals that these mismatches stem from language-specific conceptual models rather than purely lexical discrepancies.

The results of the research contribute to a deeper understanding of destruction semantics within cognitive linguistics and comparative linguistics.

Резюме. В данной статье рассматривается метафорическое употребление глаголов, выражающих разрушение, в немецком и узбекском языках с сопоставительной лексико-семантической точки зрения. Основная цель исследования – выявить механизмы метафорического расширения значения глаголов, связанных с семантикой разрушения, а также раскрыть их семантические и концептуальные

характеристики в двух типологически неродственных языках. В работе объясняется, каким образом семантика разрушения претерпевает коннотативные сдвиги и какие когнитивные процессы лежат в основе этих изменений. Особое внимание уделяется причинам расширения семантического поля разрушения, а также межъязыковым сходствам и различиям в метафорической концептуализации.

Эмпирический материал исследования включает примеры из художественных текстов, научного дискурса и средств массовой информации на немецком и узбекском языках. Для комплексного анализа данных применяются методы лексико-семантического анализа, сопоставительного анализа, когнитивного моделирования и контекстуального анализа. Эти методы позволяют системно исследовать, каким образом глаголы разрушения метафорически используются для концептуализации абстрактных сфер, таких как эмоциональные состояния, социальные отношения, а также природные и общественные процессы.

Результаты исследования показывают, что метафорические расширения глаголов разрушения отличаются высокой продуктивностью в обоих языках. Однако, несмотря на определённые концептуальные сходства, выявлены заметные различия в объёме, частотности и когнитивной мотивации этих метафор. Подобные различия нередко приводят к семантическим несоответствиям, особенно в переводческой практике, когда буквальные эквиваленты не передают предполагаемого метафорического значения. Установлено, что данные расхождения обусловлены языково-специфическими концептуальными моделями, а не исключительно лексическими различиями.

Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию семантики разрушения в рамках когнитивной и сопоставительной лингвистики.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, та'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

«MAXZAN UL-ASROR" DOSTONINING BADIIY-TASVIRIY VOSITALARI VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Ne'matova O'g'iloy Akram qizi,
Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti

«Maxzan ul-asror» dostonida Haydar Xorazmiy badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalangan. Bu san'atlar asarning badiiy qimmatini oshirishga va muallifning g'oyaviy maqsadini yorqin ifodalashga xizmat qilgan. Olim Jamoliddin Jo'rayevning asar xususidagi quyidagi ta'rifi aynan topib aytilgan: "Haydar Xorazmiy nazmning ta'sir kuchiga yuksak baho berib, qiyomiga yetgan hikmatli satrlar, xalq maqoli darajasiga yetgan baytlarga yetuk san'atkorona durri-javohir kabi falsafiy-axloqiy fikrlarni singdirib yuborgan. Shu bilan birga, badiiy asarning shakl va mazmuni bir-birini to'ldirishi va mos kelishi lozimligini ham e'tibordan sobit qilmagan"[1]. Haqiqatan ham, so'z sarrofi bo'lgan Haydar Xorazmiy dostonning badiiy-estetik jihatlariga mohirona yondashib, har bir so'zning ham mazmuniy jihatdan, ham tarbiyaviy jihatdan o'z o'rnida qo'llanishiga katta e'tibor qaratgan.

Tashbeh (o'xshatish) san'ati va uning turlari. Dostonda tashbehning turli ko'rinishlari qo'llanilgan bo'lib, ular asosan tasavvufiy mazmunni ifodalashga qaratilgan. O'xshatishlar ko'pincha tabiat hodisalari, osmon jismlari va ma'danlar bilan bog'liq. Masalan:

«Baş çıkarıp ışk *köngül ceybidin*
Başladı söz nusha-i lâ-reybidin»[2]

Ushbu baytda ishq tuyg'usi jonli mavjudotga o'xshatilgan bo'lib, uning ko'ngil cho'ntagidan bosh chiqarishi tasvirlanmoqda. Bu o'rinda murakkab tashbeh qo'llanilgan.

Istiora (metafora)larning o'ziga xosligi. Asarda istioraning go'zal namunalari uchraydi. Ayniqsa, muallifning tasavvufiy tushunchalarni ifodalashda qo'llagan istioralari e'tiborga molik:

«*Tarttı ol mâye-i huş-yârlıg*
Cân közige sürme-i bîdârlıg»[3]

Bu misralarda «huşyorlik moddasi» va «uyg'oqlik surmasi» kabi istioralar qo'llanilgan bo'lib, ular ruhiy holatlarni moddiy narsalar orqali ifodalashga xizmat qilgan.

Tazod (antiteza) va talmeh san'atlarining badiiy vazifasi. Tazod san'ati asarda qarama-qarshi tushunchalarni ifodalash orqali ma'noni kuchaytirish vazifasini bajargan. Masalan, yorug'lik-zulmat, ma'rifat-jaholat, vafo-jafo kabi zid ma'noli so'zlar orqali fikr ta'sirchanligiga erishilgan.

Talmeh san'ati esa tarixiy voqealar, diniy-tasavvufiy rivoyatlarga ishora qilish orqali asarning g'oyaviy mazmunini boyitishga xizmat qilgan. Ayniqsa, Qur'on qissalari va payg'ambarlar tarixi bilan bog'liq talmehlar ko'p uchraydi.

Mubolag'a va husni ta'lil san'atlarining qo'llanilishi. Mubolag'a san'ati dostonda voqea-hodisalarning ta'sir kuchini oshirish, qahramonlarning xislat va fazilatlarini bo'rttirib ko'rsatish uchun ishlatilgan. Husni ta'lil esa hodisalarning yuz berish sababini go'zal va o'ziga xos tarzda izohlashda qo'llanilgan.

Lafziy san'atlar (saj', tarse', tajnis)ning o'rni. Asarda lafziy san'atlarning qo'llanilishi ham diqqatga sazovor. Saj' (nasrdagi qofiya) asosan nasriy parchalarda, tarse' (misralarning o'zaro mutanosib kelishi) esa she'riy parchalarda keng qo'llanilgan. Tajnis (o'zakdosh so'zlarni qo'llash) san'ati esa so'z o'yini orqali ma'noni kuchaytirish vazifasini bajargan:

«*Zevk u heves tilge revânlık birip*
Söz demine rûh-feşânlık birip»[4]

Bu baytda «revânlık» va «rûh-feşânlık» so'zlari orasida tarse' san'ati qo'llanilgan.

Haydar Xorazmiy badiiy tasvir vositalarini qo'llashda an'anaviy usullardan foydalangan bo'lsa-da, ularga yangicha mazmun va shakl bag'ishlagan. Ayniqsa, tasavvufiy mazmunni ifodalashda bu san'atlardan unumli foydalangan. Uning badiiy mahorati shundaki, murakkab falsafiy-tasavvufiy g'oyalarni sodda va tushunarli badiiy vositalar orqali ifodalay olgan.

«Maxzan ul-asror» dostoni til xususiyatlari jihatidan turkiy adabiyotining muhim durdonalaridan biri sifatida so'z boyligi rivojiga munosib hissa qo'sha olgan asar sifatida e'tirof etiladi. Asar leksikasida

[1] Jo'rayev J.Haydar Xorazmiyning "Gulshan-ul asror"asari matniy-qiyosiy tadqiqi. – Jizzax: Ilm nuri print, 2025. – B.172.
[2] Gözütok, Avni (2008). Haydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrâr (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Erzurum: Fenomen Yay. S. 59.
[3] Eraslan, Kemal (1993). "Çağatay Edebiyatı". İslâm Ansiklopedisi. C. 8. İstanbul: TDV Yay. s. 170-176.
[4] Kahhar, Tahir (2000). "Haydar Harezmî". Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. C. 14. Ankara: KB Yay. s. 431-434.

arab-fors va turkiy so‘zlarning uyg‘unligi, tasavvufiy istilohlarning qo‘llanilishi, frazeologik birliklarning o‘ziga xos jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Morfologik jihatdan asarda turkiy (-lık/-lik, -çı/-çi), forsiy (-bân, -kâr) va arabiy (masdar, sifat shakllari) so‘z yasalish usullari faol ishlatilgan.[1] Bu esa asarning til xususiyatlarini yanada boyitgan.

Asarda frazeologik birliklar va maqollar ham muhim o‘rin tutadi. «Baş çıkarıp» (bosh chiqarib - paydo bo‘lmoq), «til tutmoq» (gapirmoq), «köngül ceybi» (ko‘ngil cho‘ntagi - qalb) kabi frazeologizmlar asarning badiiy qiymatini oshirgan. Shuningdek, turkiy, fors va arab maqollarining badiiy talqini ham asarning til boyligini ko‘rsatadi.

Haydar Xorazmiyning mahorati shundaki, u arab, fors va turkiy til unsurlarini mohirona uyg‘unlashtirgan. Har bir so‘z o‘z o‘rnida qo‘llanilib, ma’no nozikliklari, badiiy tasvir va musiqiylikni ta’minlashga xizmat qilgan.

«Maxzan ul-asror» dostonining she’riy tuzilishi turkiy adabiyotining eng yetuk namunalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Asar aruzning «müfte’ilün müfte’ilün fâ’ilün» vaznida yozilgan bo‘lib, bu vazn masnaviy janri uchun an’anaviy hisoblanadi va Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostonida ham qo‘llanilgan.[2]

Asarda aruz vaznining qo‘llanilishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Hijolar tizimida qisqa va cho‘ziq hijolarning mutanosib kelishi, turoqlarning izchil joylashuvi, ichki ohangning ta’minlanishi kabi jihatlar ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, zihoflarning o‘rinli qo‘llanilishi, imola va taqte’ning to‘g‘ri ishlatilishi hamda fonetik o‘zgarishlarning hisobga olinishi kabi xususiyatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Turkiy so‘zlarning aruz qolipiga moslashuvida cho‘ziq unlilarning ifodalanishi, qisqa unlilarning talaffuzi va bo‘g‘in tuzilishining vaznga moslanishi kabi jihatlar e’tiborga molik. Haydar Xorazmiy turkiy so‘zlarni aruz qolipiga mohirona moslashtira olgan.

Dostonda qofiya tizimi ham mukammal ishlab chiqilgan. Mutlaq qofiya, muqayyad qofiya va muraddaf qofiya kabi qofiya turlaridan unumli foydalanilgan.[3] Radif turlarida esa fe’l radiflar (birip, tutdı, tolgadı), ot radiflar (yolın, kolın) va qo‘shma radiflar (birip-kelip) keng qo‘llanilgan. Qofiya va radifning o‘zaro munosabati asar kompozitsiyasiga xizmat qilgan.

Badiiy nutq ohangi va musiqiylik asarning muhim xususiyatlaridan biridir. Bu jihatdan tovush takrorlari alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan:

«*Tilbeligim tuttı dimâgım yolın*
Tolgadı bu nagme kulagım kolın»

Bu baytda «t» va «l» tovushlarining takrori (alliteratsiya) orqali musiqiylik ta’minlangan.[4] Shuningdek, assonans va so‘z o‘yini kabi vositalar ham asarning ohangdorligini oshirgan.

Ritm-intonatsion vositalar ham dostonda keng qo‘llanilgan. Turoqlarning izchil kelishi, pauza va urgularning to‘g‘ri taqsimlanishi, sintaktik parallelizm kabi usullar she’riy nutqning ravonligini ta’minlagan. Ichki qofiyalar, bo‘g‘in tuzilishidagi mutanosiblik va tovushlar garmoniyasi asarning musiqiy jihatini kuchaytirgan.

Haydar Xorazmiyning mahorati shundaki, u aruz vaznining barcha imkoniyatlaridan foydalangan holda, turkiy tildagi she’riy asarning musiqiyligini ta’minlay olgan. Versifikatsion xususiyatlar g‘oyaviy mazmunni ifodalashga xizmat qilgan.

«Maxzan ul-asror» dostoni g‘oyaviy-tasviriy jihatdan rang-barang va chuqur mazmunga ega asar sanaladi. Doston g‘oyaviy-tasviriy jihatdan uch asosiy yo‘nalishda o‘rganilishi mumkin.

Birinchi yo‘nalish – ramziy obrazlar tizimidir. Asarda qo‘llanilgan ramziy obrazlar asosan tabiat hodisalari, ranglar va hayvonot olami bilan bog‘liq. Quyosh ilohiy ma’rifat, oy komil inson, yulduz ilohiy hidoyat, shamol esa ilohiy nafas ramzi sifatida qo‘llanilgan. Ranglar ham ramziy ma’noga ega: oq - poklik va soflik, qora - zulmat va jaholat, yashil – tiriklik va umid, qizil – ishq va muhabbat ramzidir. Hayvonot olami ramzlari orasida bulbul oshiq, gul ma’shuq, kabutar ruh, arslon esa botirlik va mardlik timsoliga aylangan.

Ikkinchi yo‘nalish – tasavvufiy timsollar va ularning talqinidir. Haydar Tilbe asarda tasavvufiy timsollardan keng foydalangan. Ishq bilan bog‘liq timsollarda may ilohiy ishq, soqiy murshid, mayxona xonaqoh, mastlik esa jazba holatini anglatadi. Yo‘l-safar bilan bog‘liq timsollarda yo‘l tariqatni, yo‘lovchi solikni, manzil haqiqatni, rahbar esa murshidni ifodalaydi. Ma’rifat bilan bog‘liq timsollarda quyosh ilohiy ma’rifat, nur ilohiy tajalliy, ko‘z qalb ko‘zi, ko‘ngil esa ilohiy sirlar xazinasi ma’nosida keladi.

Uchinchi yo‘nalish – badiiy tasvir vositalarining g‘oyaviy vazifasidir.[5] Asarda qo‘llanilgan tashbehlar ma’naviy tushunchalarni moddiy narsa-hodisalarga o‘xshatish, tasavvufiy holatlarni tabiiy hodisalar orqa-

[1] Kahhar, Tahir (2000). “Haydar Harezmî”. Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. C. 14. Ankara: KB Yay.

[2] Eraslan, Kemal (1993). “Çağatay Edebiyatı”. İslâm Ansiklopedisi. C. 8. İstanbul: TDV Yay.

[3] Gözütok, Avni (2008). Haydar Tilbe, Mahzenü’l-Esrâr (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Erzurum: Fenomen Yay.

[4] Kahhar, Tahir (2000). “Haydar Harezmî”. Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. C. 14. Ankara: KB Yay.

[5] Kahhar, Tahir (2000). “Haydar Harezmî”. Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. C. 14. Ankara: KB Yay.

li ifodalash va ruhiy kechinmalarni aniq tasvirlash vazifasini bajargan. Istioralar tasavvufiy mazmunni yashirin ifodalash, ma'no qatlamlarini boyitish va badiiy ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qilgan. Tazod san'ati esa ziddiyatlar orqali ma'noni kuchaytirish, falsafiy mushohadani chuqurlashtirish va g'oyaviy fikrni bo'rttirib ko'rsatish vazifasini o'tagan.

Dostonning asosiy g'oyalari komil inson tarbiyasi, ma'rifat va jaholat kurashi, ilohiy va majoziy ishq munosabati, axloqiy-ma'rifiy qarashlar kabi masalalarni qamrab oladi. Bu g'oyalar ramziy obrazlar, tasavvufiy timsollar va badiiy tasvir vositalari orqali ifodalangan. Haydar Xorazmiyning mahorati shundaki, u an'anaviy timsollarni yangicha talqin etgan, ramziy obrazlarni o'ziga xos tarzda qo'llagan va badiiy tasvir vositalarini uyg'un holda ishlatgan.

Asarda g'oya va shakl munosabati ham mukammal tarzda namoyon bo'ladi. G'oyaviy mazmun badiiy shakl bilan uyg'unlashib ketgan. Tasviriy vositalar g'oyani ochib berishga xizmat qilgan. Bu esa asarning badiiy qimmatini oshirgan.

Haydar Xorazmiyning «Maxzan ul-asror» dostonida g'oyaviy-tasviriy xususiyatlarning yana bir necha muhim jihatlari mavjud. Bular insoniy fazilatlar talqini, ruhiy holatlar tasviri va axloqiy-ta'limiy g'oyalarning badiiy ifodasida namoyon bo'ladi.

Asarda insoniy fazilatlar o'ziga xos tasviriy vositalar orqali ochib berilgan. Adolat timsoli taxt, toj va tarozi kabi ramzlar orqali ifodalangan bo'lib, ularda adolat, odillik va haq-huquq o'lchovi kabi ma'nolar mujassamlashgan. Saxovat tasviri bulut, daryo va quyosh timsollarida aks etgan. Bunda bulut saxiylik ramzi, daryo himmat belgisi, quyosh esa ochiq qo'llilik timsoli sifatida kelgan. Kamtarlik fazilati tuproq, giyoh va shabnam orqali tasvirlangan bo'lib, tuproq kamtarlik ramzi, giyoh xoksorlik belgisi, shabnam esa kamsuqumlik timsoli vazifasini bajargan.

Dostonda ruhiy holatlar tasvirida ham o'ziga xos vositalar qo'llanilgan. Ishq holatlari o't, shamol va to'lqin kabi timsollar orqali ifodalangan. O't ishq alangasini, shamol ishq iztiroblarini, to'lqin esa ishq tug'yonini anglatadi. Ma'rifat holatlari nur, tong va ufq timsollarida aks etgan. Nur ma'rifat yog'dusini, tong ma'rifat boshlanishini, ufq esa ma'rifat chegarasini bildiradi. Jazba holatlari chaqmoq, dovul va girdbod orqali tasvirlangan. Chaqmoq jazba yarqirashini, dovul jazba shiddatini, girdbod esa jazba aylanishini ifodalaydi.

Asardagi axloqiy-ta'limiy g'oyalar ramziy voqealar, ibratli rivoyatlar va hikmatli so'zlar vositasida ifodalangan. Ramziy voqealar orqali muallif murakkab axloqiy masalalarni sodda va tushunarli tarzda yetkazgan. Ibratli rivoyatlar esa axloqiy xulosalarni mustahkamlashga xizmat qilgan. Hikmatli so'zlar doston g'oyaviy mazmunini yanada boyitgan.

Haydar Xorazmiy g'oyaviy-tasviriy vositalarni shunchaki bezak sifatida emas, balki chuqur ma'no va mohiyat tashuvchi unsurlar sifatida qo'llagan. Bu esa asarning badiiy-estetik qimmatini yanada oshirgan.

Rezyume. Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" dostonining badiiy mahorati, tili va she'riy tuzilishi tadqiq etilgan. Muallif dostonning tasavvufiy mazmunini yoritishda qo'llanilgan tashbeh, istiora, tazod, talmeh va mubolag'a kabi badiiy tasvir vositalarining o'rni va vazifasini ochib bergan. Shuningdek, asarning aruz vazni, qofiya tizimi va musiqiyligini ta'minlovchi tovush takrorlari (alliteratsiya) tahlil qilingan. Maqolada dostonning leksik qatlami, undagi turkiy, arabiy va forsiy unsurlarning uyg'unligi hamda ramziy obrazlar tizimi atroflicha yoritilgan.

Резюме. В данной статье исследуется художественное мастерство, язык и версификационные особенности поэмы Хайдара Хорезми «Махзан ул-асрар». Автор раскрывает роль и функции таких изобразительных средств, как метафора, аллегория, антитеза, талмих и гипербола в выражении суфийского содержания произведения. Проанализированы система аруза, структура рифмы и приемы создания музыкальности текста, в частности аллитерация. В работе также рассматривается лексический пласт поэмы, гармония тюркских, арабских и персидских элементов, а также система символических образов.

Resume. This article examines the artistic craftsmanship, language, and poetic structure of Haydar Khwarazmi's epic «Makhzan ul-Asrar». The author elucidates the role and functions of literary devices such as simile, metaphor, antithesis, allusion (talmeh), and hyperbole used to convey the Sufi content of the work. Furthermore, the study analyzes the prosody, the rhyme system, and the use of sound repetitions (alliteration) to enhance musicality. The article also explores the lexical layers of the epic, the synthesis of Turkic, Arabic, and Persian elements, and the complex system of symbolic imagery.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SUN'IY INTELLEKT TIZIMLARIDA O'ZBEK TILI LEKSIKOGRAFIK BAZASINI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION USULLARI

Turobova Matluba Raxmatullayevna,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi raqamli bosqichida tillarning yashab qolishi va taraqqiyoti bevosita ularning kompyuter texnologiyalari, xususan, sun'iy intellekt (SI) tizimlari bilan integratsiyalashuv darajasiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Global axborot makonida o'zbek tilining nufuzini oshirish, davlat tilini raqamlashtirish strategiyasini amalga oshirishda elektron lug'atshunoslik fundamental asos vazifasini o'taydi. Biroq zamonaviy SI tizimlari, xususan, katta til modellari (LLM) va neyron tarmoqlar uchun oddiy elektron lug'atlar – ya'ni so'z va uning tarjimasi yoki izohi ko'rinishidagi statik bazalar – endilikda yetarli emas. Bugungi kunda tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) jarayonlarida leksikografik bazalarning mukammalligi tizimning mantiqiy va kontekstual aniqlik darajasini belgilovchi asosiy omilga aylandi. O'zbek tilshunosligida leksikografiya bo'yicha ulkan tajriba to'plangan bo'lsa-da, ularni sun'iy intellekt talablariga moslashtirish, ya'ni "mashina anglay oladigan" ontologik lug'at modellarini yaratish metodologiyasi fundamental tadqiqotlarni talab etmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, an'anaviy leksikografiyadan elektron va undan keyin intellektual leksikografiyaga o'tish jarayoni faqatgina format o'zgarishi emas, balki lingvistik ma'lumotlarni strukturaviy tashkil etishning sifat jihatidan yangi bosqichidir. Elektron lug'atshunoslikning nazariy asosi sifatida jahon leksikografiyasining tan olingan namoyandasi Sidni Landau (Sidney Landau) qarashlarini keltirish joiz. Uning ta'kidlashicha, "Elektron lug'at shunchaki qog'oz nashrning statik nusxasi emas, balki foydalanuvchi va kompyuter ehtiyojiga moslashuvchi dinamik, interaktiv ma'lumotlar bazasidir"[1]. SI tizimlarida ushbu dinamiklik "knowledge graph" (bilimlar grafi) tushunchasi bilan bog'lanadi. Ya'ni, lug'atdagi har bir birlik boshqa birliklar bilan nafaqat sinonimik, balki iyerarxik, assotsiativ va mantiqiy bog'liqlikda (is-a, part-of munosabatlari) bo'lishi shart. B.Atkins va M.Rundell kabi xorijiy tadqiqotchilar lug'at bazalarini shakllantirishda korpus tahlilining o'rni beqiyosligini, so'zning semantik qatlamlari faqatgina ulkan matnlar massivi (big data) ichida o'rganilgandagina aniq natija berishini isbotlaganlar [2].

O'zbek elektron lug'atshunosligi tarixiga nazar tashlasak, sohaning shakllanishi 1990-yillarning oxiri va 2000-yillarning boshiga to'g'ri keladi. Professor A.Madvaliyev qayd etganidek, lug'atchilik tilning boyligini tartibga soluvchi asosiy mexanizmdir[3]. Biroq zamonaviy bosqichda ushbu mexanizm kognitiv va matematik asosga ega bo'lishi kerak. Kompyuter lingvistikasi sohasidagi yetakchi olima N.Abdurahmonova o'zbek tili elektron lug'atlarini yaratishda morfologik analizatorlarning o'rnini fundamental o'rgangan. Uning ilmiy qarashlariga ko'ra, elektron lug'atning sifati uning lemmatizatsiya va avtomatik teglash (pos-tagging) qobiliyati bilan belgilanadi [4]. Hozirgi kunda mavjud bo'lgan izohli.uz yoki savodxon.uz kabi resurslar ko'proq inson-iste'molchi uchun xizmat qiladi. SI tizimlari uchun esa so'zlarning ontologik modellarini yaratish innovatsion usul hisoblanadi. Bu jarayonda so'zning ma'nosi uning vektordagi o'rni (word embeddings) bilan belgilanadi.

Innovatsion metodologiya sifatida o'zbek tili uchun WordNet (Global WordNet Grid) modelini tatbiq etish masalasi tahlil qilindi. Bu metod so'zlarni nafaqat alfavit tartibida, balki "sinsetlar" (sinonimlar to'plami) ko'rinishida bog'lash orqali sun'iy intellektga insoniy mantiqni o'rgatishga xizmat qiladi. O'zbek leksikasining semantik tarmog'ini yaratishda so'zlarning omonimlik va ko'p ma'nolilik (polisemiya) xususiyatlarini avtomatik ajratish (Word Sense Disambiguation) eng murakkab vazifalardan biridir. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, lingvistik bazada semantik munosabatlarning to'g'ri belgilanishi mashinali tarjima sifatini 40-50% gacha oshiradi. Shuningdek, neyron tarmoqlar uchun so'zlarni vektor ko'rinishida ifodalash (BERT va Transformer model-

[1] Landau S.I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. – Cambridge, 2001. – 433 b.
[2] Atkins B.T., Rundell M. Practical Lexicography. – Oxford, 2008. – 540 b.
[3] Madvaliyev A. O'zbek leksikografiyasi. – Toshkent, 2017. – 180 b.
[4] Abdurahmonova N. O'zbek tili kompyuter lingvistikasi. – Toshkent, 2012. – 156 b.

lari) o‘zbek tili leksikografik bazasini boyitishning eng zamonaviy yo‘nalishidir. Bunda lug‘atdagi har bir birlik matematik koordinatalar tizimida o‘z o‘rniga ega bo‘ladi, bu esa SIga so‘zlar orasidagi semantik masofani (cosine similarity) hisoblash imkonini beradi.

Bundan tashqari, leksikografik ma’lumotlarni Linked Open Data (LOD) – bog‘langan ochiq ma’lumotlar formatiga o‘tkazish o‘zbek tili resurslarini global semantik vebga (Semantic Web) integratsiya qilish imkonini beradi. Bu metod lug‘atdagi ma’lumotlarni RDF (Resource Description Framework) formatida tavsiflashni nazarda tutadi. Natijada, o‘zbek tili elektron lug‘atlari jahonning boshqa yirik lug‘at tizimlari (masalan, DBpedia yoki BabelNet) bilan avtomatik bog‘lanadi. Bu esa o‘z navbatida, sun’iy intellektning o‘zbek tili lug‘at boyligini tushunish ko‘lamini cheksiz darajada kengaytiradi. Mazkur jarayonda lug‘at birliklarining terminologik unifikatsiyasi ham muhim bo‘lib, u soha terminlarining sun’iy intellekt tizimlarida bir xil ma’noda interpretatsiya qilinishini kafolatlaydi.

Mazkur jarayonda leksik birliklarning o‘zaro semantik munosabatlarini aniqlash va ularni tizimli shaklda modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, so‘z ma’nosi alohida hodisa sifatida emas, balki umumiy semantik tizim tarkibida namoyon bo‘ladi. N. Mahmudov ta’kidlaganidek, so‘zning mazmuniy tuzilishi uning boshqa birliklar bilan paradigmatik va sintagmatik munosabatlari orqali ochiladi. Shunday ekan, o‘zbek tilining elektron lug‘atlarini yaratishda semantik bog‘lanishlarni formal ifodalash masalasi nazariy va amaliy jihatdan dolzarbdir[1]. Leksikografik jarayonda lug‘at maqolasining strukturaviy modeli ham alohida ahamiyatga ega. A. Hojiyev lug‘at tuzishni til tizimining ichki qonuniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladigan ilmiy jarayon sifatida baholaydi. Bu esa elektron muhitda har bir leksik birlikni standartlashtirilgan, o‘zaro bog‘langan va mashina tomonidan qayta ishlanadigan formatda taqdim etishni talab etadi[2]. Shuningdek, terminologik birliklarning yagona me’yorda qo‘llanishi va izchil tizimga solinishi elektron lug‘atlarning samarali ishlashini ta’minlaydi. Terminologik noturg‘unlik ma’lumotlar bazalari o‘rtasidagi semantik nomuvofiqlikka olib kelishi mumkin. Shu sababli o‘zbek elektron lug‘atshunosligida terminologik unifikatsiya masalasi nazariy asosda hal etilishi zarur.

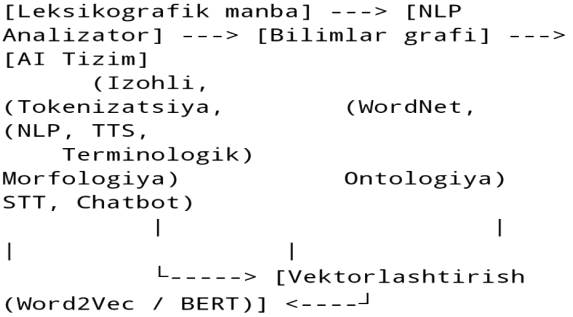
Leksikografik ma’lumotlarni sun’iy intellekt tizimlariga integratsiya qilish jarayonida an’anaviy lug‘atlarning imkoniyatlari va SI talablari o‘rtasidagi farqni quyidagi qiyosiy jadval orqali ko‘rishimiz mumkin:

1-jadval. An’anaviy va intellektual lug‘at bazalarining qiyosiy tavsifi

Tahlil mezonlari	An’anaviy elektron lug‘at	Intellellual lug‘at bazasi
Struktura	Statik matnli baza	Dinamik bilimlar grafi
Mantiq	Kalit so‘zli qidiruu	Semantik-conkextual tahlil
NLP imkoniyati	Cheklangen	To‘liq (BERT/Transfomer)

Ushbu qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili resurslarini shakllantirishda shunchaki raqamlashtirish bosqichidan kognitiv-semantik modellashtirish bosqichiga o‘tish lozim. Mazkur jarayonning texnologik zanjirini quyidagi sxematik model ko‘rinishida ifodalash mumkin:

1-sxema. **O‘zbek tili leksikografik bazasini SI tizimlariga integratsiyalash modeli**

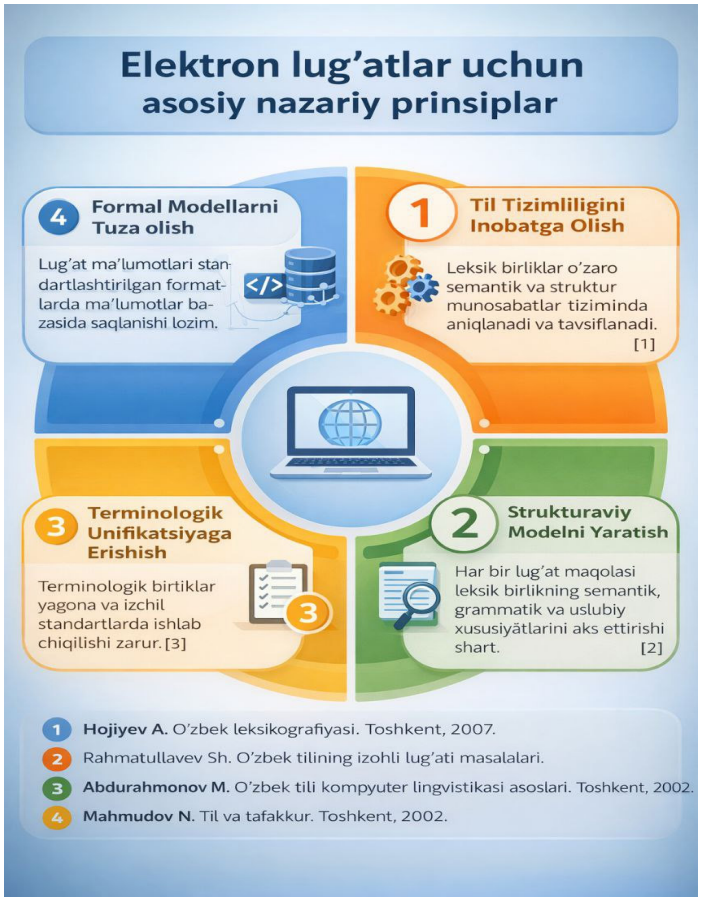

[1] Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 45 b.
[2] Hojiyev A. O‘zbek leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 2007.

Ushbu modelda lug‘at birliklarining neyron tarmoqlar uchun matematik koordinatalar tizimiga o‘tkazilishi (vektorlashtirish) markaziy o‘rinni egallaydi. Bu o‘zbek tilidagi matnlarni nafaqat sintaktik, balki chuqur mantiqiy darajada tahlil qilish imkonini beradi.

Leksikografik ma’lumotlarni sun’iy intellekt tizimlariga integratsiya qilish jarayonida an’anaviy lug‘atlarning imkoniyatlari va SI talablari o‘rtasidagi farqni quyidagi qiyosiy jadval (1-jadval) orqali ko‘rishimiz mumkin. Mazkur tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili resurslarini shakllantirishda shunchaki raqamlashtirish bosqichidan kognitiv-semantik modellashtirish bosqichiga o‘tish lozim. Leksikografik manbalarni raqamlashtirishda kognitiv modellashtirish masalasi alohida diqqatga sazovordir. Zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari so‘zning faqatgina lug‘atdagi statik ma’nosini emas, balki uning inson ongida hosil qiladigan assotsiativ maydonini ham qamrab olishi lozim. Bu jarayonda o‘zbek tili leksikografik bazasiga freymlar va ssenariylar metodini tatbiq etish innovatsion natijalarni beradi. Masalan, “o‘qish” leksemasi SI bazasida nafaqat harakat, balki “talaba”, “universitet”, “kitob”, “imtihon” kabi tushunchalar bilan semantik tarmoq orqali bog‘lanishi shart. Bunday yondashuv kompyuterga matnning ostona ma’nolarini tushunish imkonini yaratadi.

Shuningdek, neyrolingvistik modellashtirish doirasida o‘zbek tili uchun kayfiyat tahlili (Sentiment Analysis) lug‘atlarini shakllantirish ham bugungi kun talabidir. Lug‘at bazasidagi har bir so‘zning emotsional bo‘yog‘i (ijobiy, salbiy, neytral) raqamli ko‘rsatkichlar bilan belgilanishi, sun’iy intellektning matndagi ohangni aniqlash qobiliyatini shakllantiradi. Bu esa, o‘z navbatida, o‘zbek tilidagi ijtimoiy fikrlarni avtomatik monitoring qilish va intellektual tahrir tizimlarini yaratishda fundamental poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Leksikografik ma’lumotlarning bunday ko‘p qatlamli unifikatsiyasi o‘zbek tilining global raqamli ekotizimdagi raqobatbardoshligini ta’minlovchi asosiy strategik resursdir.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt tizimlarida o‘zbek tili leksikografik bazasini shakllantirish shunchaki texnik dasturlash emas, balki tilning barcha sathlarini – fonetikadan semantikagacha qamrab oluvchi kompleks lingvistik jarayondir. Innovatsion metodlar sifatida mashinali o‘qitish algoritmlari, semantik teglash va bilimlar grafini qo‘llash o‘zbek tili resurslarini jahon andozalari darajasiga olib chiqadi. Bu esa o‘z navbatida, o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik tahrir qilish, ovozli yordamchilar yaratish

va milliy qidiruv tizimlarini takomillashtirishning bosh omili bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida o‘zbek elektron lug‘atshunosligini rivojlantirish uchun terminologik bazalarni unifikatsiya qilish va ularni xalqaro ochiq ma’lumotlar bilan integratsiya qilish tadqiqotning eng ustuvor yo‘nalishi bo‘lib qoladi.

Rezyume. Maqolada sun’iy intellekt tizimlari uchun o‘zbek tili leksikografik bazasini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari va innovatsion metodlari tahlil qilingan. Unda an’anaviy elektron lug‘atlardan intellektual lug‘at tizimlariga o‘tish jarayonida NLP (tabiiy tilni qayta ishlash) texnologiyalari, kognitiv modellashtirish va bilimlar grafini (Knowledge Graph) qo‘llash masalalari daliliy materiallar asosida ochib berilgan. Tadqiqotda o‘zbek tili resurslarini Linked Open Data formatiga o‘tkazish va ularni global semantik vebga integratsiya qilishning istiqbolli yo‘nalishlari yoritilgan.

Resume. The article analyzes the scientific-theoretical foundations and innovative methods of forming a lexicographic database of the Uzbek language for artificial intelligence systems. It reveals the issues of applying NLP (natural language processing) technologies, cognitive modeling, and Knowledge Graphs in the process of transition from traditional electronic dictionaries to intelligent dictionary systems on the basis of evidentiary materials. The research highlights the promising directions of converting Uzbek language resources into Linked Open Data format and their integration into the global semantic web.

Резюме. В статье анализируются научно-теоретические основы и инновационные методы формирования лексикографической базы узбекского языка для систем искусственного интеллекта. На основе доказательных материалов раскрыты вопросы применения технологий NLP (обработка естественного языка), когнитивного моделирования и графов знаний (Knowledge Graph) в процессе перехода от традиционных электронных словарей к интеллектуальным словарным системам. В исследовании освещены перспективные направления перевода ресурсов узбекского языка в формат Linked Open Data и их интеграции в глобальную семантическую паутину.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

TILSHUNOSLIKDA DISLEKSIYA VA DISGRAFIYANING NEYROLINGVISTIK VA PSIXOLINGVISTIK TADQIQI MASALALARI

Ko'chiyeva Shabnam Isomiddin qizi,
Termiz davlat universiteti
Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi magistranti

O'qish va yozish insonning ijtimoiy va akademik faoliyatida muhim o'rin tutadi. Biroq ba'zi shaxslarda aqliy rivojlanishi normal bo'lishiga qaramay, o'qish va yozish jarayonida doimiy qiyinchiliklar kuzatiladi. Shu hodisalar disleksiya va disgrafiya deb ataladi. Disleksiya – o'qish qobiliyatining nevrologik asosli buzilishi bo'lib, shaxsning so'zlarni tanish, o'qish va tushunish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishi bilan namoyon bo'ladi. Disgrafiya esa yozish qobiliyatining buzilishi bo'lib, harflar va so'zlarni yozishda xatoliklar bilan tavsiflanadi. Disleksiyaning o'ziga xos asosiy belgilari sifatida so'zlarni teskari o'qish yoki harflarni almashtirish; o'qishda sekinlik, xatoliklar ko'p bo'lishi; yozuvda harf va so'zlarni noto'g'ri yozish (disgrafiya bilan bog'liq); ba'zida esa o'qilgan matnni tushunishda qiyinchiliklar kabilarni kiritamiz. Disgrafiyali bolalarning umumiy xususiyati shundaki, ularga yetarlicha ko'rsatmalar va mashqlar beerilgan taqdirda ham, ular yozuvning mayda motorik ko'nikmasini yetarlicha tez o'zlashtira olmaydi. Eng ko'p uchraydigan shikoyat esa, yozuv sifatining pastligi hisoblanadi. Ya'ni ular barqaror va sifatli yozuv hosil qila olmaydi[1].

XIX asr oxiri XX asr boshlarida disgrafiya tushunchasi ilk bor paydo bo'ldi. Ma'lum bir ilmiy jamoa tomonidan disgrafiya yozuvdagi xatolar sifatida baholangan va ular buni maktab yetishmovchiligi yoki beparvolik bilan bog'liq deb izohlashgan. Disleksiya esa dastlab tibbiyot sohasi vakillari (nevrolog, oftalmolog) tomonidan o'rganila boshlangan. 1800-yillar oxirida nemis nevrologi Adolf Kussmaul "Nutq buzilishi" nomli asarida disleksiyani "so'z ko'rligi" (wortblindheit) deb nomladi[2]. Bu disleksiya tushunchasining ilmiy tarixida dastlabki bosqich sifatida baholanadi. A. Kussmaul ushbu asarida "so'z ko'rligi" tushunchasini ilgari surib, aqliy rivoji normal bo'lgan shaxslarda so'zlarni tanish va o'qish jarayonidagi doimiy qiyinchiliklarni ilmiy jihatdan tasvirlagan. U bu holatni intellektual zaiflik bilan bog'lamaslik, balki nevrologik va tilni idrok etish bilan bog'liq mustaqil buzilish sifatida ko'rib chiqish kerakligini ta'kidlagan[3].

A.Kussmauldan so'ng bu tadqiqotni nemis oftalmologi (ko'z shifokori, ya'ni ko'rish a'zolari kasalliklarini aniqlash, davolash va oldini olish bilan shug'ullanuvchi tibbiyot mutaxassisi) Rudolf Berlin 1887-yilda ilk bor "disleksiya" termini qo'llagan. Unga ko'ra disleksiya yunoncha "dys" – "kasal" yoki "qiyin" va "leksis"- "so'z" so'zlarining birikuvidan tashkil topgan bo'lib, "so'zlar bilan qiyinchilik" degan ma'noni bildiradi.

1896-yil shifokor Uiyam Pringl Morgan tomonidan "Tug'ma so'z ko'rligining buzilishi"("A case of congenital word Blindness") nomli maqola orqali disleksiya haqidagi ilk yirik ilmiy maqola chop etildi. Ushbu maqolada W.P.Morgan 14 yoshli Persy F. ismli bola misolida o'qishda jiddiy qiyinchilikka uchragan bolani tasvirlab bergan. Bolada intellektual qobiliyatlar normal, lekin u so'zlarni o'qishni o'rganishda juda katta muammo bilan duch kelayotganligini qayd etgan. Uning ko'zlari sog'lom bo'lib, ko'rish bilan bog'liq hech qanday aniq shikastlanish yo'qligini ta'kidlagan[4]. Keyinchalik bu ish oftalmolog Jeyms Xinshelvud va Jeyms Kerrlar tomonidan o'rganishda davom etildi. J. Xinshelvud tadqiqotlariga ko'ra, disleksiyaning paydo bo'lishi ikki xil yo'l bilan tavsiflanadi. Birinchisi to'satdan balog'at yoshida paydo bo'ladi, ikkinchisi tug'ilishda paydo bo'ladi deb xulosalaydi. Shunday ekan, birinchi yo'l miya shikastlanishidan kelib chiqadi va u orttirilgan disleksiya, ikkinchisi esa irsiy bo'lib, rivojlangan yoki tug'ma disleksiya hisoblanadi. J. Xinshelvud tug'ma disleksiyani miya shikastlanishi bilan bog'laydi, bu esa harf va so'zlarni xotirada saqlash va eslash qobiliyatining buzilishiga olib kelishini aytib o'tgan[5].

[1] Karlsdottir R., Stefansson T. Problems in developing functional handwriting //Perceptual and Motor Skills.-2002.
[2] Kussmaul A. Die Storungen der Sprache. –Leipzig: Verlag Von F. C. W. Vogel, 1877.
[3] Kussmaul A. O'sha manba.
[4] Morgan W.P. A case of congenital word blindness. – Britania: British Medical Journal, 1896.
[5] Hinshelwood J. Congenital Word Blindness, 1917.

1900-yillarga kelib disleksiya o‘g‘il bolalarda ko‘proq uchraydi degan xulosaga kelindi. 1920-1930-yillarga kelib psixolingvist Samuel Torrey Orton disleksiyani “strefosimboliya” ya’ni (buzilgan belgilar) deb nomlashni lozim topdi[1]. S.T. Orton ilk bor disleksiyani tibbiy sohadan ta’lim sohasiga o‘tkazib o‘rganishni boshlab berdi. Unga ko‘ra muammo “so‘z ko‘rligi”da emas, balki ko‘z orqali qabul qilingan ma’lumotning ongda paydo bo‘ladigan birlamchi tasviri ya’ni vizual taassurotlari harflar va so‘zlarni qabul qilish jarayonida “buzilgan”dir. Bu davrga kelib, bolalarda yozuvdagi qiyinchiliklarni nevrologik va psixologik nuqtai nazardan o‘rganishga kirishildi. Bu esa o‘z navbatida Aleksandr Romanovich Luria nomi bilan bog‘liq. U o‘zining “Очерки психофизиологии письма” (Ocherki psikhofiziologii pis’ma) asari orqali yozuvning psixofiziologik asoslarini va yozish jarayonidagi tizimli mexanizmlarni tahlil qiladi. Yozuv faoliyatining strukturasini chizish, qo‘l harakatlari, fonologik tahlil va boshqa funksiyalar haqida ma’lumot beradi. Ya’ni bugungi kundagi disgrafiya tushunchasiga asos soluvchi asosiy materiallar haqida xabar beradi.

A.R. Luriya bu borada turli neyropsixologik tadqiqotlar olib boradi va bolaning yozuvdagi xatolarini miya faoliyati bilan bog‘laydi. U yozuv faoliyatini oddiy motor harakatlaridan ko‘ra murakkab kognitiv tizim deb bilgan, yozish jarayoniga eshitish, ko‘rish, motor koordinatsiya, grammatika va leksik tahlil kabi bir necha psixik funksiyalar o‘zaro bog‘liq tizim sifatida deb qaragan[2]. Bu yondashuv disgrafiya tadqiqotlarining neyropsixologik asosidir.

Oradagi ma’lum muddatli tanaffusdan so‘ng 1960-yildan boshlab disleksiya va disgrafiyaga oid tadqiqotlar psixologlar tomonidan o‘rganila boshlandi. 1965-yilga kelib Helmer R. Myklebust disgrafiya va o‘qish qobiliyatining rivojlanishi haqida muhim tadqiqotlar qilgan olimlardan biri bo‘lib, u yozish bilan bog‘liq nutq va yozuv buzilishlari bo‘yicha ilmiy asar yaratdi. H. R. Myklebust yozuv va nutq buzilishlarini kognitiv nuqtai nazardan o‘rgangan. U disgrafiyani faqat motor yoki harakat muammosi deb emas, balki simvolik tizim muammosi deb, ya’ni miyaning so‘z tasvirini yozishga qayta uzatish jarayonidagi mantiqiy buzilishlar deya ta’riflaydi[3]. Shu davrgacha yozilgan ilk yirik tadqiqot ishi 1972- yilda Sandhya Naidoo tomonidan yaratilgan. “Maxsus disleksiya” deb nomlanuvchi bu kitob nevrolog Kritchli Makdonaldning “Disleksiyali bola” nomli kitobi bilan birgalikda nashr etildi va yuqori natijaga erishdi. 1962-yilga kelib, nevrolog Tim Miles tomonidan “So‘z ko‘rligi” markazi ochildi. Ushbu markazda disleksiyali shaxslar bilan ishlagan tadqiqotchilar jamlangan edi. Ammo 1970-yilga kelib markaz noma’lum sabablarga ko‘ra yopildi. Bu esa boshqa markazlarning ochilishiga va faoliyat yuritishiga turtki bo‘ldi. Bu kabi markazlardan ba’zilarining faoliyati hozirga qadar davom etmoqda.

1970-1980 yillar oralig‘ida disleksiya bo‘yicha tadqiqot olib borgan olim sifatida britaniyalik psixolog Tomas Richard Milesni keltirib o‘tamiz. T. Miles asosan disleksiya bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan bo‘lsa-da, disgrafiya bilan bog‘liq ishlarni ham shu kontekstda yoritib o‘tgan. U disleksiyani nevropsixologik sindrom sifatida tahlilgan. Yozuv buzilishlari borasida Luriya va Orton nazariyalarini davom ettirib, ularni kognitiv va nevrologik jihatdan tahlil qilgan. Olim yozuv jarayonini til, grammatika, fonologiya, vizual tizim va motor koordinatsiyasi komponentlari bilan bog‘laydi va disgrafiyani faqat motor yoki pedagogik nuqson emas, balki murakkab kognitiv sindrom sifatida tasniflaydi. Yozishdagi xatolarni psixologik va nevrologik jarayonlar jarayonlar bilan izohlashga alohida urg‘u beradi. U bolalarning yozuvdagi buzilishlarini analiz qilish orqali individual pedagogik yondashuvni ishlab chiqdi, bolalar yozuv qobiliyatini yaxshilash borasida pedagog va nevropsixologlar uchun maxsus mashq va treninglar ishlab chiqdi. Shuningdek, yozuvdagi xatolarni diagnostika qilish metodikasini tizimlashtirdi. T. Miles Luriyaning nevropsixologik yondashuvi va Ortonning pedagogic yondashuvi konseptlarini birlashtirgan holda yozish buzilishlarini zamonaviy tahlil va reabilitatsiya nuqtai nazaridan tahlil qilib o‘rgandi.

XXI asrga kelib, disgrafiyaga kasallik sifatida emas, balki o‘rganish buzilishi yoki neyrokognitiv xususiyat sifatida qaraldi va bolalarni o‘qitishda individual yondashuv asosiy prinsipga aylandi. Disgrafiyali yozuvning asosiy xususiyatlarii sifatida yozuvda bir xillikning yo‘qligi va yozuvdagi muammolar asosan motorik (harakat) tabiatga ega ekanligini keltiriladi. Ya’ni bolaning yozuvi barqaror emas, harflar shakli, o‘lchami, egri chiziqlar yoki harkatlar trayektoriyasi doimiy bo‘lmaydi. Masalan, bir so‘zda yoki bir satrdagi “a” harfi bir xil bo‘lmaydi, harflar o‘lchami farqlanadi, yozuv egri va notekis bo‘ladi. Bolaning qo‘l harakati koordinatsiyasi va nazorati yetarlicha rivojlanmagan bo‘ladi. Ya’ni bola yaxshi biladi va e’tibor qiladi, lekin qo‘lning motorik tizimi hali to‘liq nazoratni amalga oshira olmaydi[4].

XXI asrning boshlaridan e’tiboran disleksiya kog-

[1] Orton S.T. Specific reading disability – Stephosymbolia.- Journal of the American Medical Association, 1928.

[2] Лурия, Александр Романович. Очерки психофизиологии письма / Акад. пед. наук РСФСР, Ин-т психологии. – Москва : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1950.

[3] Myklebust Helmer. R. Development and Disorders of Written Language. – Grune&Stratton, 1965.

[4] Karlsdottir R., Stefansson T. Problems in developing functional handwriting //Perceptual and Motor Skills.-2002.

nitiv buzilishlardan kelib chiqishi mumkinligi taxmin etila boshlandi. 2020-yilga kelib esa disleksiyaning kuchli irsiylik xususiyatiga ega bo‘lgan nutq buzilishi ekanligi tasdiqlangan. Bu borada S.Shaywitz, J.Gabrieli, J.Koifman kabi olimlar izlanish va tadqiqot olib borgan va o‘z munosabatlarini bildirib, turli tahlillarni amalga oshirgan.

Hozirgi kunga kelib disleksiya va disgrafiyaga kasallik emas, balki har bir bolaning yozuv va nutq qobiliyatidagi individual o‘ziga xos xususiyat sifatida baholanadi. Uni davolashdan ko‘ra, adaptiv pedagogik yondashuv va texnologik yordam asosiy strategiya hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda disleksiya va disgrafiyaga oid bo‘lgan zamonaviy tadqiqotlar nevropsixologiya, pedagogika va texnologiya sohalari kesishmasida birgalikda olib borilmoqda.

Rezyume. Ushbu maqolada disleksiya va disgrafiya hodisalarining psixolingvistik hamda neyrolingvistik jihatlari tahlil qilingan. Ularning o‘rganilish tarixi haqida davrlar kesimida ma’lumotlar berilgan. Olimlarning fikrlari va qarashlari asoslab berilgan. Disleksiya termini, uning kelib chiqishi, turli xil nomlanishiga oid ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Resume. This article analyzes the psycholinguistic and neurolinguistic aspects of dyslexia and dysgraphia. The historical development of these phenomena is presented across different periods. The views and opinions of prominent scholars are substantiated. Information on the term “dyslexia,” its origin, and various denominations is provided.

Резюме. В данной статье анализируются психолингвистические и нейролингвистические аспекты дислексии и дисграфии. Представлены сведения об истории изучения этих явлений в разрезе различных периодов. Обоснованы мнения и позиции известных учёных. Приведена информация о термине «дислексия», его происхождении и различных наименованиях.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

XORAZM XALQ QO‘SHIQLARI TILIDAGI MANGLAY LEKSEMASINING LINGVOKULTUROLOGIK VA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARIGA DOIR

Ozadova Ma’mura Ergashevna,
Urganch Ranch texnologiya universiteti
Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxasisligi magistri

Xalq qo‘shiqlari o‘zbek folklorining eng sermahsul, eng ommabop, xalqchil, o‘ta qadimiy hamda tabiiy janrlaridan biridir. Bu hol, ayniqsa Xorazm vohasi aholisi juda qadimdan kuylab va asrlar davomida asrab kelgan qo‘shiqlarning g‘oyalarida, badiiyati hamda til xususiyatlarida yorqin ko‘rinadi. Xorazm xalq qo‘shiqlari o‘ziga xos original tizimga, mahalliy, lokal xususiyatlariga ega.[1] Xorazm xalq qo‘shiqlari leksikasi tadqiqotchisi bo‘lgan M.Jumanyazova ham ular o‘zining qadimiy ildizlari, poetik tizimi, obrazlar dunyosi, leksik boyligi va o‘ziga xos fonetik-morfologik xususiyatlari bilan ajralib turishi ta’kidlaydi[2]. Xorazm vohasi folklori tilining bir qismi bo‘lgan qo‘shiqlar tili tarixiy qatlamlar, turkiy lahjalar, jumladan, o‘g‘uz unsurlarining kuchli ta’siri natijasida shakllangan murakkab til tizimini namoyon etadi.[3]

Xorazm xalq qo‘shiqlarida ko‘p ma’noli so‘zlar katta ulushni tashkil etadi. Odatda so‘zlar dastlab denotativ ma’noni anglatuvchi leksik birlik sifatida yaratiladi va keyinchalik ma’noviy tuzilishning tadrijiy rivoji natijasida u ko‘p ma’noli, ya’ni polisemantik so‘zga aylanadi. Bunda so‘zning dastlabki va keyingi ma’nolari o‘zaro bog‘liq bo‘ladi.[4]

Polisemiyaning ushbu hududga xosligi, avvalo, Xorazm vohasida keng qo‘llaniladigan o‘g‘uz lahjasi ta’siri bilan izohlanadi.[5] O‘g‘uz tilida qadimdan mavjud bo‘lgan ma’no ko‘chish modellari qo‘shiqlar tilida o‘ziga xos ravishda boyigan. Binobarin, xalq qo‘shiqlaridagi polisemantik hodisalar shevalardagiga qaraganda ko‘proq turg‘un, barqaror bo‘ladi, ya’ni qo‘shiq matni ma’lum qolipda yashab kelgani uchun so‘z ma’nosi vaziyatga qarab o‘zgarib ketmaydi. Bu esa qo‘shiqlarning poetik tizimining barqarorligini ko‘rsatadi.

Qo‘shiq matnlaridagi polisemiyani yoritish uchun mang‘lay so‘zining turli ma’nolarda qo‘llanishi juda yorqin misol bo‘la oladi.

Manglay leksemasining asliy (denotativ) ma’nosi “peshona” hisoblanadi. Ushbu leksema qadimiy turkiy tillarda “peshona” ma’nosini bildirgan[6] va Xorazm qo‘shiqlarida ham shu ma’noda ishlatiladi:

Ro‘molimni manglayima duyaman,
Ko‘ylak giysam qizilidan giyaman.[7]

“Peshona” ma’nosi *manglay* so‘zining asosiy, tarixiy qatlamdagi denotativ ma’nosidir. Manglayning metonimik ma’nosi esa “uy yoki buyumning old tomoni, yuzasi” hisoblanadi. Qiziqarli jihat shundaki, mang‘lay so‘zi qo‘shiqlarda:

Uyini so‘rasang, toqqa manglayda,
Oldi hovuz, gujum, fayzli joyda.

kabi misralarda “oldingi qism”, “yuza tomoni” ma’nosida qo‘llanadi.[8] Bu metonimik kengayish bo‘lib, “peshona – old tomondagi qism” semantik modeli asosida shakllangan.

“Manglay” so‘zi ko‘plab lingvokulturologik ahamiyatga ega frazeologizmlar tarkibida qo‘llanadi:

1. Mang‘laydan suyamak – “qo‘llab-quvvatlamoq”, “mehr berish”, “homiylik qilish”.

Nasib bo‘lsa gulni gulga ulayman,
Jonim ota, manglayingdan suyayman.

Bu ibora Xorazm madaniyatida peshonadan o‘pish – shafqat va hurmat belgisi sifatida qaralgan.

2. Manglayini yig‘irmoq – “norozilik bildirmoq”, “yoqtirmaslik”.

[1] Қуранбоева Н. Хоразм тўй қўшиқлари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1998. – Б.8-9.
[2] Жуманязова М. Хоразм халқ қўшиқлари лексикаси: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – Б.3.
[3] Jumanyazova M. Xorazm vohasi folklor materiallari tilining leksik qatlamlari: Filol. fan. d-ri ...diss. –Buxoro, 2025. – 78 b.
[4] Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – С.34; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.112.
[5] Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.82-97.; Мадрахимов А. Исследование по лексике огузского наречия узбекского языка: Дисс. д-ра филол.наук. – Ташкент, 1978. – С.280-290.
[6] Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov. I jild.– Toshkent: O‘z FAN, 1960.
[7] Xorazm xalq qo‘shiqlari. – Toshkent: Fan, 1965. – 413 b. (Misollar shu manbadan olindi.)
[8] Madrahimov O. O‘zbek tili o‘g‘uz lahjasining qisqacha qiyosiy lug‘ati. – Urganch, 1999. – 170 b.

Oq so‘vita qantaradi otini,
Manglayini yig‘iradi xotini.

Bu iborada peshonaning tirishishi – hissiy holatning tashqi ko‘rinishi sifatida tasvirlanadi.

3. Manglayini chitmoq – “ochiq yuzli bo‘lmaslik”, “rozi emaslik”.

G‘ovachadan oq momiqni sitmayman,
Endi senga manglayimni chitmayman.

Bu ham o‘g‘uz tillarida keng uchraydigan obrazli ibora bo‘lib, Xorazm shevasida saqlanib qolgan.

4. Manglayi oy – “baxtli, oydek yorug‘ peshona”.

Sizga tushgan go‘zalni,
Mang‘layi oy yor ekan.

5. Manglayi qora – “baxtsiz, nosoz taqdir”, “sho‘r peshona”.

Boshida taxyosi, gullari ola,
Dushmanlarni bo‘lgay manglayi qora.

Bu ibora lingvokulturologik jihatdan qarg‘ish formulasi vazifasini bajaradi.

Xorazm qo‘shiqlarida ma’no kengayishlari faqat poetik maqsadga xizmat qilmaydi, ular orqali “xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, ishonchlari, madaniy tajribasi aks etadi”.[1] Masalan, “Peshona” obrazining kulturologik ildizlariga qarasak, turkiy xalqlarda peshona taqdir belgisi, odamning obro‘si, “yorug‘ yuzlilik”, “baxtning ko‘rinishi” sifatida qaraladi. Shu bois manglayi oy – yorug‘ peshona ijobiy ma’no kasb etadi, manglayi qora – qora peshona esa yomon sifatlar, badbaxtlik bilan bog‘lanadi.

Bu tendensiya turkiy mifologiya, etnolingvistika, qadimiy ta’birlar tizimida ham mavjud.

“Manglay” so‘zining “uyning old qismi” ma’nosida qo‘llanishi Xorazm vohasiga xos makon va uy-joy strukturasiga oid tasavvurlarning tilga aks etgan shaklidir.

Uylar ko‘pincha “yuza tomoni”, “kirish qismi” orqali identifikatsiya qilingan.

Manglay leksemasining lingvopoetik xususiyatlar (badiiy-estetik jihatlar)ini tahlilga tortsak, qo‘shiqlarda polisemantik so‘zlar quyidagi poetik funksiyalarni bajaradi:

1. Poetik zichlik yaratadi. Bir so‘zning bir nechta ma’noda qo‘llanishi qo‘shiq matnini obrazli, mazmunli qiladi.

2. Emotsional-badiiy ta’sirni kuchaytiradi. “Manglayi qora” kabi birliklar hissiy ta’sir kuchini oshiradi.

3. Badiiy obrazlar tizimini boyitadi. Qo‘shiqlar o‘ziga xos metafora va metonimiyalar tizimini yaratadi.

4. Sheva unsurlari orqali milliy kolorit shakllanadi. O‘g‘uz lahjasiga xos leksemalar qo‘shiqning “Xorazmona” ruhini mustahkamlaydi.

Ta’kidlash joizki, “manglay” leksemasi nafaqat ko‘p ma’noli so‘z sifatida, balki Xorazm xalq mentalitetining tasavvurlari – baxt, qismat, rizq, mehr, norozilik kabi tushunchalarni ifodalovchi kulturologik belgilar tizimi sifatida ham qimmatga ega.

Yuqoridagi tahlillar Xorazm xalq qo‘shiqlari tilining murakkab va ko‘p qatlamli tabiati borligini ko‘rsatadi. Polisemantik birliklar, frazeologik iboralar, metafora va metonimik kengayishlar: lingvokulturologik belgilar tizimini, xalqning qadimiy tasavvurlari va mental qiyofasini, turkiy lahjalararo tarixiy bog‘liqlikni, badiiy poetik mahoratni yorqin aks ettiradi.

“Manglay” so‘zi misolida esa Xorazm xalq qo‘shiqlaridagi polisemiyaning qanday semantik mexanizmlar orqali shakllanishi va qanday kulturologik ma’nolarni yuklab kelishi ochiq namoyon bo‘ladi.

Ko‘rinadiki, “manglay” leksemasi o‘zbek tilida ko‘p qirrali semantik tizimga ega. Bu birlik nafaqat anatomik atama sifatida, balki xalq tafakkurida qadriyatlar, dunyoqarash va ijtimoiy-madaniy tushunchalarni mujassam etuvchi lingvomadaniy konsept sifatida shakllangan. Folklor, maqol va barqaror iboralardagi qo‘llanilishi “manglay”ning konseptual maydonini yanada boyitadi. Shu bois leksemaning semantik va madaniy qatlamlarini o‘rganish o‘zbek tilshunosligida antropotsentrik yo‘nalish tadqiqotlari uchun muhim manba hisoblanadi.

Rezyume. Mazkur maqolada Xorazm xalq qo‘shiqlari leksikasidagi *manglay* leksemasining lingvokulturologik va lingvopoetik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Unda manglay nafaqat polisemantik so‘z sifatida, balki ijtimoiy-madaniy tushunchalarni mujassam etuvchi lingvomadaniy konsept sifatida ham tahlil qilinadi.

Резюме. В данной статье рассматриваются лингвокультурные и лингвопоэтические особенности лексемы «манглай» в лексиконе хорезмских народных песен. Анализируется «манглай» не только как многозначное слово, но и как лингвокультурное понятие, воплощающее социокультурные концепции.

Resume. This article discusses the linguocultural and linguopoetic features of the lexeme manglai in the lexicon of Khorezm folk songs. It analyzes manglai not only as a polysemantic word, but also as a linguocultural concept embodying socio-cultural concepts.

[1] Jo‘rayev R. Til va madaniyat: lingvomadaniyatshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 240 b.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O'ZBEK TILINING UMUMIY IZOHLI LUG'ATLARIDA ETNOLEKSEMALAR BERILISHINING QIYOSIY TAHLILI

Allaqulova Sadoqat Axmat qizi,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
magistratura bo'limi o'zbek tili va adabiyoti
mutaxassisligi magistranti

O'zbek tili leksikografiyasi so'nggi yillarda milliy tilshunoslikning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri sifatida salmoqli yutuqlarga erishdi. Xalqimizning turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotiga daxldor bo'lgan ko'plab terminologik qatlamlar lingvistik tadqiq qilinishi natijasida boy leksikografik manbalar shakllandi. Bu boradagi amaliy ishlarning eng yirik namunasi sifatida ikki va besh jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati»ni keltirish mumkin. Ta'kidlash joizki, tilshunoslikning hech bir sohasi insoniyat sivilizatsiyasi va xalqning etnomadaniy turmush tarzi haqida lug'atchalik to'liq va tizimli ma'lumot bera olmaydi. Til jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida xalq hayoti va madaniyati bilan uzviy bog'langan holda, etnosning moddiy, ma'naviy hamda axloqiy qarashlarini o'zida aks ettiruvchi ko'zgudir. Shu bois ham ilm-fan shakllangan deyarli barcha davrlarda lug'at tuzishga bo'lgan ehtiyoj yuqori bo'lib kelgan[1].

O'tgan yuz yillik davomida ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning transformatsiyaga uchrashi, fan-texnika taraqqiyoti va global integratsiya jarayonlari o'zbek tili leksik qatlamida ham jiddiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. O'zbek tili o'zining boy va xilma-xil lug'at tarkibi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, milliy urf-odatlar, qadimiy yashash tarzi hamda boshqa xalqlar bilan bo'lgan tarixiy-madaniy aloqalarni ifodalovchi etnoeksemalar leksikonimizda markaziy o'rinni egallaydi. Etnoeksemalar nafaqat so'z, balki millatning o'zligini anglatuvchi lingvokulturologik kodlardir. Tilning rivojlanish jarayonida uning lug'at tarkibi boshqa sathlarga qaraganda tashqi ta'sirlarga eng ta'sirchan va o'zgaruvchan qatlam hisoblanadi. Bu o'zgarishlar faqatgina miqdoriy ko'rsatkichlar bilan cheklanmay, sifat jihatdan ham yangi bosqichga ko'tarilib bormoqda. Leksikadagi taraqiyot jarayonida yangi lug'aviy birliklarning paydo bo'lishi, ayrimlarining iste'moldan chiqishi (arxaizatsiya) yoki so'zlarning yangi semantik qirralar kasb etishi tabiiy holatdir. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilining umumiy izohli lug'atlarida etnoeksemalarning berilishi va ularning izohlanish prinsiplarini qiyosiy tahlil qilish, tilimizdagi milliy-madaniy o'ziga xosliklarning davriy o'zgarishini kuzatish hamda leksikografik mahoratni baholash imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotda o'zbek leksikografiyasining ikki muhim bosqichini ifodalovchi 1981-yilda nashr etilgan ikki jildli hamda 2006-2008-yillarda chop etilgan besh jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati» manba sifatida olindi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy, statistik tahlil hamda leksikografik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Metodologiyaning asosi sifatida lug'atlardagi so'zliklarning miqdoriy ko'rsatkichlarini solishtirish va ulardagi etnografik belgilarga (metatillarga) tayanish belgilandi. Xususan, lug'atlarda «etn.», «esk.», «din.» kabi maxsus qisqartmalar bilan berilgan yoki mazmunan xalqning urf-odati, marosimlari va turmush tarzini ifodalovchi birliklar alohida saralab olindi. Tadqiqotning metodologik asosi shundan iboratki, unda nafaqat miqdoriy o'sish, balki davr mafkurasi va ilmiy yondashuvlarning lug'at maqolalaridagi aks etishi sifat jihatdan tahlil qilindi. Lug'atlardagi etnoeksemalarning umumiy so'zlikka nisbati foiz ko'rsatkichlari orqali aniqlanib, leksikografik takomillashuv darajasi o'zaro qiyoslandi[2].

O'zbek leksikografiyasi tarixida 1981-yilda nashr etilgan ikki jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati» dastlabki nazariy asoslangan manba bo'lishiga qaramay, unda etnomadaniy qatlamning aks etishi muayyan cheklovlarga duch kelgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu lug'atda mavjud 60 000 ga yaqin so'zlikdan bor-yo'g'i 176 tasi etnoeksema yoki etnoeksematik ma'no ifodalovchi birliklar sifatida qayd etilgan bo'lib, bu umumiy leksikaning atigi 0,29 % ini tashkil etadi. Bunday past ko'rsatkichning sababi o'sha davrdagi hukmron mafkura bilan bog'liq bo'lib, ko'plab milliy-ma'naviy tushunchalarning lug'at tarkibiga kirishiga

[1] O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki jildli. J. I–II. / Z.M.Ma'rufov tahriri ostida. – Toshkent: Rus tili nashriyoti, 1981.
[2] O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh jildli. J. I–V. / A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

yo‘l qo‘yilmagan. Mustaqillikdan so‘ng yaratilgan besh jildli yangi nashrda (2006-2008) so‘zlik hajmi 80 000 taga yetkazildi va o‘zbek leksikografiyasi yangi bosqichga ko‘tarildi. Biroq, qiyosiy tahlillar kutilmagan natijani ko‘rsatdi: yangi lug‘atda etnoeksemalar soni 200 taga yaqinlashgan bo‘lsa-da, ularning umumiy so‘zlikdagi ulushi 0,25 % ga tushib qolgan[1].

Bu holat yangi lug‘atda miqdoriy o‘sish bo‘lgani bilan, etnomadaniy leksikani tizimli tasniflash va belgilashda hali ham eskirgan yondashuvlar saqlanib qolganini tasdiqlaydi. Shunga qaramay, besh jildli lug‘atning o‘ziga xos yutuqlari ham mavjud. Xususan, unda avvalgi nashrda «diniy» yoki «eski» deb tamg‘alangan ko‘plab etnoeksemalarga xolis ilmiy yondashuv bilan yondashilgan, arab, fors va umumturkiy qatlamga mansub so‘zlarga batafsil etimologik ma’lumotlar berilgan. Qiyosiy tahlil natijasida har ikki lug‘atda takrorlanuvchi umumiy etnoeksemalar bilan bir qatorda, faqat biriga xos bo‘lgan (birida bor, ikkinchisida yo‘q) o‘ziga xos leksik qatlamlar ham aniqlandi. Bu esa etnoeksemalarning lug‘atlardagi o‘rni faqat so‘z boyligi bilan emas, balki davrning leksikografik talablari va siyosiy-ma’naviy iqlimi bilan ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqligini isbotlaydi.

1-jadval. **Ikki va besh jildli izohli lug‘atlarda o‘zaro farqlanuvchi etnoeksemalar namunalari**

Ikki jildli izohli lug‘atga (1981) xos etnoeksemalar	Besh jildli izohli lug‘atga (2006-2008) xos etnoeksemalar
Kir (marosim ma’nosida)	Badik II (folklor-etnografik tushuncha)
Tanga-sochiq (urf-odat buyumi)	Darrasoldi (marosimiy an’ana)
Tutatmoq (is chiqarish marosimi)	Kelinko‘rdi (marosim)
Chachvon (kiyim-etnografizm)	Obxudoyi (marosimiy tadbir)
Chil-chil (marosimiy tushuncha)	Sabzito‘g‘rar (marosim oldi tadbiri)
Qora kiymoq (azadorlik odati)	Totem (etnik-e’tiqodiy tushuncha)
Sut haqi (marosimiy to‘lov)	Totemizm (etnik-e’tiqodiy tushuncha)
Unashtirish (oilaviy marosim)	Uchoq (etnografik buyum/joy)

Jadvalda keltirilgan etnoeksemalarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikki lug‘at o‘z davrining leksikografik qarashlari va ijtimoiy talablaridan kelib chiqqan holda o‘ziga xos so‘zlik tarkibiga ega. 1981-yilda nashr etilgan ikki jildli lug‘atda «Kir», «Chachvon», «Qora kiymoq» kabi birliklarning mavjudligi, garchi umumiy miqdor kam bo‘lsa-da, kundalik turmush va kiyim-kechak bilan bog‘liq fundamental etnografizmlarni qamrab olishga harakat qilinganidan dalolat beradi. Biroq, bu lug‘atda aksariyat etnoeksemalar «eskirgan» yoki «tarixiy» degan belgilar ostida berilgani o‘sha davr mafkuraviy bosimidan nishonadir.

Besh jildli yangi izohli lug‘atda esa etnoeksemalarning tabiati sezilarli darajada o‘zgargan. Xususan, «Badik II», «Darrasoldi», «Obxudoyi» kabi birliklarning kiritilishi o‘zbek xalqining milliy-ma’naviy merosiga, xususan, folklor va qadimiy e’tiqodlar bilan bog‘liq marosimlarga nisbatan yondashuvning ijobiy tomonga o‘zgarganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, «Totem» va «Totemizm» kabi ilmiy-etnografik terminlarning lug‘atdan o‘rin olishi, yangi nashrning nafaqat umumiste’moldagi so‘zlarni, balki maxsus etnologik tushunchalarni ham qamrab olganidan, ya’ni so‘zlikning ilmiy ko‘lami kengayganidan dalolat beradi[2].

Shunga qaramay, tahlil jarayonida aniqlangan eng muhim jihat shundaki, ayrim jonli etnoeksemalar bir lug‘atda mavjud bo‘lsa, ikkinchisida tushirib qoldirilgan. Masalan, ikki jildli lug‘atda qayd etilgan ba’zi marosim nomlarining yangi nashrda uchramasligi yoki aksincha holatlar, o‘zbek leksikografiyasida etnoeksemalarni tanlab olish va ularni markalashda hamon yagona, tizimli mezon ishlab chiqilmaganligini ko‘rsatadi. Bu esa kelajakda yaratiladigan izohli lug‘atlarda etnomadaniy leksikani alohida «mikrotizim» sifatida tadqiq etish va ularni to‘liqroq aks ettirish zaruriyatini tug‘diradi[3].

O‘zbek tilining ikki va besh jildli izohli lug‘atlari ustida olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, leksikografik manbalar xalqning etnomadaniy hayotini aks ettiruvchi asosiy ko‘zgu hisoblanadi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, 1981-yildagi ikki jildli lug‘atda etnoeksemalarning ulushi (0.29%) o‘sha davrdagi siyosiy-mafkuraviy cheklovlar tufayli juda past bo‘lgan. Mustaqillik davri mahsuli bo‘lgan besh jildli lug‘atda esa so‘zlik hajmi oshgan bo‘lsa-da, et-

[1] Madvaliyev A. O‘zbek leksikografiyasi sahifalaridan. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 192 b.
[2] Nematov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128 b.
[3] Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2000. – 600 b.

noeksemalarning foiz ko‘rsatkichi (0.25%) deyarli o‘zgarishsiz qolgan. Bu holat o‘zbek leksikografiyasida milliy-maishiy terminologiyani tizimlashtirish, ularga maxsus «etnografik» belgi berishda hamon yagona metodologik yondashuv yetishmayotganidan dalolat beradi.

Shuningdek, tahlillar shuni tasdiqladiki, yangi tahrirdagi lug‘atda diniy va marosimiy tushunchalarga nisbatan ijobiy ilmiy yondashuv shakllangan, etimologik izohlar kengaytirilgan. Biroq, ayrim jonli etnoeksemalarning lug‘atdan lug‘atga o‘tishda tushib qolishi yoki yetarli darajada qamrab olinmasligi kelajakda «O‘zbek tili etnografik lug‘ati» kabi maxsus leksikografik manbalarni yaratish zaruriyatini ko‘rsatadi. Xulosa qilib aytganda, izohli lug‘atlarni takomillashtirishda etnoeksemalarning nafaqat miqdoriga, balki ularning xalq ma’naviy hayotidagi semantik yukini to‘g‘ri interpretatsiya qilishga alohida e’tibor qaratish lozim.

Rezyume.Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan leksikografiya va etnolingvistika masalalari tadqiq etiladi. Maqolaning asosiy diqqat markazida o‘zbek tilining turli davrlarda nashr etilgan umumiy izohli lug‘atlarida etnoeksemalarning berilishi va ularga berilgan tavsiflarning qiyosiy tahlili turadi. Tadqiqot davomida milliy-madaniy bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan leksik birliklarning lug‘at maqolalaridagi o‘rni, ularning ma’no ko‘lamini yoritishda qo‘llanilgan metodlar va izohlardagi o‘xshash hamda farqli jihatlar ilmiy nuqtai nazardan baholanadi. Shuningdek, etnoeksemalarning lug‘aviy interpretatsiyasida yuzaga keladigan leksikografik muammolar va ularni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ilgari suriladi.

Resume. This article explores the crucial issues of lexicography and ethnolinguistics within Uzbek linguistics. The primary focus of the research is a comparative analysis of the presentation of ethnolexemes in general explanatory dictionaries of the Uzbek language published in different periods. The study scientifically evaluates the place of lexical units with national-cultural connotations in dictionary entries, the methods used to clarify their semantic range, and the similarities and differences in their definitions. Furthermore, the article proposes suggestions for improving the lexicographical interpretation of ethnolexemes and addressing emerging challenges in this field.

Резюме. В данной статье исследуются актуальные вопросы лексикографии и этнолингвистики в узбекском языкознании. Основное внимание уделяется сравнительному анализу представления этнолексем в общих толковых словарях узбекского языка разных периодов издания. В ходе исследования научно оцениваются роль лексических единиц с национально-культурной спецификой в словарных статьях, методы, использованные для раскрытия их смыслового диапазона, а также сходства и различия в их толкованиях. Кроме того, выдвигаются предложения по совершенствованию лексикографической интерпретации этнолексем и решению возникающих проблем в данной области.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O'ZBEK TILIDA LEKSEMANING SEMANTIK TABIATI

O'razov Alisher Doniyorovich
Guliston davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi

Email: orazovalisher96@gmail.com

ORCID: 0009-0006-3924-4231

Ma'lumki, leksikologiya tilning lug'at tarkibini ikki tomonlama: 1) ichki va 2) tashqi tomondan tekshiradi. Tilning lug'at tarkibini ichki tomondan o'rganadigan sohasi semasiologiya deb yuritiladi. Unda so'z va iboralarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati o'rganiladi. Har qanday so'z tilda paydo bo'lishi bilan o'zining shakli va ma'nosiga ega bo'ladi, borliqdagi predmet, hodisa, belgi, harakatlarni ifodalaydi. So'zdagi ma'no turli ta'sir va talablar asosida taraqqiy etib boradi. Demak, lug'at tarkibini tashkil qiluvchi har qanday so'z ma'noga ega bo'ladi. Ana shu ma'nosi nuqtayi nazaridan so'zlar o'ziga xosliklarga ega. So'zning ma'nosi (semantikasi) va u bilan bog'liq masalalar leksikologiyadagi asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Leksikaga oid bu masala bilan leksikologiyaning semasiologiya bo'limi shug'ullanadi. Shuningdek, semasiologiya turg'un iboralarning ma'no xususiyatlarini ham tekshiradi.

Tilshunos olimlarning tadqiqotlarida leksemaning mazmun tomoni haqida quyidagicha ta'rifga duch kelamiz, ya'ni leksemaning mazmun jihati ikki hodisani (leksik ma'no va baho semalarini) o'z ichiga oladi. Leksik ma'no leksemaning voqelikka nisbatan belgilangan lug'aviy mazmunidir. U quyidagi uch hodisa orasidagi bog'lanishdan tarkib topadi: a) fonetik so'z (nomema); b) fonetik so'z tomonidan nomlangan voqelik (predmet, hodisa, tushuncha. Bular denotat, referent deb nomlanadi); d) fonetik so'z tomonidan ifodalangan ma'no (signifikat). U inson ongida denotat haqida shakllangan ma'nodir. Bu ma'no insonning til xotirasida saqlanadi. Demak, a) fonetik so'z (so'zning material qismi, nomemasi) predmetni, denotatni ataydi (denotativ ma'no), b) fonetik so'z inson ongidagi signifikatni anglatadi (signifikativ ma'no). Ana shu uch hodisa (fonetik so'z, denotativ ma'no va signifikativ ma'no) o'rtasidagi bog'lanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik ma'no sanalar ekan.

Zamonaviy o'zbek tilishunosligiga oid adabiyotlar bilan tanishganimizda sistem leksikologiya haqida quyidagi ma'lumotlarga duch kelamiz. Sistem yondashuvda leksik sath birligi tilshunoslikda leksema atamasi bilan nomlanadi. Leksema lisoniy birlik bo'lsa, so'z uning nutqiy voqelanishi, ya'ni nutqiy birlik, shuning uchun leksema barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan tayyorlik, umumiylik, majburiylik kabi xossalarga, so'z esa nutqiy birliklarning tayyor emaslik, individuallik, ixtiyoriylik belgilariga ega. Masalan, o'zbek tilida so'zlashuvchilarning ongida, deylik [stol], [ona], [ruchka], [bormoq], [qizil], [o'n] leksemalari borliqdagi biror narsa, predmet, harakat, miqdor, belgi kabini ifodalovchi ongdagi tushunchaning inikosi sifatidagi ma'nolari bilan tayyor holda, so'zlovchining "buyrug'i"ni kutgan holda turadi[1]. Demak, leksema ongda cheksiz imkoniyat tarzda yashab, nutqda turli holatda reallashar ekan. O'zbek tilshunosligida leksemaning lisoniy tabiatiga ko'ra mazmun tomonida, ya'ni semama tarkibida quyidagi sema turlari mavjud ekan:

1) atash semasi (denotativ sema) leksemaning semema tarkibidagi nomlash, atash semalari;

2) ifoda semasi (konnotativ sema) leksemaning semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari;

3) vazifa semasi (funksional sema) bu sema atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini, distributsiyani), shu orqali gapda ma'lum vazifa bajarishini belgilaydi[2].

Leksemaning semantik mohiyati til birliklari orasida leksema alohida o'rin tutadi. Leksema – bu asosiy lug'aviy birlik bo'lib, u aniq bir ma'no tashuvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Leksemaning semantik mohiyati quyidagi asosiy jihatlar bilan belgilanadi:

[1] Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018. – B. 118.
[2] Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010. – B. 155.

Semantik jihatlar	Tavsifi
Denotativ ma’no	So‘zning asosiy lug‘aviy ma’nosi
Konnotativ ma’no	Ekspressiv yoki emotsional bo‘yoq
Strukturaviy xususiyatlar	Paradigmatik va sintagmatik munosabatlar

Shuningdek, semalar darajasiga ko‘ra birlashtiruvchi (integral) va farqlovchi (differentsial) semaga ajratiladi. Birlashtiruvchi sema birdan ortiq leksemadagi o‘xshash, bir xil semadir. Farqlovchi sema esa o‘xshash, ma’noviy yaqin leksemalardagi farqlanuvchi semalardir. Demak, ana shu birlashtiruvchi (integral) va farqlovchi (differentsial) semalar so‘zlarni turkumlaydi ekan. Leksemani semaga ajratish tilshunoslikda komponent yoki uzvli tahlil yoxud semik tahlil deb yuritiladi. Ya’ni sememani semaga ajratish moddani atomga ajratishga, boshqacha aytganda esa, sema ximiyaviy elementga o‘xshaydi. Borliqda ximiyaviy element turi sanoqli bo‘lganligi va ularning har xil kombinatsiyasidan behad ko‘p modda hosil qilinganligi kabi, cheklangan miqdordagi semaning turli xil kombinatsiyasidan ham ko‘plab semema vujudga keladi deya tushuntiradilar tilshunoslar.

Tilshunoslikda so‘zning borliqdagi biror harakat-holat, narsa-predmet, miqdor, belgi-xususiyatni atovchi, nomlovchi ma’nosi atash ma’nosi deyiladi. So‘zning atash ma’nosiga qo‘shimcha tarzda kishining his-tuyg‘u, kayfiyati, turli munosabati va so‘zning turli uslubda qo‘llana olishini ifodalovchi ma’no so‘zning qo‘shimcha ma’nosi deyiladi. Bu esa lisonda baho semasi leksemaning mazmun jihatidagi ikkinchi hodisa bo‘lib, u nomlanayotgan hodisaga munosabat bildiruvchi semantik komponent sanaladi. Masalan, *buyum* va *matoh* leksemalarining leksik ma’nolari bir xildir: ularning ikkalasi “tirikchilik-ro‘zg‘orda qo‘llanadigan mol”ni anglatadi. Biroq *matoh* leksemasining mazmun jihatida bu leksik ma’no salbiy bo‘yoq (baho semasi) bilan qoplanganligini anglash mumkin[1].

Tilshunos olim H.Jamolxonov leksemaning uzual va akkazional ma’nolari tahlil qilib, quyidagilarni yozadi. Uzual ma’no (lisoniy ma’no) – leksemaning mazmun mundarijasida bor bo‘lgan leksik ma’no. U til egasi bo‘lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko‘pchilikka tushunarli bo‘lgan ma’nodir. Masalan, komputer leksemasining mazmun mundarijasida – hisoblarni bajarish, shu jumladan elektron shakldagi axborotni oldindan belgilangan algoritm bo‘yicha qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va ishlov berish uchun mo‘ljallangan mashina ma’nosi bor[2]. Okkazional ma’no (nutqiy ma’no) – leksemaning tildagi ma’nosiga (yoki ma’nolariga) xos bo‘lmagan, ayrim shaxslarning (mualliflarning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha – tus berish maqsadida yuzaga keltirgan sun’iy ma’nosidir. U individual xarakterda bo‘ladi va faqat kontekstda (nutqda) anglashiladi. Komputer leksemasining quyidagi matnda anglatgan ma’nolari bunga yaqqol misol bo‘ladi. Unda shunday deyilgan: *“Azlar emas, Ajdar bu, Ajdar! Yoshi qirqqa chiqib qilcha aqli kirmagan noinsof, umrimni* xazon *qildi!... Qizimizning bo‘yi yetib qoldi, munday odamlarga o‘*xshab *bisot-misot yig‘ayapsanmi, deyish o‘rniga* Xudo*ning bergan kuni bo‘kib ichsa! Ichaverib, ichaverib, komputeri sinib qolgan buning!”*[3]. Olimning mulohazalarini tahlil qilib, uzual ma’no lisoniy, okkazional ma’no esa nutqiy hodisa ekanligini anglaymiz.

Leksema (so‘z) o‘z va ko‘chma ma’noda qo‘llanishi mumkin, ya’ni so‘zning nutqdagi ma’nosi uning sememasiga mos kelsa, bu o‘z ma’no deyiladi. Masalan, oltin so‘zining sememasi “sariq rangli qimmatbaho metall”. Oltin yoshlik birikmasida esa oltin so‘zing atash semasi kuchsizlanib ifoda semasi kuchaygan va nutqda ma’no ko‘chgan. Masalan, so‘zning o‘zi anglatgan tushunchadan boshqa tushunchani obrazli, ta’sirli tarzda ifodalashi so‘zning ko‘chma ma’nosi deyiladi. Demak, yuqoridagi brikmada oltin so‘zi “inson umrining eng yaxshi payti, qimmatli davri” degan ma’noni obrazli, ta’sirchan ifodalagan. O‘zbek tilshunosligiga oid adabiyotlarda o‘zbek tilida ma’no ko‘chishi quyidagicha bo‘ladi, ya’ni:

1. Metafora. Bir predmetdagi tashqi belgining boshqa bir predmetdagi xuddi shunday belgiga o‘xshashligiga ko‘ra so‘z ma’nosining ko‘chirilishi. Masalan, o‘z ma’no (*odamning ko‘zi*)/ ko‘chma ma’no (*buloqning ko‘zi*);

2. Metonimiya. O‘z ma’nolarining narsa va hodisalarning ichki va tashqi o‘xshashlik belgilariga ko‘ra emas, balki ularning o‘rin va paytga, zamon va makonga munosabatiga ko‘ra o‘zgarishi. Masalan, Oybekni *o‘qiyapman* (asari);

[1] Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Yalqin, 2005. – B. 148.
[2] Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. – B. 258.
[3] Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. – B. 258.

3. Sinekdoxa. butun o‘rnida qism yoki qism o‘rnida butun, jins tushuncha o‘rnida tur tushuncha yoki tur tushuncha o‘rnida jins tushuncha ifodalash vositasi sifatida so‘z ma’nolarining o‘zgarishi. Masalan, *besh qo‘l barobar* emas (qo‘l panja o‘rnida);

4. Funksional (vazifaviy) ko‘chish. Predmetlarning bajaradigan vazifasiga ko‘ra so‘z ma’nolarining o‘zgarishiga ma’noning funksional yoki vazifadoshlik asosida ko‘chishi. Masalan, *O‘q – kamon o‘qi* (miltiq o‘qi);

5. Ma’noning kengayishi va torayishi. Til lug‘at tarkibining o‘zgarishi bilan bog‘liq ravishda so‘z ma’nolari ham o‘zgara borishi. Masalan, ichkari so‘zi ilgari binoning ichkarisini ham, xotin-qizlar huquqsizligini ham anglatgan bo‘lsa, hozir bu so‘z bir ma’noni - ma’lum bino yoki narsaning ichki qismini ifodalaydi[1].

Yana ma’noning zohiriy va botiniy-ramziy turi ham mavjud bo‘lib, bu ko‘proq badiiy adabiyotda qo‘llaniladi. So‘zning hamma uchun tushunarli, ko‘zga ko‘rinadigan, oddiy, sodda ma’nosi zohiriy ma’no deyiladi. Masalan, suv so‘zining “tiniq, rangsiz ichiladigan suyqlik” ma’nosi zohiriy ma’no hisoblanadi. So‘zning hamma uchun tushunarli bo‘lmagan, maxsus ma’noda qo‘llanishi botiniy-ramziy ma’no deyiladi. Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab kabi o‘zbek, Hofiz, Sa’diy, Jomiy, Umar Xayyom kabi fors-tojik mumtoz adabiyoti namoyondalari o‘z g‘azal va dostonlarida so‘zning zohiriy ma’nolari bilan birga ramziy, ishorali ma’nolaridan ham foydalanganlar. Ularning asarlarida uchraydigan *yor, mahbuba, suyukli, oshiq, gul, bulbul, tikan, soqiy, rind, sharob, may, mayxona* kabi ko‘pgina so‘zlarda islom dini va falsafasi asosida boshqa xil – botiniy-ramziy, ishorali ma’nolar yashiringan. Demak, leksemaning ma’no tomoni badiiy adabiyotda zohiriy ma’no, ramziy, ishorali ma’nolarni ham ifodalar ekan.

Ma’lumki, mazmuniy maydonda so‘zlar barcha ma’nolarining yig‘indisi bilan bir butun sifatida ichki ma’no-munosabat va aloqalarga kirmay, balki alohida ma’nolari bilan munosabatga kirishadi. Ma’noga so‘zlarning differentsial mazmuniy belgilari yoki tarkibiy qismlarining to‘plami sifatida qarash mumkin. Leksemaning ma’noviy bog‘lanishi bugungi kunda tilshunoslikda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ya’ni leksemada valentlik tushunchasi, umuman, leksemalarning o‘zaro valentlik imkoniyatlari tomoni ham g‘oyat murakkab bo‘lgan tildagi hodisadir.

Hozirgi zamonaviy tilshunoslikka oid adabiyotlarda o‘zbek tilida leksemalarning (so‘zlarning) munosabatiga ko‘ra semantik turlari quyidagilar hisoblanadi:

Semantik tur	**Ta’rif**	**Misollar**
Monosemantik	Gap ichida ham, gapdan tashqarida ham aynan bir ma’noni ifoda etuvchi so‘zlar bir ma’noli so‘zlar deyiladi	*Oy, quyosh kompas, marmar, morfologiya, taassurot, xulosa, gigiena, g‘oya, mimika, qobiliyat, fonema*
Polisemantik	So‘zlar ba’zan alohida holatda, nutqdan tashqarida bir xil ma’noni, gap tarkibida boshqa so‘zlar bilan bog‘liq holda boshqa bir ma’no anglatishi mumkin. nutqdan tashqarida bir ma’no, nutq tarkibida boshqa so‘zlar bilan bog‘liq holda yana boshqa ma’no ifodalovchi so‘zlar ko‘p ma’noli so‘zlar deyiladi.	*Yo‘l – yo‘nalish, hayot yo‘li. Pasaymoq – yerga tomon yaqinlashmoq, bilimi pasaydi, ko‘rish sezgisi pasaydi.*
Sinonimik	Sinonim leksema sememalaridagi atash va vazifa semasi aynan bir xil bo‘lib, ifoda semasi farqlanadi. Ma’nodoshlik qatoridagi leksemalarning barchasida atash semalari bir xil, ammo ifoda semalari har bir leksemada o‘ziga xos.	*Go‘zal, chiroyli, latofatli. Nutq irod etmoq, vaysamoq, gapirmoq, baqirmoq shivirlamoq, bo‘kirmoq.*
Antonimik	Antonimiya leksemalar orasidagi ma’no zidligi munosabatidir. Antonim leksemalarning umumiy, birlashtiruvchi semasi bilan bir qatorda, qarama-qarshi semasi ham bo‘lishi lozim	*Katta-kichik. Oq-Qora. Ulkan-Kichik.*
Omonim	Shakli (yozilishi va aytilishi) bir xil, ma’nosi har xil so‘zlar omonimlar deyiladi.	*Tola (paxta) – Tola (xona turi), Qovoq - insonning tana a’zosi, Qovoq -poliz ekini.*
Giponimiya	Leksemalararo semantik munosabatning yana bir turi giponimiya (aniqrog‘i, gipo-giperonimiya), ya’ni tur-jins munosabati. Giponimik munosabatda giperonim (jins) va giponim farqlanadi. Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini fodalovchi ko‘pgina ma’noni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizimning markaziy leksemasi, dominantasi sifatida namoyon bo‘luvchi lug‘aviy birlik.	*Meva: olma-o‘rik-shaftoli-behi. Daraxt: olma-o‘rik-shaftoli-behi.*

[1] Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. – B. 258.

Graduonimiya	Lug‘aviy birliklar o‘zaro ma’noviy munosabatiga ko‘ra ma’lum bir darajalanish qatorini hosil etishi	*Gulobi-pushti-qizg‘ish-qizil-ol-qirmizi.*
Partonimiya	Leksemalarning ma’no guruhlarida butun-bo‘lak munosabatlarining ifodalanishi.	*Avtomobil (butun) – kuzov (bo‘lak) – motor (bo‘lak) – g‘ildirak (bo‘lak)*

Leksemaning semantik o‘zgarish jarayoni leksemalar vaqt o‘tishi bilan turli semantik o‘zgarishlarga uchraydi. Asosiy semantik o‘zgarishlar quyidagilardan iborat:

Semantik o‘zgarish	Misollar
Metaforik kengayish	*Qo‘l – yordam*
Metonimik o‘zgarish	*Osh – oshxona*
Ma’no torayishi	*Qalam – faqat grafitli qalam*

O‘zbek tilidagi leksik-semantik munosabatlar o‘zbek tilida leksemalar orasidagi semantik munosabatlar murakkab tizimni tashkil etadi. Asosiy munosabat turlari quyidagilardir:

Semantik munosabat	Misollar
Paradigmatik	*It, mushuk, bo‘ri*
Sintigmatik	*Kuchli shamol esdi*
Leksik-semantik maydon	*Qizil, ko‘k, yashil*

Shuningdek, leksema va kognitiv semantika kognitiv semantika lingvistik birliklarning inson ongidagi kontseptual tuzilmalari bilan bog‘liqligini o‘rganadi. Barcha tillar qatori o‘zbek tilidagi leksemalar ham inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashi bilan bevosita bog‘liqdir.

Kognitiv tamoyillar	Tavsifi
Metaforik modellar	Inson tajribasiga asoslangan ma’no ko‘chish jarayonlari
Frame nazariyasi	Ma’lum bir hodisa yoki konseptning ma’no doirasida idrok etilishi
Prototipik semantika	So‘zning asosiy va ikkilamchi ma’nolari o‘rtasidagi munosabat

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida leksemaning semantik tabiati murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, uning tadqiq etilishi tilshunoslik uchun muhim ahamiyatga ega. Leksemalarning ma’no o‘zgarishlari, turlari va o‘zaro munosabatlari ularning til tizimidagi rolini belgilaydi. Leksemaning ma’no tomoni haqida gap ketar ekan, groudonomik, giponomik, portonomik kabi ma’no-munosabatga kirishishini ham sanab o‘tish lozim, umuman olganda, leksemaning semantik tabiati birmuncha murakkab, qiyin ekanligi ma’lum bo‘lib turibdi va bularning hammasi semasiologik tahlillar orqali oydinlashadi.

Rezyume: Ushbu maqolada o‘zbek tilida yaratilgan leksik-semantik tadqiqotlar asosida leksemalarning semantik jihatlari, ularning tipologiyasi va ularning semantik tabiati haqida fikr yuritilgan. Ya’ni leksemaning ma’no tizimi, struktura, o‘zgarish qonuniyatlariga munosabat bildirilgan va tahlilga tortilgan

Resume: This article discusses the semantic aspects of lexemes, their typology and their semantic nature on the basis of lexical-semantic studies created in the Uzbek language. That is, the meaning system, structure, and laws of change of the lexeme were analyzed

Резюме: В данной статье на основе лексико-семантических исследований, созданных в узбекском языке, рассматриваются семантические аспекты лексем, их типология и семантическая природа. То есть была проанализирована система значений, структура и законы изменения лексемы.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

O'ZBEK TILI O'ZLASHMA QATLAM SOMATIK LESEMALARIDA LEKSIK TIPOLOGIYA

Jumayeva Kumush Tursunaliyevna
Turon universiteti 2-kurs magistranti
***E-Mail**:kumushdjumayeva84@gmail.com*
Tel: (91).321-39-23

Tipologiya grekcha *tipos* – tip, tur, shakl, belgi va *logos* – so'z, fan so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan bo'lib, obyektlarni mavhum umumlashgan ko'rinishlari yordamida ilmiy tasnif qilish usuli hisoblanadi va u ikkiga bo'linadi: a) lingvistik tipologiya; b) nolingvistik tipologiya. Lingvistik tipologiyada tillar tizimi bir-biri bilan qiyoslanadi, til qonunlari va kategoriyalari umumlashtiriladi, ular turlarga ajratilib tasniflanadi.

Tilshunoslikda tipologiya umuman til tuzilishining muhim belgilarini alohida, ayrim olingan tillar qurilishini o'rganish va taqqoslash asosida aniqlaydi. Shuningdek, tipologiya til birliklarini biron umumiy belgisi asosida tasniflaydi[1].

N.S.Trubetskoy boshlab bergan qiyoslash metodi, avval fonetik sathda qo'llangan bo'lsa, keyin grammatika, va nihoyat, leksika sathlar bo'yicha ham amal qilina boshlandi [2].

Ayniqsa, leksik o'zgarishlardagi tashqi omil rang-barang va ko'p tarmoqlidir. Leksika tillarning bir-biridan farq qilinishining birinchi elementi bo'lib, u tillar yaqinlashishining omillaridan biri, harakatchan, o'zgaruvchan qismi hamdir. Tillardagi senergetik ko'chishlar uzoq vaqt mobaynida keng ma'noda qo'llanilib kelgan, bu hodisa bir tilning boshqa tilga ta'siri natijasida yuz beradi.

Leksik tipologiya tarkibiga quyidagi bo'limlar kiradi: 1) so'zlarning leksik tipologiyasi; 2) so'z yasalishining leksik tipologiyasi; 3) qiyosiy leksikografiya; 4) leksik-statistik tipologiya; 5) o'zlashma leksika tipologiyasi; 6) frazeologizmlarning leksik tipologiyasi; 7) maqol va matallarning leksik tipologiyasi; 8) onamastikaning leksik tipologiyasi; 9) toponimikaning leksik tipologiyasi; 10) terminologiyaning leksik tipologiyasi; 11) diaxron leksik tipologiya va boshqalar.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI. O'zbek tili leksikasini tarixiy-etimologik qatlam (TEQ) larga ajratib o'rganish uning asl genetik manbalarini aniqlash, o'zbek tilining qardosh va qardosh bo'lmagan tillar orasida tutgan o'rnini belgilash, buning natijasida tilda mavjud bo'lgan somatik leksemalar (SL) ning sinxronik va diaxronik mohiyatini aniqlashga yordam beradi. Bu boradi E.Begmatovning "Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari" monografiyasida o'zbek tili leksikasining lug'aviy qatlamlarini nazariy aspektda chuqur tahlil etilganligi qayd etish joizdir [3].

Shunga binoan o'zbek tilining leksik qatlamida mavjud bo'lgan tana a'zolarini atovchi so'zlar, ya'ni somatik leksemalar tipologiyasi borasida bahs olib borishnin muhimligi shundaki, avvalo, ayni soha tilimizning eng faol leksik birliklari hisoblanadi, keyin, ular umumlisoniy qiymat kasb etgani holda, dunyo tillarining barchasi uchun umumiy hamda keng iste'molli so'zlar majmuasidan iborat sanaladi. Qolaversa, mazkur leksik birliklar yuzaga kelish tadrijiga ko'ra eng qadimiy, balki tilning yuzaga kelishi uchun ilk fikr almashinuvi vositasi bo'lgan bo'lishi mumkin. Shu boisdan ham SL ni tipologik tavsiflash tilshunosligimiz uchun bir qadar masalalarning yechilishi uchun xizmat qilishi aniq.

SL ni tipologik tasniflash M. А.Сабирова, Z.G.Abubakirova, M.I. Gadoyeva, T. Isomiddinova, A. Isayev singari olimlarning talqiniga binoan yondashish shuni ko'rsatadiki, dastlab, mazkur so'zlarni asl geniologik mansubligiga ko'ra o'z va o'zlashgan qatlamlar ajratish hamda ularni ma'lum xususiyatlari jihatdan turkumlarga bo'lib tasnif etish ajratish inson tana a'zolarining lingvistik mohiyatini muayyanlashtirishda muhim ilmiy manbalar sanaladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tipologiya grekcha tipos – tip, tur, shakl, belgi va logos – so'z, fan so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan bo'lib, obyektlarni mavhum umumlashgan ko'rinishlari yordamida ilmiy

[1] Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. –М.: Наука, 1983. – С. 263.
[2] Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 200.
[3] Абубакирова З.Г. Соматическая лексика в фразеологии башкирского языка (лингвокультурологический аспект): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казан, 2017. – С. 14.

tasnif qilish usuli hisoblanadi va u ikkiga bo‘linadi:
a) lingvistik tipologiya; b) nolingvistik tipologiya.
Lingvistik tipologiyada tillar tizimi bir-biri bilan qiyoslanadi, til qonunlari va kategoriyalari umumlashtiriladi, ular turlarga ajratilib tasniflanadi.

Tilshunoslikda tipologiya umuman til tuzilishining muhim belgilarini alohida, ayrim olingan tillar qurilishini o‘rganish va taqqoslash asosida aniqlaydi. Shuningdek, tipologiya til birliklarini biron umumiy belgisi asosida tasniflaydi[1].

N.S.Trubetskoy boshlab bergan qiyoslash metodi, avval fonetik sathda qo‘llangan bo‘lsa, keyin grammatika, va nihoyat, leksika sathlar bo‘yicha ham amal qilina boshlandi.

Ayniqsa, leksik o‘zgarishlardagi tashqi omil rang-barang va ko‘p tarmoqlidir. Leksika tillarning bir-biridan farq qilinishining birinchi elementi bo‘lib, u tillar yaqinlashishining omillaridan biri, harakatchan, o‘zgaruvchan qismi hamdir. Tillardagi senergetik ko‘chishlar uzoq vaqt mobaynida keng ma’noda qo‘llanilib kelgan, bu hodisa bir tilning boshqa tilga ta’siri natijasida yuz beradi.

Leksik tipologiya tarkibiga quyidagi bo‘limlar kiradi: 1) so‘zlarning leksik tipologiyasi; 2) so‘z yasalishining leksik tipologiyasi; 3) qiyosiy leksikografiya; 4) leksik-statistik tipologiya; 5) o‘zlashma leksika tipologiyasi; 6) frazeologizmlarning leksik tipologiyasi; 7) maqol va matallarning leksik tipologiyasi; 8) onamastikaning leksik tipologiyasi; 9) toponimikaning leksik tipologiyasi; 10) terminologiyaning leksik tipologiyasi; 11) diaxron leksik tipologiya va boshqalar[2].

O‘zbek tili leksikasini tarixiy-etimologik qatlam (TEQ)larga ajratib o‘rganish uning asl genetik manbalarini aniqlash, o‘zbek tilining qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar orasida tutgan o‘rnini belgilash, buning natijasida tilda mavjud bo‘lgan somatik leksemalar (SL)ning sinxronik va diaxronik mohiyatini aniqlashga yordam beradi. Bu boradi E.Begmatovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari” monografiyasida o‘zbek tili leksikasining lug‘aviy qatlamlarini nazariy aspektda chuqur tahlil etilganligi qayd etish joizdir[3].

Shunga binoan o‘zbek tilining leksik qatlamida mavjud bo‘lgan tana a’zolarini atovchi so‘zlar, ya’ni somatik leksemalar tipologiyasi borasida bahs olib borishnin muhimligi shundaki, avvalo, ayni soha tilimizning eng faol leksik birliklari hisoblanadi, keyin, ular umumlisoniy qiymat kasb etgani holda, dunyo tillarining barchasi uchun umumiy hamda keng iste’molli so‘zlar majmuasidan iborat sanaladi. Qolaversa, mazkur leksik birliklar yuzaga kelish tadrijiga ko‘ra eng qadimiy, balki tilning yuzaga kelishi uchun ilk fikr almashinuvi vositasi bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Shu boisdan ham SL ni tipologik tavsiflash tilshunosligimiz uchun bir qadar masalalarning yechilishi uchun xizmat qilishi aniq.

SL ni tipologik tasniflash shuni ko‘rsatadiki, dastlab, mazkur so‘zlarni asl geniologik mansubligiga ko‘ra o‘z va o‘zlashgan qatlamlar ajratish hamda ularni ma’lum xususiyatlari jihatdan turkumlarga bo‘lib tasnif etish ajratish inson tana a’zolarining lingvistik mohiyatini muayyanlashtiradi.

Barcha tillarda bo‘lganidek, hozirgi o‘zbek tili ham necha asrlik tarixiy taraqqiyot natijasida o‘zining zamonaviy tarkibini shakllantirib bo‘ldi. Ammo hozirgi zamonaviy leksik tarkib faqat o‘zbek tilining o‘zigagina xos bo‘lmasdan yoki umumturkiy so‘zlarnigina tashkil etmay, o‘zga fors-tojik, arab va boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar ham uning bag‘rida hamon yashab keladi. Alalxusus, inson tana a’zolariga oid so‘zlar tarkibi ham ona tilimizning lug‘at zaxirasining ajralmas qismi hisoblanadi. Demak, SL ni ham o‘z va o‘zlashma qatlam doirsida tadqiq etish ularni umumlisoniy qiymatini belgilash muhimligini zohir etadi.

1) Til leksikasidagi SL ni mana shu jihatdan tarh etganda ular genetik jihatdan ikki manbaga mansubligini ko‘rsatadi:

2) ichki tarkib jihatdan tilning o‘ziga xos bo‘lgan SLlar;

3) boshqa tillardan o‘zlashgan SLlar.

Shu boisdan mazkur so‘zlarni: 1) o‘z qatlam va 2) o‘zlashgan qatlamlarga ajratib talqin etish o‘rinli bo‘ladi.

Bu borada Z. Abubakirova shunday yozadi: ”Somatizmlar lug‘atning eng qadimiy qatlamlaridan biri bo‘lib, boshqird frazeologik birliklari tarkibiga kirish chastotasi bo‘yicha birinchi o‘rinni egallaydi”[4].

M.I. Gadoyeva ham kishi tana a’zolarining nutqiy faolligi hamda adadiy ustunligini ta’kidlab: “Barcha tillardagi somatik so‘zlar umumlashtirilgan holda “somonimik so‘zlar”, ularni o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi “somonimiya” deb yuritiladi. “Somonimiya” deganda, chog‘ishtirilayotgan tillardagi somatik so‘zlarning eng katta qismi tushuniladi. Ular inson tana qismlarining joylashuvini anglash uchun xizmat qiladi,” deb munosabat bildiradi[5].

[1] Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. –М.: Наука, 1983. – С. 263.
[2] Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. –М.: Наука, 1983. – С. 263.
[3] Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 200.
[4] Абубакирова З.Г. Соматическая лексика в фразеологии башкирского языка (лингвокультурологический аспект): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казан, 2017. – С. 14.
[5] Гадоева М. И. Инглиз ва ўзбек тилларида соматизмларнинг семантик-прагматик тадқиқи (фольклорнинг кичик жанрлари мисолида): Филол. фан. Бўйича докт. ... дисс. автореф. – Бухоро, 1922. – 60 б.

A. Isayevning “O‘zbek tilida somatik frazeologizmlar” nomli nomzodlik dissertatsiyasi (Toshkent, 1976) kishining tana a’zolari nomi (somatizm) bilan bog‘liq iboralarni diaxron va sinxron aspektlarda o‘rganishga bag‘ishlanganligi bilan diqqatga sazovordir. Ishda somatik frazeologizmlarning eng qadimiy, umumturkiy qatlamini aniqlashga harakat qilingan. Olimning ta’kidlashicha, “Qadimiy turkiy lug‘at” (“Drenetyurkskiy slovar”) va “Devonu lug‘otit turk” asarida 2330 dan ortiq umumturkiy iboralar mavjud, shundan 249 tasida leksik somatizmdir. Bu somatik iboralardan 54 tasi esa hozirgi turkiy tillarda, jumladan o‘zbek tili frazeologik sistemasida saqlanib qolgan”[1].

Hozirgi o‘zbek tili SLlar tarkibini ham ikkiga ajratash mumkin:

1) o‘z qatlam tarkibiga kiruvchi somatik leksemalar;

2) o‘zlashma qatlam tarkibiga kiruvchi somatik leksemalar.

1. Yuqorida qayd etilganidek, fors-tojik tilidan o‘zlashgan terminlar: tana, peshana, lab, gardan, jigar, kaft va boshqalardan iborat.

O‘zbek tiliga chet tillardan, birinchi navbatda, fors-tojik tili bilan eramizning V–VI asrlaridan boshlab aloqada bo‘lgan, keyinchalik O‘rta Osiyoda arablar hukmronligi davrida (VII-IX asrlarda) arab tili bilan, mo‘g‘ullar hukmronligi davrida (XIII-XIV asrlarda) mo‘g‘ul tili bilan aloqa qila boshlagan va ulardan kundalik hayot uchun eng zarur bo‘lgan so‘zalni o‘zlashtirgan.

O‘zbek tiliga o‘zlashgan fors-tojikcha va arabcha so‘zlar o‘zbek tilida ma’lum davrlarda faol qo‘llanib kelsa-da, keyinchalik ularning o‘rnini o‘zbekcha so‘zlar egallab, o‘zlashgan so‘zlar iste’moli pasaya boshlagan.

O‘zbek tilida qo‘llangan inson tana a’zolariga oid o‘zlashma qatlam leksemalari ko‘p emas, ularning soni quyidagi 6 ta so‘zni tashkil etadi: *tana, peshana, lab, gardan, jigar, kaft.* Fors-tojikcha SLlar adadining bunchalik chegaralanganligi kundalik hayotda o‘z qatlam SLlarining o‘ta faolligida bo‘lsa kerak. O‘zlashma qatlamga xos bunday so‘zlarning turkiy muqobillari ham hozirgi o‘zbek tilida mavjud, biroq ular ancha nofaol leksik birliklarga aylanib ulgurgan.

Chunonchi:

TANA. O‘TILda bu atama asosining leksik ma’nosi aniqlanmagan, faqat ko‘pma’noliligiga diqqat qaratilgan, xolos. “Farhangi zaboni tojikӣ”da esa “Tana I daraxt va buta poyasi: II o‘rgimchak to‘rining tori” izohi berilgan. “Badan, jism” ma’nosi esa tan leksemasiga xos deb ta’rif etilgan:

Agar xud bimonū ba geti daroz,
Zi ranҷi tan oyad ba raftan niyoz.
Firdavsiy

Mazmuni:

(*Agar uzoq vaqt bir joyda turib qolinsa, tananing og‘rig‘i tufayli yurishga ehtiyoj seziladi, Yurish zarurati tananing og‘rig‘idan kelib chiqadi*).

O‘zbek tilida tana polisemantik so‘z sifatida: 1) gavda, badan, tan; poya; 2) jonivorlarning jismi, jussasi; 3) daraxtning, o‘simlikning tag, poya qismi. 4) 4 tex. turli asbob, mashina va sh. k. ning bo‘laklarini tutib turuvchi qismi [6] ma’nolarida qo‘llanadi. Keng ma’noda butun gavdani ifodalasa, tor ma’noda gavda, jussaning bir qismi anglashiladi[2].

Mumtoz adabiyotda ham *tana* o‘rnida “tan” qo‘llanganligini ko‘rish mumkin:

Vujudimda anosir band topmay,
Tanim ichra so‘ngak payvand topmay. (FSH, 77)

PESHANA. Bu so‘zga O‘TILda ta’rif berilmagan, unga monosemantik so‘z sifatida qaralgan.

“Farhangi zaboni tojiki”da esa ko‘pma’noli so‘z maqomida yondashilib, ikki ma’nosi bayon etilgan: 1. “Peshona, qoshlar, burun va iyak o‘rtasi”; 2. Majoziy ma’noda: “iqbol saodat, baxt” singari atamaning lug‘aviy ma’nosi bir qadar to‘g‘ri belgilangan[3].

O‘zbek tilida ham *peshana* so‘zi polisemantik qiymat kasb etadi.

1.Inson yuzining tepa qismida – sochi bilan qoshi o‘rtasida joylashgan, nisbatan keng va yassi uzv. Misol. *Qo‘chqor bo‘lar qo‘zining peshanasi do‘ng bo‘lur, Og‘a bo‘lar yigitning peshanasi keng bo‘lur*. Maqol.

2. Ko‘chma ma’noda: taqdir: *Peshanangda borini ko‘rasan*. (So‘zlashuvdan)

DLTda “*alin* – peshona, manglay” tarzida izohlangan. Demak, ko‘rinadiki, peshana so‘zi ona tilimizning keyingi davrlarida qabul qilingan somonema hisoblanar ekan.

Alisher Navoiy asarlarida *peshana* so‘zining sinonimi sifatida *manglay* ko‘p karra takror etiladi. Misol:

*Bu mehr ila **manglayin** o‘pti,*
Ul boshig‘a evrulurg‘a qo‘pti.
(LM, – B. 57)

LAB. Fors-tojik tiliga xos bu so‘z og‘iz bo‘shlig‘ining kirish qismini chegaralab turadigan harakatchan teri burmasi hisoblanadi (Tashqi tomondan teri, ichki tomondan shilliq pardalar bilan qoplangan, uning asosini aylanma joylashgan mimika muskuli tashkil etadi). Turkiycha varianti dudoq, ayrim manbalarda *tutag‘,* “Devonu lug‘otit turk”da *erin*[4].

[1] Древнетюркский словарь – Л.: Ленинградская отделения “Наука”, 1969. – 768 с.

[2] Сабирова М. А. Структурно-семантические особенности соматических слов и идиом в поэзии Камола Худжанди: Автореф. дисс. ... кандидата филол. наук. – Худжанд, 2018. – 26 с.

[3] Фарҳанги забони тоҷики. Ҷ-2. – Москва: нашриёти “Советская энциклопедия”, 1969. – 950 с.

[4] Rasanen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkspra-chen. – Helsinki, 1969. – 53a.

Alisher Navoiy asarlarida lab leksemasi behad ko‘p karra takrorlangan va shoir itellektining yorqin namunasi bo‘lib tilga ko‘chganligini ko‘rish mumkin. Masalan:

*La’li **labi** no‘shxand bo‘ldi,*
Naxli qadi sarbaland bo‘ldi
(LM, – B. 42)
*Tashna **lab** bo‘lma, bahr yoninda,*
Qilma shevan, tarab makoninda.
(СС, – Б. 52)

Umuman, Alisher Navoiy ijodida somatik leksemalarning assotsiativ qiymati sohirsuxanlik darajasida yagona bayt bag‘riga muxtasar etilganligi shoirning o‘z ona tili semantik imkoniyatlarini naqadar teran idrok etganligini zohir qiladi.

*Ne **tan**, ne **tanda bosh**, ne **bosh** aro **ko‘z**,*
*Ne **yuz**, ne **yuzda** lab, ne **lab** aro so‘z.*
(ФШ.)

YA’ni baytdagi 18 so‘zshaklning 9 tasi – deyarli yarmi, somatizmlar bo‘lib, ular bir-biri bilan iyerarxik planda tartiblangan hamda o‘zaro semantik aloqadorlikda inson vujudini bunyod bo‘lish jarayonini “adam nihonxonasidin vujud koshonasig‘a kelmak” silsilasini yorqinlashtiradi.

GARDAN. Inson gavdasining boshi bilan tanasini tutashtiruvchi uzvi. O‘TILda bo‘yin; bo‘yinning orqa qismi. Sh.Rahmatullayevning “Bu ot yon tomonga aylan-” ma’nosini anglatadigan tojikcha garonidan fe’lining gardon hozirgi zamon asosiga teng bo‘lib (TjRS, 99)... O‘TILda bu otning ma’nosi “bo‘yinning orqa qismi” deb izohlangani o‘rinli emas,” [11] deyilsa-da, bu fikr bir qadar tor ma’noga ega. Masalan: “*Keyin oq ko‘ylagining **gardaniga** yopishgan joyi ho‘l bo‘ladi*” misolida aynan “bo‘yinning orqa qismi” ma’nosini bildiradi. “*Uni beshik to‘yisiyam meni **gardanimda**! Qaysi biriga yetkazay*!” misolida esa ma’no ko‘chishi bilan “zimma” semasi yuzaga chiqqan. Demak, bu so‘zning dinotativ ma’nosi “bo‘yinning orqa qismi” bo‘lib, matn ehtiyojiga ko‘ra bir necha konnotativ ma’nolarda ham qo‘llana oladi. Aslini olganda, bu forscha so‘z kam iste’molli, nofaol hisoblanadi. O‘zbekcha *bo‘yin* oti esa *gardan* bilan mutlaq sinonim sanalmaydi.

JIGAR. Insonning ichki a’zosi. Ovqat hazm qilish uchun o‘t suyuqligini ishlab chiqaradi. Ikki ma’noda qo‘llanadi: 1. Ichki a’zo. 2. Ko‘chma ma’noda o‘ta yaqin qarindosh. Misollar: 1. *Qarasam, har yelkasiga ikkitadan yigit o‘tirsa bemalol ko‘taradigan, kesilgan jigardek qalin labida mo‘ylov o‘sgan Parcha opa devor tagida g‘o‘ladek oyoqlarini cho‘zib bir lagan oshni tizzasiga qo‘yib uryapti. (O‘tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi. – B. 104). 2. Ergas’hali aka yiqilishi bilan o‘n chog‘li hamyurtlari «voy jigarim»lab o‘sha tomonga otishdi*. (O‘tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi. – B. 203). Sinonimi – *bag‘ir*. Qo‘llanish chastotasi jigarda ustunlik kasb etadi, bag‘irning iste’mol doirasi ancha cheklangan.

2. **Arab tilidan o‘zlashgan** SLlarga *kaft* hamda *kift* terminlari kiradi.

Arab tili somiy tillar guruhining janubiy tarmog‘iga mansub til. Undan hozirgi o‘zbek tiliga juda ko‘p so‘zlar o‘tgan. Eski o‘zbek tilida, ya’ni Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan umumiy leksemalarning 40 foizi arabcha o‘zlashmalarni tashkil etgan. SLlarda milliylik ruhi ustun bo‘lganligi sababli bo‘lsa kerak, arabcha o‘zlashmalarning adadi benihoya past.

KAFT. Qo‘lning bilak uchidan barmoqlargacha bo‘lgan ichki va oyoq panjasining ostki yaxlit qismi. Qo‘lning bilak uchidan barmoqlarning oxirigacha bo‘lgan qismi; panja, shapaloq[1].

O‘zbek tilida “sahn” ma’nosi bilan leksik ma’nosidan ustunlik kasb etadi. 1. *O‘ng qo‘limning kaftida avval to‘rtta oppoq, chuqur chiziqcha paydo bo‘ldi, o‘sha zahoti chiziqchalardan tirqirab qon oqa boshladi. (O‘tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”. – B. 9). 2. Hovli sathi keng bo‘lgani bilan kaftdek bo‘sh joy yo‘q*. (O‘tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”. – B. 54).

KIFT. Gavdaning bo‘yindan qo‘lgacha bo‘lgan qismi; yelka. 2. Kiyimning yelkada turadigan, yelkani qoplaydigan qismi. Masalan: *Ko‘ylagining oldini yoqavayron qilib yechgan doirakash bir tomonga kift tashlab g‘ayrat bilan childirmani savalay boshladi.* (O‘tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”. – B. 177).

O‘zbek tilida o‘z lug‘aviy ma’nosidan tashqari ko‘chma ma’noda “asos”, “tayanch” ma’nolari bilan ham qo‘llanadi. *Kiftini keltirmoq. Akang aylangur, kiftini keltirib yubor hazilliyam kiftini keltirasan, – To‘lamat mo‘ylov yirik-yirik tishlarini ko‘rsatib iljaydi.* S. Anorboyev, Oqsoy.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili lug‘at tarkibining muhim va, ayni paytda, o‘ta faol qismi bo‘lgan inson tana a’zolarini atovchi leksik birliklarda o‘z qatlam so‘zlari faol, fors-tojikcha SLlar nofaol, arabcha o‘zlashmaga xos SLlar esa kam iste’molli sanaladi. Sababi, somatizmlar paydo bo‘lishiga ko‘ra qadimiy bo‘lib, ularning turkiycha atalishi ayni lisoniy birliklarning boshlang‘ich nuqtasida turishi bilan xarakterlanadi.

Resume. Somatisms are mainly words denoting the names of human body parts. Linguists have different views on the term somatism (soma (somatos) - body). In linguistics, typology generally identifies important

[1] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университкт, 2000. – 600 б.

features of the structure of a language based on the study and comparison of the construction of individual borrowed languages. Typology also classifies language units based on some common feature. Therefore, it is appropriate to interpret the names of human body parts in the Uzbek language by dividing them into: 1) native layer and 2) borrowed layers. Despite the fact that somatic lexemes belonging to the borrowed layer are somewhat less than their counterparts in their own layer, Uzbek words performed lexical-semantic functions that did not fit into their linguistic capabilities. Therefore, the article presents a formal-functional and pragmatic-semantic analysis of somatisms belonging to the borrowed layer - Arabic and Persian-Tajik.

Key words: somatism, linguistic typology, non-linguistic typology, synergetics, lexical layer, partonymy, frequency, Arabic, Persian-Tajik, body, forehead, lip, neck, liver, palm.

Резюме. Соматизмы - это, в основном, слова, обозначающие названия частей человеческого тела. Лингвисты имеют разные взгляды на термин соматизм (soma (somatos) - тело). В лингвистике типология в целом выявляет важные особенности структуры языка на основе изучения и сравнения построения отдельных заимствованных языков. Типология также классифицирует языковые единицы на основе некоторого общего признака. Поэтому уместно интерпретировать названия частей тела человека в узбекском языке, разделив их на: 1) исконный слой и 2) заимствованные слои. Несмотря на то, что соматические лексемы, принадлежащие к заимствованному пласту, несколько меньше, чем их аналоги в собственном пласте, узбекские слова выполняли лексико-семантические функции, которые не соответствовали их лингвистическим возможностям. Поэтому в статье представлен формально-функциональный и прагматико-семантический анализ соматизмов, принадлежащих к заимствованному слою - арабскому и персидско-таджикскому.

Key words: соматизм, лингвистическая типология, нелингвистическая типология, сенергетика, лексический пласт, партонимия, частота, арабский язык, персидско-таджикский, тело, лоб, губы, шея, печень, ладонь.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SEMURG‘ OBRAZINING LINGVOMADANIY TALQINI (O‘ZBEK XALQ DOSTONLARI MISOLIDA)

Murodqulova Iroda Sharofiddinovna,
Termiz davlat universiteti 1-bosqich magistranti

Har bir xalqning o‘ziga xos milliy-madaniy o‘zligi, qadriyatlar tizimi va ma’naviy olami uning ramzlarida mujassamlashgan bo‘ladi. Ramzlar shunchaki belgilar emas, balki xalqning dunyoqarashi, olamni idrok etish usuli va mifologik tafakkurini ochib beruvchi semantik kodlardir. Turkologiya sohasida qushlar va ularning simvolikasi alohida o‘rin tutadi. Bu boradagi lingvistik va madaniy birliklar o‘ziga xos leksik-semantik maydonni tashkil etib, qadimgi turkiy xalqlarning kosmogonik tasavvurlarini aks ettiradi. Jahon folklorshunosligida qushlarning aksariyati qanoti bo‘lganligi uchun osmon ilohlari bilan bog‘liq degan tushunchalar bo‘lgan. Qushlarning ruh va olov bilan aloqadorligi Zardushtiylik dinida ham mavjudligi manbalarda qayd etiladi. “Avesto”dagi qushlar, xususan, Hvarna far olov bilan bog‘lab talqin etilganligini kuzatish mumkin[1].

Ta’kidlash joizki, jahon xalqlari mifologiyasida qushlar nafaqat osmon va yer o‘rtasidagi vositachi, balki insoniyatga madaniyat va hayotiy ne’matlarni

[1] Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: «Шарқ», 2001. – Б. 16.

yetkazib beruvchi qahramonlar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Qadimgi afsonalarda qush obrazining ilohiy olovni keltirib, insonlarga yaxshilik qiluvchi jonzot sifatida ulug‘lanishi markaziy motivlardan biri hisoblanadi. Buni folklorshunos K.Imomov quyidagicha ko‘rsatadi: “Xvarna Far olov ma’budi, omad va tole timsoli bo‘lib, u kimning boshiga qo‘nsa yoki soya solsa, unga baxt va iqbol ato etadi, deb qaralgan”[1].

O‘zbek xalqi llingvomadaniyatida va turkiy xalqlarning qadimgi mifologik qatlamlarida, xususan, “Avesto” va undan keyingi adabiy manbalarda Saena (keyinchalik Semurg‘) obrazi alohida o‘rin tutadi. Ushbu qush bilim, shifo va sadoqat timsoli bo‘lib, koinotning muvozanatini saqlab turuvchi qudratli kuch sifatida talqin qilingan. Turkiy xalqlar madaniyatida bu obrazning mantiqiy davomi sifatida Humo qushi gavdalanadi. Humo – ezgulik va olijanoblikning oliy ramzi bo‘lib, u moddiy olamdan ko‘ra ma’naviy va ilohiy dunyoga yaqinroq turadi. Ushbu qushlar obrazining semantik asosi Xvarna (yoki Far) tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Chunki zardushtiylik va qadimgi sharq mifologiyasida Xvarna – ilohiy nur, olov ma’budi hamda baxt va iqbol timsoli sanalgan.

Har bir xalqning ramziylashgan qushlari mavjud. Masalan, turkiy xalqlarda burgut, qaldirg‘och shunday talqin qilinadi[2]. Rus mifologiyasidagi Olovqush obrazi ham shundan xabar beradi[3]. Qushlarning suv bilan bog‘lab talqin etilgan-u Buxoradagi Varaxsha xarobalaridan topilgan qanotli, qo‘shoyoq, yarim qush, yarim ayol surati ham bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Bu suratda Semurg‘ va suv ma’budasi Anaxita timsolining uyg‘unlashtirilgani anglashiladi[4]. Bundan anglashiladiki, qushlar obrazi jahon xalqlari mifologiyasida faqatgina bir yo‘nalishli simvol emas, balki universal vositachi vazifasini bajaradi. Yuqoridagi matnda keltirilgan misollar qush simvolikasining sinkretik (bir necha tushunchalarni birlashtirgan) tabiatini ochib beradi. Qayd etilganidek, turkiy xalqlarda burgut – samoviy qudrat va davlatchilik timsoli bo‘lsa, qaldirg‘och – insoniyatning do‘sti va uy-joy barakasi ramzi sifatida talqin qilinishi bejiz emas. Rus mifologiyasidagi Olovqush (Jar-ptitsa) esa bevosita quyosh va ilohiy olovning yerga tushishi bilan bog‘liq bo‘lib, u yuqorida zikr etilgan Xvarna (Far) tushunchasining slavyan madaniyatidagi tipologik o‘xshashidir. Varaxsha xarobalaridan topilgan qanotli, qo‘shoyoq, yarim qush va yarim ayol surati san’atshunoslik va mifologiya uchun ulkan ahamiyatga ega.

Turkiy tillar, jumladan o‘zbek tili va boshqa turkiy tillar oilasiga mansub xalqlarda qush nomlari nafaqat oddiy hayvonot obyekti sifatida,balki keng madaniy va ramziy mazmuniga ega leksik birliklar sifatida ham qo‘llaniladi. Shuningdek turkiy tillarda qushlarning juda ko‘plab nomlari mavjud bo‘lib, bular: *bulbul, qarg‘a, kabutar, semurg‘, qaldirg‘och, g‘oz, o‘rdak, mayna, turna to‘tiqush, burgut* va boshqa ko‘plab turdagi qushlarga doir frazeologik birliklar, maqollar, ideomalar tarkibida muhim leksik birlik sifatida ishlatilganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Turkiy xalqlarda qush ramzlari keng tarqalgan bo‘lib, ular turli xil ma’nolarda, ya’ni *tinchlik, sadoqat, erkinlik* kabi tushunchalarni ifodalaydi. O‘zbek xalq dostonlarida bu kabi ramzlar talaygina. Xususan, o‘zbek xalq dostonlarida qushlar obrazi alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, *qaldirg‘och, kabutar, bulbul, mayna semurg‘* kabi qushlarimiz o‘zbek lingvomadaniyatida ma’no mazmunga ega.

O‘zbek xalq ijodi namunalarida alohida ahamiyatga ega obraz Semurg‘dir. *Semurg‘* o‘zbek xalq dostonlarida muhim mifologik obrazlardan biri bo‘lib, u juda ko‘plab turkiy xalqlar mifologiyasida keng tarqalgan qushlarimizdan biridir. Simurg‘ (semurg‘) – eron, sug‘d xalqlari mifologoiyasida sehrli barcha narsaga qodir qush ramzi sifatida tasvirlanib, Axuramazdaga tenglashtirilgan. U burgutsimon tumshuqli katta qanotli, bahaybat va patlari ham sehrli qush tarzida tasvirlanadi[5]. Semurg‘ sharq xalqlari og‘zaki poetik ijodida afsonaviy qush obrazi: osmonda uchish,uzoq manzilni yaqin qilish haqidagi asriy orzu-umidlarning ramziy ifodasi. Dastlab Eron mifologiyasida paydo bo‘lgan “Avesto”da semurg‘ shaklida ishlatilgan.

Semurg‘ o‘zbek xalq ertak afsonalarida ijobiy qahramonning do‘sti, himoyachisi hamrohi, uni “yetti zulmat ichidan” olib chiquvchi fantastik qush sifatida gavdalanadi[6]. Turkiy xalqlarda semurg‘ning *Humo, Anqo, Davlat qushi, Baxt qushi, Marqumomo, Kuntubulg‘on, Bulbulugo‘yo* kabi nomlari qo‘llanilgan. Dunyo xalqlari qadimdan hayvonlar va qushlar bilan yaqin munosabatda bo‘lgan. Bunday munosabatlar natijasida qushlar jamiyatda insonlar hayotida ramz sifatida tilga olina boshlagan.Buning natijasida esa xalq og‘zaki ijodida, ya’ni dostonlarda bu qarashlar ramzlar yaqqol namoyon bo‘lgan. Semurg‘ o‘zbek folklorshunosligida Anqo aslida arab folkloriga aloqa-

[1] Имомов К. Ўзбек фольклорида Ҳумо қуши // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2011. №5. – Б. 21-24.
[2] Токарев С.А. Огонь / Мифы народов мира. Том 2. – М.: 1997. – С. 158-160.
[3] Токарев С.А. Огонь / Мифы народов мира. Том 2. – М.: 1997. – С. 346-348.
[4] Имомов К. Ўзбек фольклорида Ҳумо қуши // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №5. – Б. 25.
[5] Mamadaliyeva Z. Qaqnus timsoli talqinlari & Mumtoz adabiyotda qushlar obrazi *«Шарқ юлдузи» журнали, 2013/6*
[6] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 7-tom, – B. 577-578.

dor mifologik qush obrazlaridan biri bo‘lib keyinchalik o‘zbek folklorida ham namoyon bo‘lgan[1]. O‘zbek xalq dostonlari va mifologiyasidan bizga ma’lumki semurg‘ *qushi baxt, davlat, adolat, adabiy hayot boylik* timsollari sifatida kelgan. Afsonalarda aytilganidek humo qushi boshiga qo‘ngan inson baxtli va davlatli inson bo‘lgan Semurg‘ obrazi dunyo xalqlari mifologiyasida xususan eron-sug‘d xalqlari folklorida mifologik obraz sifatida talqin qilinadi. Semurg‘ qushi juda ko‘p nomlar bilan atalishini ham ko‘rishimiz mumkin. Masalan *humo, anqo,semurg‘, murg‘ufarmon, bulbulgo‘yo, davlat qushi, baxt qushi* sifatida aslida esa bu qushlarning bari ko‘rinishi badiiy obraziga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. K.Imomov o‘zining tadqiqotlarida quyidagi fikrlarni aytib o‘tgan: “Semurg‘ qushlar zulm va zo‘rlikni yengishga hal qiluvchi vazifani o‘taydi”[2]. Qolaversa o‘zbek folklorida ushbu qushning quyidagi xarakterli xususiyatlari ham qayd etiladi:

a) bolajon qush;

b) inson kabi bilag‘on sezgir, dono qush;

c) insonlardek rahmdil, mehr-muruvvatli, oqibatli qush;

d) najotkor qush;

e) go‘shtxo‘r qush;

f) juda balandparvoz qush;

g) podshoh, hukmdor qush;

h) qimmatbaho qush;

i) qo‘rqmas mo‘jizakor qush;

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida Semurg‘ qushi nafaqat mavjudot sifatida, balki fantastik sehrli qush sifatida dostonlarda gavdalangan. Bundan anglashiladiki, semurg‘ qushi tasvirlari arab, fors va turkiy mifologiyasida uchragan bo‘lib u miflarda sehrli qush misolida tabiat bilan aloqador mavjudot sifatida ko‘rinish bergan. Ramz darajasiga ko‘tarilishi X-XIII asrlarga borib taqaladi. Uning ildizlari M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asariga borib taqaladi.

Semurg‘ qushining yozma manbalarda ramz darajasiga ko‘tarilishi dostonlarda ham qahramonning ruhiy va ma’naviy o‘sishiga xizmat qiluvchi ma’no anglatganini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, “Malikayi ayyor” dostonida quyidagi misralarni ko‘rishimiz mumkin:

Harchand qichab bahodir beklar,
Qichaganman yetolmadi devorlar,
Mast bo‘lib boradi qalandar
Hayron bo‘lib borayotir zo‘ravor
Davlat qo‘nsa gar chibining boshiga
***Semurg‘** qushlar salom berar qoshiga,*
Banda ko‘nar tangri qilgan ishiga
Avaz qamchi urar asil qushiga.
Chu dedi G‘irotga qamchini chopti.
Tillari tanglayga bordi-da qotdi.

(“Malikayi ayyor”, 77-b.)

Quyidagi misolda qahramonning ruhiy holati gavdalangan, ya’ni semurg‘ qushi ***bilim, ma’naviy yuksalish*** va ***ilohiy yordam*** ramzi sifatida gavdalangan. Bundan tashqari, rahbarlik qilish yuksak maqsadlarga yetaklovchi ma’noda ham kelgan deya ayta olamiz. “*Semurg‘ qushlar salom berab qoshiga*” misrsasi orqali semurg‘ qushi qalandarning ruhini va qalbini uyg‘otish kabi ilohiy kuch beruvchi ma’noni anglatgan. “Kuntug‘mish” dostonida esa:

Oqizing ko‘zidan qonli yoshini
*Uchiring qo‘lidan **davlat qushini***
Tan bag‘ishlab,bobo,sizga tegayin,
Kelib keskin shahzodaning boshini

Ushbu misrada shahzodadan hokimiyatni tortib olishi, hokimiyatni qo‘ldan boy berilishi nazarda tutilgan. Semurg‘ qush uchsa, davlat ham ketishiga ishora qilingan. Davlat qushi bu jarayonda davlat va hokimyatning ilohiy ramzi sanaladi.

Semurg‘ qushining dostonlarda qanday vazifa bajarganligini va ularning ramziy ma’nolari haqida quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin:

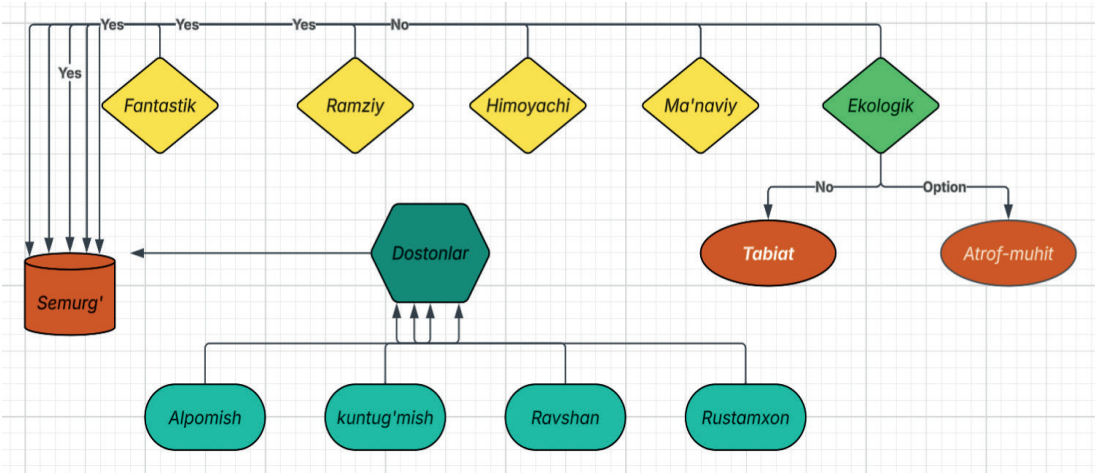
Semurg‘ qushining funksiyalari va ularning ramziy ma’nosi

T/r	Vazifasi	Tavsif	Misol	Ramziy ma’nosi
1	Afsonaviy	Afsonaviy va qudratgli mavjudot sifatida qahramonga yordam	*U vaqtda podshohlarga shu rasm edi: davlatqush degan qushni uchirar edi,kimning boshiga qo‘nsa podshoh qilar edi.* (“Kuntug‘mish”, 114-b.)	Sehr va fantastika bilan insonni qo‘llab-quvvatlash

[1] Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001. – Б. 136.
[2] Имомов К. Ўзбек халқ эртаклари // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. – Б. 82.

2	Ramziy	Qahramonning ichki o‘sishi va donoligini ifodalaydi	*Oqizing ko‘zidan qonli yoshini,* *Uchiring qo‘lidan **davlat qushini;*** *Tan bag‘ishlab, bobo, sizga tegayin, kelib boshini;* (“Kuntug‘mish”. 43-b.)	Donolik, axloqiy kamolot, ma’naviy rivojlanish
3	Himoyachi	Qahramonni yov dushmanlardan himoya qiladi	*Davlat qo‘nsa gar chibining boshiga* ***Semurg‘** qushlar salom berar qoshiga,* *Banda ko‘nar tangri qilgan ishiga* *Avaz qamchi urar asii qushiga.* *Chu dedi G‘irotga qamchini chopti* *Tillari tanglayga bordi-da qotdi.* (“Malikayi ayyor”, 77-b.)	Kuch, adolat va himoya ramzi
5	Tabiat bilan uyg‘unlik	Tabiat bilan bog‘liq uyg‘unlikni ifodalaydi	*Chambil elida Go‘ro‘g‘li zo‘ravor qirq otli sardor,to‘rt yarim lak bedovsuvor chiltonlarning biri Soqibulbul degan sayisi bor.* (“Malikayi ayyor”, 3-b.)	Tabiat qudrati, tabiat bilan uyg‘un yashash

Quyidagi rasmda semurg‘ning dostonlardagi ma’noviy guruhlar bo‘yicha ko‘rinishi taqdim etilgan:

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq dostonlarida semurg‘ faqat bir mifologik obraz sifatida tasvirlanmaydi, balki o‘zining ramziy ma’nolari orqali xalqlarning ruhiy, ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni aks ettiradi. U, ayniqsa, *donolik, kuch, ulug‘vorlik* ramzi sifatida qo‘llanib, dostonlarning asosiy qahramonlariga ma’naviy-axloqiy ma’no beradi. Qolaversa, Semurg‘ qushining turli linvomadaniyatlarda turli xil talqin qilinganligini va ular turli xil nomlanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Rezyume. Mazkur maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodida qushlar obrazining simvolik va metaforik tabiati tadqiq etilgan. Qushlar obrazining xalq dostonlari syujetidagi o‘rni va ularning mifopoetik xususiyatlarini o‘rganish o‘zbek xalqining qadimiy mifologik tasavvurlarini hamda epik an’analarini anglashga xizmat qiladi. Shuningdek, Semurg‘ obrazining mifologik genezisi va doston poetikasini takomillashtirishdagi badiiy ahamiyati ilmiy dalillar bilan asoslab berilgan.

Resume. This article explores the symbolic and metaphorical nature of bird imagery in Uzbek folklore. Investigating the role of bird figures in the plots of folk epics (dastans) and their mythopoetic characteristics contributes to a profound understanding of the ancient mythological perceptions and epic traditions of the Uzbek people. Furthermore, the mythological genesis of the Semurgh (Simurgh) figure and its artistic significance in refining the poetics of the dastan are substantiated through scholarly evidence.

Резюме: В данной статье исследуется символическая и метафорическая природа образа птиц в узбекском народном устном творчестве. Изучение роли образов птиц в сюжете народных дастанов и их мифопоэтических особенностей служит более глубокому пониманию древних мифологических представлений и эпических традиций узбекского народа. Вместе с тем, на основе научных аргументов обоснованы мифологический генезис образа Семурга и его художественное значение в совершенствовании поэтики дастана.

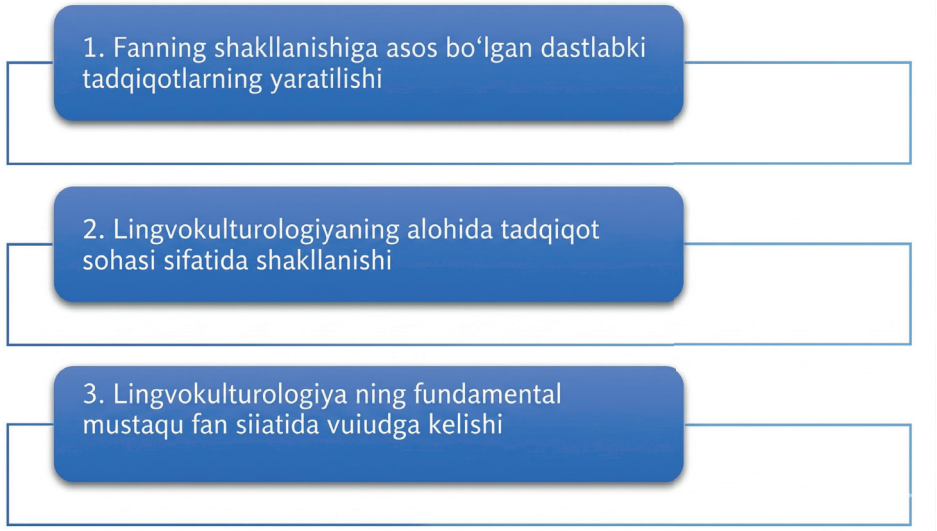
Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY TADQIQI

Xasanov Davirbek Abdumalik o'g'li
ingliz til adabiyoti yo'nalishi tayanch doktoranti
Guliston davlat universiteti

Lingvokulturologiya – bu tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari tutashgan nuqtada shakllangan ilmiy yo'nalishdir. Ushbu fan til va madaniyatning o'zaro munosabati, ularning bir-biriga ta'siri hamda bu aloqalarning jamiyat hayotida qanday namoyon bo'lishini o'rganadi. Chunki til faqat aloqa vositasi bo'lib qolmay, balki, xalqning tarixi, dunyoqarashi, urf-odatlari, qadriyatlari va milliyligini ham o'zida aks ettiruvchi muhim ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Shu sababli til orqali millatning ma'naviy olami, turmush tarzi va madaniy tajribasi haqida ham muayyan tasavvur hosil qilish mumkin. Lingvokulturologiya aynan mana shu jarayonlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Bu fan til birliklarida – so'zlar, iboralar, maqollar, matallar, frazeologizmlar va boshqa ifodalarda aks etgan madaniy ma'no va ramzlarni tahlil qiladi. Masalan, bir xalq tilida mavjud bo'lgan ayrim iboralar yoki timsollar o'sha xalqning qadriyatlari, tarixiy tajribasi va hayot tarziga bevosita bog'liq bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, til madaniyatni saqlovchi va uni avloddan avlodga yetkazuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Lingvokulturologiya til va madaniyatning o'zaro ta'sir jarayonini ham o'rganadi, ya'ni jamiyatdagi madaniy o'zgarishlar tilga qanday ta'sir qilishi yoki aksincha, til birliklari orqali madaniyat qanday shakllanishi va rivojlanishini tahlil qiladi. Bu jarayonda til faqat ichki tizim sifatida emas, balki ijtimoiy, tarixiy va madaniy muhit bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Natijada til va madaniyat o'zaro bog'langan yagona tizim sifatida talqin qilinadi. lingvokulturologiya inson tafakkuri, madaniy qadriyatlari va til o'rtasidagi murakkab aloqalarni o'rganadigan muhim fanlardan biridir. U orqali til birliklarining faqat grammatik yoki leksik xususiyatlari emas, balki, ularning ortida turgan madaniy ma'no va milliy tafakkur ham ochib beriladi. Shu sababli mazkur fan bugungi kunda tilshunoslikning eng dolzarb va istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Tilshunos olim V. Maslova lingvokulturologiya sohasini fan sifatida shaklanishini, rivojlanishini uchta katta davrga bo'lib o'rgangan[1]:

1-chizma: lingvokulturologiyaning o'rganilishi.

[1] Usmonova. Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019 – B. 20.

Telia fikricha, frazeologik birliklar faqat leksik yoki grammatik birlik sifatida qaralmasligi lozim[1]. Har bir ibora o‘zida xalqning tarixiy tajribasini, ijtimoiy munosabatlarini va madaniy qarashlarini jamlagan bo‘ladi. Shu tariqa frazeologik birliklar orqali jamiyat qadriyatlari nutqga ko‘chadi va avloddan-avlodga yetadi. Maslova esa frazeologik birliklarni **til va madaniyat ajralmas tizimi** sifatida ko‘radi. Maslova shuningdek, iboralarni tahlil qilganda ularning madaniy kontekstini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi, chunki ko‘plab frazeologik birliklar faqatgina so‘zlardan iborat bo‘lib qolmay, ular xalq tafakkuri va kundalik tajribasini ham aks ettiradi[2]. Telia va Maslova nazariyasi frazeologik birliklarni o‘rganishda ikki asosiy fikrni beradi: birinchisi, iboralar madaniyat va tarix bilan chambarchas bog‘liq; ikkinchisi, ularni tahlil qilishda madaniy kontekst, xalq qadriyatlari va mentalitetni hisobga olish muhim. Bu yondashuv frazeologiyani oddiy til birikmasidan ko‘ra kengroq, xalq hayotini, dunyoqarashini va qadriyatlarini ifodalovchi jonli qatlam sifatida tushunishga yordam beradi.

Frazeologiyaga alohida fan sifatida qarash g‘oyasi tilshunoslikda birdaniga paydo bo‘lmagan. Bu masalaga birinchilardan bo‘lib jiddiy e’tibor qaratgan olimlardan biri rus tilshunosi D. Polivanov hisoblanadi. U til tarkibidagi ayrim barqaror birikmalar oddiy so‘zlar yoki oddiy so‘z birikmalari kabi tushuntirib bo‘lmasligini payqagan va shu sababli ularni alohida yo‘nalishda o‘rganish zarurligini ta’kidlagan. D. Polivanovning fikricha, til faqat alohida so‘zlardan iborat tizim emas. Til ichida shunday birikmalar ham mavjudki, ular bir nechta so‘zdan tuzilgan bo‘lsa ham, ma’no jihatdan bitta butun birlik sifatida qabul qilinadi. Bunday birikmalarni oddiy grammatik bog‘lanish sifatida ko‘rish yetarli emas. Chunki ularning ma’nosi ko‘pincha ko‘chma, obrazli va xalq tafakkuri bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli olim tilshunoslikda bu birliklarni o‘rganadigan yangi soha shakllanishi kerakligini aytadi. U bu fikrini tushuntirar ekan, frazeologiyaning til tizimidagi o‘rnini leksikologiya va sintaksis o‘rtasidagi munosabat bilan qiyoslaydi. Ya’ni leksikologiya alohida so‘zlarni o‘rganadi, sintaksis esa ularning grammatik birikishini tahlil qiladi. Ammo tilimizda shunday iboralar borki, ular na to‘liq leksik birlik, na oddiy sintaktik birikma sifatida qaraladi. Ular o‘ziga xos ma’noga ega bo‘lgan, ko‘pincha xalqning tajribasi va tasavvuri bilan boyigan ifodalardir. D. Polivanov aynan shu birliklarni o‘rganadigan yangi sohani **frazeologiya** yoki **idiomatika** deb atash mumkinligini ta’kidlagan[3]. Aslida, bu qarash tilshunoslik uchun juda muhim qadam bo‘lgan. Chunki shu orqali tilning yana bir boy qatlami — obrazli va barqaror iboralar dunyosi ilmiy e’tibor markaziga tushdi. Keyinchalik ko‘plab olimlar D. Polivanovning bu g‘oyasini davom ettirib, frazeologik birliklarning tuzilishi, ma’nosi va qo‘llanish xususiyatlarini chuqurroq o‘rganishga kirishdilar. Natijada frazeologiya bugungi kunda tilshunoslikning muhim va qiziqarli yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Chunki aynan frazeologik birliklar orqali tilning obrazliligi, xalqning hayot tajribasi va dunyoni qanday tasavvur qilishi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Frazeologik birliklarni lingvomadaniy nuqtai nazardan ko‘rib chiqish tilning faqat grammatik yoki leksik tomonini emas, balki uning ortida turgan madaniy qatlamni ham anglash imkonini beradi[4]. Chunki ko‘p hollarda iboralar shunchaki nutqni bezab turadigan vosita emas, balki xalqning dunyoni qanday ko‘rishi va tushunishini ham ifodalaydi. Shuning uchun frazeologik birliklarni o‘rganishda ularning paydo bo‘lish manbasi, tarixiy sharoiti va madaniy asoslari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim frazeologik birliklarning kelib chiqishi xalqning kundalik hayoti bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, dehqonchilik, chorvachilik yoki hunarmandchilik bilan bog‘liq tasavvurlar ko‘plab iboralarning shakllanishiga sabab bo‘lgan. Bunday iboralar orqali o‘tmishdagi turmush tarzi va mehnat jarayonlari ham til orqali saqlanib qoladi. Natijada frazeologik birliklar faqat nutqiy vosita bo‘lib qolmay, balki xalq hayotining ma’lum bir davrini eslatib turadigan madaniy belgiga ham aylanadi. Masalan, “ boshi osmonga yetmoq”, “tepa sochi tikka bo‘lmoq” iboralari o‘zbek xalqigagina xos biriklar hisoblanadi.

Lingvomadaniy jihatdan qaralganda, frazeologik birliklar milliy tafakkur bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Har bir xalq o‘z tajribasi, qadriyatlari va ijtimoiy muhitiga qarab ayrim hodisalarga turlicha munosabat bildiradi. Bu munosabat tilga ham ko‘chadi. Shu sababli turli tillarda bir xil mazmunni ifodalovchi iboralar bo‘lishi mumkin, lekin ularning obrazlari va ifoda usuli farq qiladi. Bu esa har bir tilning o‘ziga xos madaniy rangini ko‘rsatadi. Frazeologik birliklar ko‘pincha jamiyatdagi axloqiy qarashlar bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Ayrim iboralar orqali insonning qanday xatti-harakati ma’qullanishi yoki aksincha, qoralanishi ifodalanadi. Shu tariqa frazeologik birliklar jamiyatning ichki qadriyat tizimini ham aks ettirib turadi. Ular orqali odamlar bir-birini tushunadi, fikrini qisqa va obrazli tarzda yetkazadi. Masalan, ***“tilini tiymoq”*** iborasi juda oddiy ko‘rinsa ham, u o‘zbek jamiyatidagi muoma-

[1] Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 214–219.

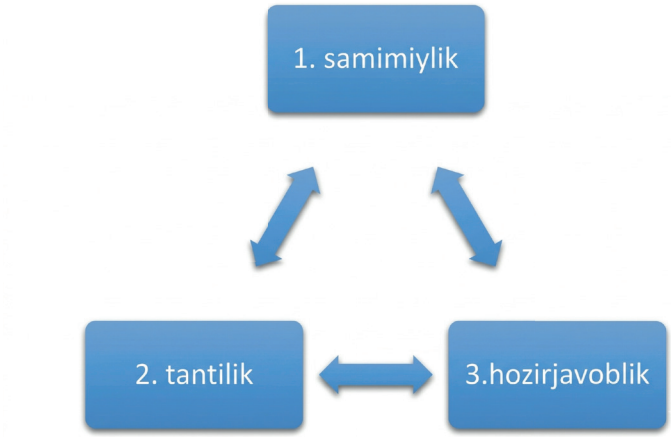
[2] Маслова, В. Лингвокультурология: учебное пособие. Москва: Академия, 2001.

[3] Д. Поливанов. К вопросу о фразеологии. Вопросы языкознания. – М., 1928. – С. 144.

[4] Usmonova. Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.

la madaniyatini ifodalaydi. Bu ibora insonning o‘zini nazorat qilishi, ortiqcha gapirmasligi, birovni ranjitib qo‘ymaslik uchun ehtiyot bo‘lishi kerakligini bildiradi. Aslida, o‘zbek madaniyatida til, ya’ni so‘z juda katta ahamiyatga ega. Odamning obro‘si ham, hurmati ham ko‘pincha uning qanday gapirishiga qarab baholanadi. Shuning uchun “tilini tiymoq” iborasi faqat jim turishni emas, balki odob va vazminlikni saqlash g‘oyasini ham anglatadi. Bu yerda jamiyat tomonidan ma’qullanadigan xulq, o‘zini tuta bilish, hurmatni saqlash kabi qadriyatlar, aks etadi. Yana bir ibora ***“yog‘ tushsa yalagudek qilmoq”***. Bu ibora odatda juda toza, saranjom-sarishta joy yoki narsani tasvirlash uchun ishlatiladi. Masalan, xona shunchalik ozoda bo‘ladiki, go‘yo yerga yog‘ tushsa ham darrov yalab yuboradigan darajada toza. Bu tasvir biroz mubolag‘ali bo‘lsa ham, xalq tasavvurida poklik va tartib qanchalik muhim ekanini ko‘rsatadi. O‘zbek oilalarida uy-joyni ozoda saqlash, mehmon oldida tartibli bo‘lish muhim qadriyat hisoblanadi. Shuning uchun bunday ibora nafaqat tozalikka, balki uy bekasi yoki odamning saranjomligiga berilgan baho sifatida ham ishlatiladi. ***“Hizni yo‘qlasang hozir-u nozir”*** iborasi ham xalqona tasavvurga juda yaqin bo‘lgan frazeologik birliklardan biridir. Bu ibora odatda kimdir haqida gap ketayotganda yoki uni eslab qolgan zahoti o‘sha odam kutilmaganda paydo bo‘lib qolsa ishlatiladi. Go‘yo biror kishini tilga olsang, u darrov shu yerda paydo bo‘ladigandek tuyuladi. Odamlar ko‘pincha biror kishini gapirib o‘tirgan paytda u tasodifan kirib kelib qolsa, buni shunchaki tasodif deb emas, balki kulgili bir holat sifatida qabul qiladi. Shunda “hizni yo‘qlasang hozir-u nozir” deb aytiladi[1]. Bu orqali suhbatga biroz yengillik va samimiylik kiradi. Frazeologik birliklar tilning oddiy so‘zlar qatori emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, kundalik hayoti va madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan jonli qatlamdir. Har bir ibora, maqol yoki matal shunchaki nutqni bezab turuvchi ifoda emas; ular orqali odamlar bir-birini tushunadi, hissiyotlarini yetkazadi va o‘zaro munosabatlarini uyg‘unlashtiradi.

Frazeologik birliklar lingvolulturologik tarafdan quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi:

2-chizma: Asosiy xususiyatlar.

Shu jihatdan frazeologiya til va madaniyatning ajralmas, bir-birini to‘ldiruvchi dunyosini ochib beradi. Lingvokulturologik yondashuv iboralarni faqat so‘zlar yig‘indisi sifatida emas, balki ularning ortida yashirin ma’no, xalq tafakkuri va madaniy kontekstni ham o‘rganishni talab qiladi. Nutqdagi oddiygina iboralar odamning odobini, hurmatini, oiladagi tartib-intizomni yoki hazil-mutoyibani ifodalashi mumkin. Masalan, “tilini tiymoq” iborasi jim turishni emas, balki odob, ehtiyotkorlik va samimiy hurmatni anglatadi, “yog‘ tushsa yalagudek qilmoq” esa tartib-intizom va poklikni qadrlashni tasvirlaydi. Shu tarzda har bir frazeologik birlik milliy xotira, madaniyat va hayot tajribasini avloddan-avlodga yetkazuvchi vosita sifatida yashaydi. Bu birliklar orqali tilning obrazliligi, xalqning dunyoni qanday tasavvur qilishi va jamiyatning axloqiy me’yorlari yaqqol ko‘rinadi. Frazeologiya nutqni nafaqat ifodali, balki samimiy va jonli qiladi, suhbatga iliqlik, hissiyot va xalqona rang bag‘ishlaydi. Shunday qilib, har bir ibora o‘zbek xalqining tafakkuri, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi bir maydoncha sifatida xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklarni lingvokulturologik nuqtai nazardan o‘rganish til va madaniyatning bir-birini boyituvchi, shakllantiruvchi jarayonlarini yanada chuqurroq anglashga imkon

[1] Хужаниязов Э., Султанова Н. O‘zbek xalqi turmush tarzi asosida shakllangan frazeologizmlar. — T.: Fan va jamiyat, 2017. — 64 c.

beradi. Ular orqali biz nafaqat so‘zlar, balki xalqning dunyoqarashi, hayotiy tajribasi va hissiy dunyosini ham ko‘ramiz. Shu sababli frazeologiya bugungi kunda tilshunoslikning eng jonli, mazmunli va madaniy jihatdan boy yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishida frazeologik birliklarning lingvokulturologik jihatdan tahlili amalga oshirildi. Frazeologiya nafaqat tilning leksik va grammatik qatlamini, balki xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va mentalitetini aks ettiruvchi boy qatlam sifatida o‘rganiladi. Iboralar, maqollar va matallar orqali jamiyat hayoti, odob-axloq me’yorlari va xalq tafakkuri ifodalanadi. Tadqiqot frazeologik birliklarni madaniy kontekstda o‘rganish orqali til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab, bir-birini to‘ldiruvchi aloqalarni ochib beradi.

Аннотация: В данной работе проведён лингвокультурологический анализ фразеологических единиц. Фразеология изучается не только как лексико-грамматическая система языка, но и как богатый слой, отражающий исторический опыт, культурные ценности и менталитет народа. Через устойчивые выражения, пословицы и поговорки выражаются жизнь общества, нормы поведения и народное мышление. Исследование показывает, что изучение фразеологических единиц в культурном контексте позволяет глубже понять сложные и взаимодополняющие связи между языком и культурой.

Annotation: This study presents a linguocultural analysis of phraseological units. Phraseology is examined not only as a lexical and grammatical system, but also as a rich layer reflecting the historical experience, cultural values, and mentality of a nation. Through idioms, proverbs, and sayings, the life of society, moral norms, and national worldview are expressed. The research demonstrates that analyzing phraseological units in a cultural context helps to uncover the complex and interdependent relationship between language and culture.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

MUHAMMAD YUSUF IJODIDA JONLI XALQ TILI ELEMENTLARI

To'ychiyeva Zulayxo Hamroqo'lovna,
Guliston davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi

Jonli xalq tili kishilar o'rtasidagi jonli aloqa tili, oddiy, kundalik muomala-munosabat tilidir. Kishilar o'rtasidagi munosabat esa deyarli neytral bo'lmaydi. U yoki bu darajada ijobiy yoki salbiy bo'lish bu munosabatning shartidir. Tilshunos olim S.Karimov "Badiiy asarda til vositalarining qo'llanishini qat'iy bir qolipga solib bo'lmasligini, unda umumxalq tilidagi barcha elementlardan foydalanishda cheklov yo'qligini, xullas badiiy matnda umumtil fondining birliklari uchrashi mumkinligini ta'kidlab o'tgan"[1]. Darhaqiqat, umumxalq tilining ko'p unsurlaridan she'riy nutqda foydalanish mumkin. Masalan, dialektizm, varvarizm, vulgarizm, jargon so'zlar badiiy nutqning kerakli o'rinlarida qo'llanilganligini kuzatish mumkin. Xalq tilining bu muhim vositalaridan o'z o'rnida foydalanish ijodkorning mahoratini ko'rsatadi. Shu bois jonli xalq tilida ijobiy yoki salbiy bo'yoqli so'zlar, murojaat formalari, ko'chma ma'noli so'zlar, maqol va matallar ko'plab ishlatiladi.

Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida badiiy adabiyot tilining, xususan, tahlil etilayotgan matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini nazarda tutish ham yana bir tamoyildir.

Shu o'rinda M.Yusufning "Laganbardorlar" she'ridagi quyidagi misralarga diqqatimizni qaratamiz:

Ular iblis bilan tili bir o'rtoq,
Ular Azroilga sodiq choparlar.
Avval Usmonlarni sotib, keyinroq
Faryod ko'targan ham – laganbardorlar[2].
Muhammad Yusuf ("Laganbardorlar").

She'riy matndagi "*laganbardor*", "*iblis*", "*Azroil*", "*kimsa*" kabi so'zlar haqorat ma'nosidagi (vulgar) lug'aviy birliklar sanaladi. Bunday leksemalar va ularning lug'aviy ma'nolari asosan, so'zlashuv uslubiga xosdir. Ularni qo'llash nutq madaniyatiga xos emas, ammo badiiy asarda ma'lum tarixiy shaxsning xarakterini ochishda, voqea-hodisani baholashda uslubiy vosita sifatida foydalaniladi.

Muhammad Yusuf uslubining o'ziga xos tomonlaridan biri shundaki, uning asarlarida xalq og'zaki ijodi namunalari ufurib turadi. Shuning uchun ham biz uning she'rlarini o'qir ekanmiz, bir tomondan, ko'z oldimizda shu she'r yozilgan davr namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, xalq dostonlarining kuylari hamda xalq qahramonlarining so'zlari, qisqa, jonli xalq tili, xalq iboralari qulog'imizda jaranglab eshitilgandek bo'ladi.

Ta'magirni tortqilab,
Nafsi qo'ymas deydilar.
Nokas o'zi to'ysa ham,
Ko'zi to'ymas deydilar[3].
Muhammad Yusuf ("Shukr deysan sen qachon?")

Ma'lumki, jonli xalq tilida maqollar, matallar ko'p ishlatiladi. Maqollarda fikrni lo'nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda juda qo'l keladi. Badiiy asarning xalqchilligini, haqqoniyligini ta'minlashda ham maqollarga murojaat qilinadi. Qahramonlar nutqini boyitish, emotsional-ekspressivlikka erishish maqsadida ham maqollardan keng foydalaniladi[4]. Muhammad Yusuf ijodida maqollarga keng urg'u berilgan.

Xalq orasida bu yorug' dunyoning yolg'onchi ekanligi, o'tkinchi ekanligi, molu dunyoning ham do'st emasligi, bu borada shoh Iskandarning o'limi oldidan aytgan vasiyatlari tez-tez esga olinadi. Bu vasiyat tarbiya vositasi sifatida ko'rsatiladi. Shoir bu hikmatlardan she'riy parchalar tuzib, o'z asarlarining xalq ko'ngliga yaqinligini ta'minlaydi. Xalqning his-tuyg'ularini ifodalay oladigan bo'lishiga intiladi:

Kiprikdan ham qisqadir
Molu dunyo yo'llari.
Ibrat bo'lsin, Iskandar
Ochiq ketgan qo'llari!...

[1] Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ, 2010. – 192 б.
[2] Муҳаммад Юсуф. Сайланма: шеърлар, достонлар, хотиралар. – Тошкент: Шарқ, 2017. – Б.35.
[3] Муҳаммад Юсуф. Сайланма: шеърлар, достонлар, хотиралар. – Тошкент: Шарқ, 2017. – Б.129.
[4] Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2006. – Б.39.

Muhammad Yusuf (“Shukr deysan sen qachon?”)

Muhammad Yusuf she’riyati tadqiq qilinar ekan, uning ko‘p ma’noli so‘zlardan unumli foydalangani, ularni turli uslubiy vositalar sifatida qo‘llanganligining guvohi bo‘lamiz:

Shirin-shirin qarashlaring menga jannat,
Mening uchun seni yaratganga rahmat.
Yuragingni menga qaratganga rahmat,
Balki mening baxtim sensan, qaydan bilay,
Sen arzanda, men arzanda, nima qilay?[1]
Muhammad Yusuf (“Nima qilay?”)

Ushbu she’riy parchada “*shirin*”, “*jannat*”, “*yurak*” so‘zlari ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan. Odatda, “shirin” leksemasi biror narsa-predmetga xos bo‘lib, mazza-ta’m bildirishga xizmat qiladi. Lekin yuqoridagi misrada butunlay boshqa ma’noda qo‘llangan bo‘lib, yor qarashlarining nihoyatda rohatijon, yoqimli ekanligiga ishora qiladi. Yorning bunday qarashi har qanday odamga yoqadi. Uni yorug‘ dunyodagi eng baxtli, eng to‘kin odamga aylantiradi. Shunda u o‘zini jannatga tushganday his qiladi. Shoir yuqoridagi ma’no tovlanishlariga, so‘zlarni ko‘chma ma’nolarda qo‘llash orqali erishgan.

Shoir o‘z poetik asarlari tilining ravon va mazmundor bo‘lishi uchun, qofiyalarning to‘q va misralarning teng bo‘lishi uchun harakat qilib, ko‘p hollarda turg‘un birikmalar – frazemalarni ham asosiy mazmunini buzmagan holda shaklan yo kengaytirib, yo qisqartirib ishlatgan.

Qon yig‘latdi qaysi bag‘ritosh,
Jayron, nega ko‘zing to‘la yosh?
Oyog‘ingga qo‘yib yotay bosh,
Jayron, nega ko‘zing to‘la yosh?[2]
Muhammad Yusuf (“Jayron”)

Ushbu she’riy parchada “*qon yig‘lamoq*”, “*oyog‘iga bosh qo‘ymoq*” iboralari qo‘llanilgan. Keyingi frazemaning shaklini qisman o‘zgartirib berish bilan o‘z asari tilining ravonligi va ifodaliligiga erishgan. Mazmunni obrazli qilib berishga muyassar bo‘lgan.

Shoir quyidagi misralarda esa xalq orasida mashhur bo‘lgan “*qo‘liga qaramoq*” iborasini bo‘lishsiz formada – “*qo‘liga qaramagan*” shaklida yangicha uslubda qo‘llab, asar tilining bo‘yoqdorligini ta’minlagan:

Ey, o‘tmishdan o‘tgan kunin so‘ramagan,
O‘zbek borsa kim qo‘liga qaramagan?
Botirlari qul bo‘lishga yaramagan,
Suluvlari bo‘yniga osilgan dunyo![3]
Muhammad Yusuf (“Dunyo”).

Misollardan ko‘rinadiki, Muhammad Yusuf o‘z asarlari tilini shirali va ravon qilish uchun xalq tilidan foydalanar ekan, tilga ehtiyotkorlik va hurmat bilan yondashadi. Ayrim hollarda esa, u vazn va o‘zchovni saqlash, to‘liq qofiyalar yaratish uchun xalq tilining turli formalaridan hamda eski o‘zbek adabiy tilining ayrim formalaridan ham unumli foydalanadi.

Adabiy matnlar milliy madaniyatni ifodalovchi asosiy manba sifatida qaraladi. Ayniqsa, maqol va iboralar xalqning asrlar davomida shakllangan dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy tafakkuri va ruhiyati haqida insonda tasavvur va tushuncha uyg‘otadi.

Muhammad Yusufning umumxalq tili imkoniyatlaridan foydalanishdagi, xususan, xalq iboralaridan foydalanish sohasidagi novatorligi, birinchi navbatda, shoirning frazemalarni o‘z asarlari mazmuniga yarasha qayta ishlab, silliqlashtirishda va ixchamlashtirishida ko‘rinadi:

Aslida-ku, baringiz bir o‘zbeksiz,
Bir yurt o‘g‘li, bir uzukka ko‘zdeksiz.
Bo‘g‘zimda tosh qotib qolgan suvdeksiz,
Mardu maydon bo‘lib ketgan o‘g‘lonlar.
Muhammad Yusuf (“Armon”)[4].

Jonli xalq tilida “*tilab olgan o‘g‘il*” iborasi tez-tez ishlatiladi. Shoir shu iborani mohirlik bilan misralar ichiga joylab, yaxlit bir umumlashma ma’noni bera olgan.

Muhammad Yusuf – novator shoir, u o‘zbek tilidagi mavjud so‘zlardan foydalanib, yangi turg‘un birikmalar ham yaratadiki, bu birikmalar ijodkorning tilimizni yangi-yangi ifodalar bilan boyitishga intilganligidan dalolat beradi. Shoirning “Vatanim” she’rida:

Sen Xo‘jandsan,
Chingizlarga
Darvozasin ochmagan,
Temur Malik orqasidan
Sirdaryoga sakragan,
Muqannasan qorachig‘i
Olovlarga sachragan,
Shiroqlarni ko‘rgan cho‘pon
Cho‘lig‘imsan, Vatanim[5], – deb yozadi, ya’ni “*qorachig‘i olovlarga sachragan*” birikmasini yaratdi.

Badiiy adabiyotda “*quyosh*”, “*oftob*” so‘zlarini tur-

[1] Муҳаммад Юсуф. Сайланма: шеърлар, достонлар, хотиралар. – Тошкент: Шарқ, 2017. – Б.21.
[2] Муҳаммад Юсуф. Сайланма: шеърлар, достонлар, хотиралар. – Тошкент: Шарқ, 2017. – Б.12.
[3] Муҳаммад Юсуф. Сайланма: шеърлар, достонлар, хотиралар. – Тошкент: Шарқ, 2017. – Б.35.
[4] Muhammad Yusuf. Alyorim qolur. She’riy to‘plam. – Toshkent: Ziyo nashr, 2019. – B.104.
[5] Муҳаммад Юсуф. Сайланма: шеърлар, достонлар, хотиралар. – Тошкент: Шарқ, 2017. – Б.9.

li obrazli vositalar sifatida ishlatilishi ma’lum. Lekin quyidagi parchada shoir oftobni olamga qiyoslab, “*oftobsimon*” so‘zini qo‘llaydi:

Bir qo‘lda belanchak, bir qo‘lda Qur’on,
Bir yelkada ketmon, birida iymon,
Barchaga barobar bir oftobsimon,
Yashnasin olam, deb yashaydi o‘zbek[1].
Muhammad Yusuf (“O‘zbek”).

Xulosa qilib aytganda, Muhammad Yusuf o‘zining poetik asarlarida turli xil badiiy san’atlardan, til vositalaridan, xususan, jonli xalq tili imkoniyatlaridan keng foydalangan.

Rezyume. Ushbu maqolada Muhammad Yusuf ijodida xalq tiliga tayangan holda yaratilgan she’riy asarlari maqol va iboralarning poetik nutq tizimidagi o‘rni xalqona ruhni berish, ohangdorlikni oshirganligi, matnda jozibadorlikni ta’minlash, emotsional ta’sirchanlikni oshirish vazifasini bajarishi, xalq og‘zaki ijodini namoyon qilish badiiy qimmatiga egaligi ochib berilgan.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

UNDOSHLAR BILAN BOG‘LIQ FONETIK HODISALAR: ASSIMILATSIYA

O‘rinboyeva E’zozxon Kamolovna
FarDU katta o‘qituvchisi

Raxmonova Dilzodaxon Akmaljon qizi
FarDU 2-bosqich magistranti

Turkiy tillar, xususan, o‘zbek tili fonetikasida assimilatsiya hodisasi nutq oqimidagi tovushlar ketma-ketligida muayyan artikulyatsion belgilar asosida bir-biridan farqlanuvchi ikki undoshning o‘zaro moslashishi natijasida yuzaga keladi. Ushbu jarayonning asosiy harakatlantiruvchi omili so‘zlovchining nutq apparati faoliyatida talaffuz qulayligiga intilishi, ya’ni artikulyatsion energiyani tejash tamoyilidir.

Leksik birlik tarkibida o‘zaro zidlanuvchi tovushlar ketma-ket kelganda, ularning talaffuzi qo‘shimcha kuch talab qilishi mumkin. Assimilyatsiya natijasida ushbu zidlanish belgilari (masalan, hosil bo‘lish o‘rni yoki usuli bo‘yicha farqlar) bartaraf etilib, tovushlar bir-biriga o‘xshash yoki butunlay aynan bir xil holatga keltiriladi. Bu esa til tizimida leksemaning adabiy me’yoriy shakli bilan bir qatorda uning og‘zaki so‘zlashuv yoki uslubiy variantlari shakllanishiga zamin yaratadi.

Ushbu hodisaning amaliy ko‘rinishlarini bir necha guruhlarga ajratish mumkin:

Regressiv assimilatsiya: Bunda keyingi kelgan tovush o‘zidan oldingi tovushning artikulyatsiyasini o‘zgartiradi. Masalan, “shirmoy non” birikmasining “shirmonnon” tarzida talaffuz etilishi keyingi “n” tovushining oldingi “y” tovushiga ta’siri natijasidir.

To‘liq assimilatsiya: Ikki xil undoshning butunlay bir xil undoshga aylanishi kuzatiladi. Masalan, “tarnov” so‘zining “tannov” shakliga kelishi yoki “badtar” so‘zidagi jarangli “d” tovushining o‘zidan keyingi jarangsiz “t” ta’sirida “battar” bo‘lib o‘zgarishi ushbu jarayonning yaqqol misolidir[2].

Ilmiy jihatdan yondashilganda, assimilatsiya jarayoni tilning fonetik sathi doimiy dinamik harakatda ekanligini va nutqning tejamkorlik qonuniyatlariga bo‘ysunishini tasdiqlaydi. Bunday fonetik variantlar ko‘pincha badiiy nutqda personajlar xarakteristikasini

[1] Muhammad Yusuuf. Alyorim qolur… She’riy to‘plam. – Toshkent: Ziyo nashr, 2019. – B. 38.
[2] Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. Darslik. Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – B 97.

ochib berishda yoki nutqning ekspressivligini ta'minlashda muhim uslubiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Qo'qon shevasi o'zbek tilining boshqa lahjalari va ayrim qardosh turkiy tillar kabi assimilatsiyaning barcha klassik formalarini o'zida mujassam etgan. Bunga progressiv (oldingi tovushning keyingisiga ta'siri), regressiv (keyingi tovushning oldingisiga ta'siri), to'liq va qisman ko'rinishlar kiradi. Biroq, Qo'qon shevasining o'ziga xosligi ushbu fonetik qonuniyatning amal qilish darajasi bilan belgilanadi.

Toshkent, Namangan va Qarshi shevalari bilan solishtirilganda, Qo'qon shevasida assimilatsiya jarayoni birmuncha sustroq ko'lamga ega. Masalan, Toshkent shevasida tovushlarning bir-biriga singib ketishi juda faol bo'lib, bu ko'pincha so'z o'zagining fonetik qiyofasini o'zgartirib yuboradi.

Toshkent va Namangan shevalarida ko'pincha to'liq assimilatsiya ustunlik qiladi: *oldi* so'zi *olli* shaklida; *pulni* so'zi *pulli* shaklida; *o'zimni* so'zi *o'zimmi* shaklida talaffuz etiladi.

Qo'qon shevasida esa bu jarayon ko'p variantlilik asosida namoyon bo'ladi. Bir tomondan adabiy tildagi kabi aslini saqlashga moyillik kuzatilsa, ikkinchi tomondan ma'lum darajadagi o'zgarishlar ham qayd etiladi: eshitdi, puldi yoki o'zimdi kabi shakllar bilan bir qatorda, o'zaro ta'sir natijasida yuzaga kelgan o'zimmi, bo'zzi yoki bo'zdi kabi variantlar parallel qo'llanilishi mumkin[1].

Progressiv assimilatsiya tilshunoslikning fonetika bo'limida o'rganiladigan hodisa bo'lib, unda so'z tarkibidagi oldingi tovush o'zidan keyin kelayotgan tovushning talaffuziga ta'sir ko'rsatadi va uni o'ziga moslashtiradi. Mazkur jarayon nutq a'zolarining harakati tejamkorligini ta'minlash hamda nutq oqimida tovushlarning oson talaffuz qilinishiga xizmat qiladi.

O'zbek tili fonetikasida progressiv assimilatsiyaning bir necha ko'rinishlari mavjud:

Birinchidan, jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga jarangli undosh bilan boshlanuvchi qo'shimchalar qo'shilganda, qo'shimchaning boshidagi undosh jarangsizlashadi. Masalan, -ga qo'shimchasi jarangsiz k yoki q undoshlari bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda, mos ravishda -ka yoki -qa shakliga o'tadi. Bunga chek-ka yoki qishloq-qa kabi misollarni keltirish mumkin. Ushbu holatda so'z o'zagidagi oxirgi tovush o'zidan keyingi tovushni o'zining jarangsizlik belgisiga moslashtirmoqda.

Ikkinchidan, o'zbek tili imlosida aks etmasa-da, jonli nutqda kelishik va lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar tarkibida ham progressiv assimilatsiya faol kuzatiladi. Masalan, ishda so'zi talaffuz jarayonida ishta tarzida, kitobdan so'zi esa kitoptan tarzida aytiladi. Bu yerda ham so'z o'zagidagi jarangsiz undosh o'zidan keyin kelayotgan d jarangli undoshini t jarangsiz undoshiga aylantirishi kuzatiladi.

Uchinchidan, ayrim shevalarda va so'zlashuv nutqida burun undoshlarining ta'siri natijasida ham ushbu hodisa yuzaga keladi. Masalan, onamlar so'zining onammar tarzida talaffuz qilinishi m burun undoshining o'zidan keyingi l undoshini o'ziga to'liq o'xshatib olishi natijasidir.

Progressiv assimilatsiya tovushlar tizimidagi ketma-ketlikda oldingi elementning ustunligini ko'rsatuvchi fonetik jarayon bo'lib, u tilda ham yozuvda (grafik usulda), ham faqat talaffuzda (fonetik usulda) namoyon bo'lishi mumkin[2].

Bag'dod va Buvayda shevalarida ham progressive assimilatsiyani ko`rishimiz mumkin.

(pm>pp) *topmadik-tāppadik;boryapmiz-bāryappïz.*

Bizzi kutïp turilar, hämmämïz bïllalashïp bāryappïz.

(mb>mm) *qum bilan-qummïnan, akam bilan-äkämmïnan.*

Äkämmïnan gaplašïp kin hal qïlamïz bu išti.

(tn>tt)*ovqatni-ā:qattï*

Tez-tez qïmïrlap o:qattï quyin.

(nd>nn) *undan keyin -ïnnankin, o'n kundan keyin-on kunnan kin*

On kunnan kin ulïmdï toyï, kelurasïlar.

(zn>zz) *pulingizni-pulizzi, opangizni-äpäyzzi.*

Pulizzi behuda närsälärgä särflämäŋ yänä.

Assimilatsiyaning yuqoridagi [zn>zz, mn>mm] formalari shevada normal hol bo'lmay sporadik xarakterga ega. Chunki ko'pchilik hollarda affiksal tovush tushib qoladi. Masalan: xolamni > xolamdi > xolammi > xolami, opamni > opamdi > opammi > opami; bizni > bizdi > bizzi > bizmi, opangizni > opangizdi > opangizzi > opangizi.

Rezyume. Ushbu maqolada turkiy tillar, xususan, o'zbek tili fonetikasidagi asosiy hodisalardan biri — undoshlar assimilatsiyasi (tovushlarning o'zaro moslashishi) lisoniy va hududiy jihatdan tahlil qilingan. Mualliflar assimilatsiya jarayonining kelib chiqish omillari, uning nutq a'zolari tejamkorligi qonuniyatiga bog'liqligi hamda

[1] Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеваси. Тошкент: Фан, 1980. – Б 55.

[2] Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi, Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashri, 2013. – B 139.

adabiy tildagi uslubiy variantlar shakllanishidagi o‘rnini yoritib berganlar. Maqolada o‘zbek adabiy tili hamda Qo‘qon, Toshkent, Namangan, Bag‘dod va Buvayda shevalari materiallari asosida progressiv, regressiv, to‘liq va qisman assimilatsiya turlarining o‘ziga xos namoyon bo‘lish xususiyatlari qiyosiy o‘rganilgan va jonli nutqdagi sporadik holatlar tizimlashtirilgan.

Резюме. В данной статье с лингвистической и диалектологической точек зрения анализируется одно из ключевых явлений фонетики тюркских языков, в частности узбекского языка, — ассимиляция согласных. Авторы рассматривают факторы возникновения ассимиляции, её связь с законом экономии речевых усилий, а также её роль в формировании стилистических вариантов в литературном языке. В статье на основе материалов узбекского литературного языка, а также кокандского, ташкентского, наманганского, багдадского и бувайдинского диалектов сравнительно изучены особенности проявления прогрессивной, регрессивной, полной и частичной ассимиляции, а также систематизированы спорадические явления в живой речи.

Resume. This article provides a linguistic and dialectological analysis of consonant assimilation, one of the key phonetic phenomena in Turkic languages, particularly in the Uzbek language. The authors examine the driving factors of assimilation, its connection to the principle of speech economy, and its role in the formation of stylistic variations within the literary language. Based on materials from the Uzbek literary language as well as the Kokand, Tashkent, Namangan, Bagdad, and Buvaida dialects, the article comparatively studies the specific manifestations of progressive, regressive, complete, and partial assimilation, while also systematizing sporadic variations in live speech.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНИМАЛИСТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Жасур Хурсандов
магистрант, *Термезский государственный педагогический институт и Елабужский институт Казанского федерального университета в рамках совместной образовательной программы «1+1» в 2025–2026 учебном году осуществляют подготовку магистрантов 2 курса направления "Родной язык и литература (русский язык)"*

Фразеология является одним из наиболее значимых разделов современного языкознания, поскольку именно во фразеологических единицах наиболее ярко отражаются особенности национального мировосприятия, культурные ценности народа, его исторический опыт, традиции, быт и образ мышления. Особое место в системе фразеологии занимают анималистические фразеологизмы, то есть устойчивые выражения, включающие в свой состав названия животных. Данная группа фразеологических единиц отличается высокой образностью, эмоциональностью и экспрессивностью. [1]Через образы животных человек на протяжении веков передавал свое отношение к окружающему миру, оценивал поступки и качества людей, формировал нравственные нормы и культурные ориентиры. [2]В современном языкознании анималистические фразеологизмы рассматриваются не только как языковые единицы, но и как важнейшие элементы национальной картины мира. Они отражают особенности этнического сознания, специфику культурных традиций и систему ценностей народа. Именно поэтому изучение анималистической фразеологии в сопоставительном аспекте представляет особый научный интерес.

Сопоставительное исследование анималистических фразеологизмов русского и узбекского языков позволяет выявить общие и специфические черты в восприятии животного мира представителями разных культур.[3]

Русский и узбекский языки принадлежат к различным языковым семьям и различным типологическим системам, однако в обоих языках фразеологизмы с компонентами-зоонимами занимают важное место в речевой практике. Несмотря на различия в структуре языков, многие анималистические образы совпадают, что связано с универсальностью человеческого мышления и общими наблюдениями за животными. В то же время существуют значительные различия, обусловленные национально-культурными особенностями, образом жизни, хозяйственной деятельностью, религиозными представлениями и историческим развитием народов.

Актуальность исследования определяется возрастающим интересом современной лингвистики к проблемам лингвокультурологии, когнитивной семантики и межкультурной коммуникации. В последние десятилетия фразеологические единицы рассматриваются не только как средства языка, но и как важные элементы культуры. Анималистические фразеологизмы представляют собой своеобразный культурный код, посредством которого передаются знания о мире, моральные установки и социальные нормы. Изучение таких единиц способствует более глубокому пониманию национальной специфики русского и узбекского языков, а также позволяет выявить особенности языкового сознания их носителей.[4]

[1] Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц русского и узбекского языков. — Казань: Изд-во Казанского университета, 1989.

[2] Байрамова Л. К. Фразеология и национальная кул ьтура. — Казань: Магариф, 1997.

[3] Berdieva Shakhnoza. "Linguocultural Features of Phraseological Units in Russian and Uzbek Languages." Journal of Modern Philology. 2023. Vol. 4. №2. P. 55–61.

[4] Байрамова Л. К. Фразеология и национальная культура. — Казань: Магариф, 1997.

В русском языке анималистические фразеологизмы широко представлены образами волка, медведя, лисы, зайца, собаки, кошки, козла, осла, вороны, петуха и других животных. Эти образы формировались под влиянием природных условий, сельского образа жизни и многовековых наблюдений русского народа за поведением животных. Например, образ волка традиционно ассоциируется с опасностью, жестокостью и одиночеством. Фразеологизмы «волчий аппетит», «смотреть волком», «волк в овечьей шкуре» отражают негативные характеристики человека. Медведь в русской культуре символизирует силу, неуклюжесть и грубость. Выражения «медвежья услуга», «медвежий угол», «медведь на ухо наступил» являются яркими примерами переносного употребления образа животного для характеристики человека и жизненных ситуаций.

В узбекском языке особое место занимают фразеологизмы с компонентами «эшак» (осёл), «туя» (верблюд), «ит» (собака), «қўй» (овца), «тулки» (лиса), «бургут» (орёл), «қарға» (ворона) и другие. Эти образы тесно связаны с кочевым и сельскохозяйственным образом жизни узбекского народа. Верблюд в узбекской культуре символизирует терпение, выносливость и силу. Осёл ассоциируется с упрямством и тяжелым трудом. Лиса традиционно символизирует хитрость и изворотливость. Орёл выступает символом силы, мужества и свободы. Таким образом, каждый зооним несет в себе определённую культурную информацию и формирует устойчивые ассоциации у носителей языка[1].

Лингвокультурологический аспект анималистических фразеологизмов заключается в том, что данные единицы отражают особенности национального мировоззрения. Через образы животных народ выражает свое отношение к различным человеческим качествам. Так, в русском языке фразеологизм «трусливый как заяц» характеризует человека как очень боязливого. Аналогичное значение имеет узбекское выражение «қуёндек қўрқоқ»[2]. Совпадение данных образов объясняется универсальностью человеческих наблюдений за поведением зайца, который воспринимается как пугливое животное. Подобные совпадения встречаются достаточно часто. Например, образ лисы в обоих языках связан с хитростью: «хитрый как лиса» — «тулкидек айёр». Образ осла ассоциируется с упрямством: «упрямый как осёл» — «эшакдек қайсар».

Однако наряду с общими чертами существуют и существенные различия. В русском языке медведь является одним из центральных национальных символов. Он олицетворяет силу, грубость и простодушие. В узбекской фразеологии данный образ менее распространён. Напротив, в узбекском языке значительную роль играет образ верблюда, который практически отсутствует в русской фразеологии. Это связано с природно-географическими условиями и хозяйственным укладом народов. Для узбекской культуры верблюд был важным средством передвижения и символом терпения, поэтому он стал значимым элементом языковой картины мира.

Семантические особенности анималистических фразеологизмов проявляются в их способности передавать сложные эмоционально-оценочные значения. Большинство таких единиц имеют ярко выраженную экспрессивную окраску. Они используются для характеристики внешности человека, его поведения, умственных способностей, моральных качеств и социального статуса. Например, фразеологизм «собаку съел» обозначает опытного человека, хорошо знающего своё дело. Выражение «белая ворона» характеризует человека, резко отличающегося от окружающих. Узбекское выражение «қўйдек ювош» обозначает кроткого и спокойного человека, а «бургутдек қарамоқ» характеризует зоркого и внимательного человека.[3]

Большинство анималистических фразеологизмов имеют метафорическую природу. В основе их значения лежит перенос признаков животного на человека. Такой перенос осуществляется на основе ассоциативного мышления. Например, физическая сила быка переносится на человека в выражении «здоров как бык». Хитрость лисы становится основой характеристики умного и изворотливого человека. Подобные метафоры фор-

[1] Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Языки русской культуры, 1996.

[2] Каримова Г. Лингвокультурологические особенности фразеологических единиц русского и узбекского языков. // Вестник Ташкентского государственного университета. 2022. №3. С. 67–73.

[3] Каримова Г. Лингвокультурологические особенности фразеологических единиц русского и узбекского языков. // Вестник Ташкентского государственного университета. 2022. №3. С. 67–73.

мировались на протяжении длительного времени и закрепились в языковом сознании народа.[1]

Важной особенностью анималистических фразеологизмов является их антропоцентризм. Несмотря на наличие названий животных, данные единицы практически всегда используются для характеристики человека. Животное выступает своеобразным символом определённого качества. При этом одни и те же животные в разных культурах могут иметь различные символические значения. Например, собака в русской культуре часто ассоциируется с преданностью и тяжёлым трудом: «собачья верность», «работать как собака». В узбекской культуре образ собаки нередко имеет отрицательную оценку и используется для выражения презрения.

Структурный анализ анималистических фразеологизмов показывает, что в русском и узбекском языках существуют как сходства, так и различия в грамматическом оформлении данных единиц. В русском языке широко распространены субстантивные, адъективные, глагольные и наречные фразеологизмы. Например, «белая ворона» относится к субстантивным единицам, «хитрый как лиса» — к адъективным, «считать ворон» — к глагольным, «как кошка с собакой» — к наречным. В узбекском языке также встречаются различные структурные типы, однако особенности агглютинативного строя языка определяют специфические способы связи компонентов.[2]

Для узбекских фразеологизмов характерно использование аффиксов сравнения «-дек», «каби». Например, «тулкидек айёр», «қуёндек қўрқоқ», «бургутдек кўз». Глагол в узбекском языке, как правило, располагается в конце конструкции, что отражает особенности синтаксической системы языка. В русском языке порядок слов более свободен, а связь компонентов осуществляется посредством согласования, управления и примыкания.

Особую группу составляют фразеологизмы со структурой предложения. Они представляют собой законченные высказывания, часто имеющие форму пословиц и поговорок. В русском языке к таким единицам относятся выражения «волков бояться — в лес не ходить», «рыба гниёт с головы», «коней на переправе не меняют». В узбекском языке аналогичную функцию выполняют выражения «Ит ҳурар, карвон ўтар» и «Балиқ бошдан сасийди». Подобные единицы обладают высокой степенью устойчивости и широко используются в разговорной речи.

Анималистические фразеологизмы выполняют важную экспрессивно-оценочную функцию. Они позволяют ярко и эмоционально охарактеризовать человека или ситуацию. Благодаря своей образности такие выражения делают речь более выразительной и эмоционально насыщенной. Например, выражение «делать из мухи слона» используется для обозначения преувеличения незначительной проблемы. Узбекское выражение «қўйни бўрига топширмоқ» означает доверить дело ненадёжному человеку.

Важную роль анималистические фразеологизмы играют в формировании национальной картины мира. Через данные единицы отражаются особенности восприятия окружающей действительности. Русская фразеология чаще опирается на образы лесных животных, что связано с природными условиями России. Узбекская фразеология в большей степени отражает мир степных и домашних животных, характерных для Средней Азии. Это свидетельствует о тесной связи языка с образом жизни народа.[3]

Следует отметить, что многие анималистические фразеологизмы имеют древнее происхождение. Они формировались под влиянием народного фольклора, мифологии, религиозных представлений и бытового опыта. Некоторые выражения восходят к библейским текстам и древним легендам. Например, фразеологизм «козёл отпущения» имеет библейское происхождение. В узбекской культуре значительное влияние на формирование фразеологии оказали восточная литература, исламская традиция и народный эпос.

В современной лингвистике анималистические фразеологизмы рассматриваются как важный объект межкультурных исследований. Их изучение способствует развитию переводоведения, лингвокультурологии и теории межкультурной коммуникации. При переводе фразеологизмов

[1] Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — Москва: Языки русской культуры, 1996.

[2] Каримова Г. Лингвокультурологические особенности фразеологических единиц русского и узбекского языков. // Вестник Ташкентского государственного университета. 2022. №3. С. 67–73.

[3] Кунин А. В. Курс фразеологии современного русского языка. — Москва: Высшая школа, 1996.

возникают определённые трудности, поскольку не всегда возможно подобрать полный эквивалент в другом языке. В некоторых случаях используются аналогичные образы, а иногда требуется описательный перевод. Например, русскому выражению «белая ворона» в узбекском языке может соответствовать выражение, описывающее человека, отличающегося от окружающих.

Сопоставительный анализ показывает, что в русском и узбекском языках существует большое количество эквивалентных и аналогичных фразеологизмов. Это свидетельствует о наличии общечеловеческих представлений о животных и их символических качествах. Вместе с тем каждая культура формирует собственную систему образов и ассоциаций, отражающих её национальную специфику.[1]

Таким образом, анималистические фразеологизмы представляют собой важнейший пласт фразеологического фонда русского и узбекского языков. Они обладают высокой образностью, эмоциональностью и культурной значимостью. Через данные единицы раскрываются особенности национального мировоззрения, исторического опыта и культурных традиций народа. Сопоставительное изучение анималистической фразеологии позволяет выявить как универсальные закономерности человеческого мышления, так и специфические черты национальной языковой картины мира.[2] Исследование подобных единиц имеет большое значение для развития современной лингвистики, межкультурной коммуникации и переводоведения.

Анималистические фразеологизмы русского и узбекского языков представляют собой важный пласт национальной языковой картины мира и являются одним из наиболее ярких средств отражения культурных, исторических и социальных особенностей народа. Проведённое исследование показало, что фразеологические единицы с компонентами-зоонимами обладают высокой степенью образности, эмоциональности и экспрессивности, а также выполняют важные коммуникативные, оценочные и культурно-информативные функции.

Сопоставительный анализ позволил установить, что в обоих языках многие анималистические образы совпадают. Это связано с универсальностью человеческого мышления, общими наблюдениями за поведением животных и сходством ассоциативного восприятия окружающего мира. В русском и узбекском языках лиса символизирует хитрость, заяц — трусость, осёл — упрямство, волк — жестокость и опасность. Подобные совпадения свидетельствуют о наличии общечеловеческих когнитивных моделей.[3]

Вместе с тем исследование выявило и значительные различия между двумя языками. Они обусловлены особенностями национальной культуры, географической среды, хозяйственного уклада и исторического развития народов. В русской фразеологии преобладают образы лесных животных, таких как медведь, волк, лиса и заяц, тогда как в узбекской фразеологии важное место занимают образы верблюда, осла, овцы, беркута и других животных, характерных для кочевой и сельскохозяйственной культуры Средней Азии.

Анализ структурных особенностей показал, что анималистические фразеологизмы обоих языков представлены различными типами: субстантивными, адъективными, глагольными и наречными конструкциями. При этом в русском языке наблюдается большая свобода синтаксической организации, а в узбекском языке структура фразеологизмов определяется агглютинативным строем языка и строгим порядком слов.[4]

Семантический анализ подтвердил, что большинство анималистических фразеологизмов имеют ярко выраженную метафорическую основу. Через перенос признаков животных на человека формируются устойчивые характеристики внешности, поведения, интеллекта и моральных качеств личности. Благодаря этому фразеологизмы становятся важным средством оценки и эмоционального воздействия в речи.

Таким образом, анималистические фразеологизмы русского и узбекского языков отражают особенности национального мышления, культурные ценности и мировоззрение народа. Их сопоставительное изучение имеет большое значение

[1] Кунин А. В. Курс фразеологии современного русского языка. — Москва: Высшая школа, 1996.
[2] Кунин А. В. Курс фразеологии современного русского языка. — Москва: Высшая школа, 1996.
[3] Каримова Г. Лингвокультурологические особенности фразеологических единиц русского и узбекского языков. // Вестник Ташкентского государственного университета. 2022. №3. С. 67–73.
[4] Сабитова З. Ш. Сопоставительное исследование фразеологизмов русского и узбекского языков. — Ташкент: Фан, 1998.

для развития фразеологии, лингвокультурологии, когнитивной лингвистики и теории межкультурной коммуникации. Результаты исследования могут быть использованы в преподавании русского и узбекского языков, в переводоведении, а также в дальнейших научных исследованиях по сопоставительной фразеологии.

Rezyume. Mazkur maqolada rus va o‘zbek tillaridagi animalistik frazeologizmlarning lingvomadaniy hamda semantik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot davomida hayvon nomlari ishtirokidagi frazeologik birliklarning milliy madaniyat, xalq dunyoqarashi va til egalarining mentalitetini aks ettirishi yoritildi. Shuningdek, ikki tildagi o‘xshash va farqli jihatlar misollar asosida ko‘rsatib berildi.

Резюме. В данной статье рассматриваются лингвокультурные и семантические особенности анималистических фразеологизмов русского и узбекского языков в сопоставительном аспекте. В ходе исследования анализируются фразеологические единицы с компонентами-зоонимами, отражающие национальную культуру, мировоззрение и менталитет народа. Особое внимание уделяется сходствам и различиям фразеологизмов двух языков.

Resume. This article analyzes the linguocultural and semantic features of animalistic phraseological units in Russian and Uzbek languages from a comparative perspective. The study examines phraseological expressions containing animal names that reflect national culture, worldview, and mentality of the people. Special attention is paid to the similarities and differences between the phraseological units of the two languages.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

BADIY MATNDA DISKURSIV SHAXS TALQINI

Ozotboyeva Maxfuza Ravshan qizi
Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti 2-kurs tayanch doktoranti

Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni faqat til birliklari yig'indisi sifatida emas, balki murakkab kommunikativ, estetik va madaniy hodisa sifatida o'rganish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki badiiy asar oddiy axborot yetkazuvchi matn emas, balki inson tafakkuri, ruhiyati, dunyoqarashi, milliy qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarini o'zida mujassamlashtirgan murakkab nutqiy tuzilmadir. Shu bois badiiy matnda shaxs omilini o'rganish bugungi filologiya fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Badiiy matnda shaxs omili turli shakllarda namoyon bo'ladi. Muallif voqelikni o'z estetik qarashlari asosida tasvirlaydi, personajlar esa o'z nutqi, xatti-harakati va munosabati orqali muayyan ijtimoiy hamda ruhiy qiyofaga ega bo'ladi. Ana shu jarayonda "diskursiv shaxs" tushunchasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi[1]. Diskursiv shaxs deganda badiiy matn doirasida nutqiy faoliyat olib boruvchi, muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi, o'zining dunyoqarashi, ruhiy holati va ijtimoiy mavqeyini til vositalari orqali namoyon etuvchi subyekt tushuniladi. Diskursiv shaxs oddiy "gapiruvchi shaxs"dan farq qiladi. Oddiy gapiruvchi shaxs nutq jarayonida fikr bildirsa, diskursiv shaxs matn ichida ma'lum estetik, pragmatik va semantik vazifani bajaradi. Masalan, badiiy asardagi personajning "men bunga rozi emasman" tarzidagi oddiy gapi ham faqat norozilik ifodasi bo'lib qolmaydi. U personajning xarakterini, ichki qarama-qarshiligini, ijtimoiy mavqeyini yoki muallif ilgari surayotgan g'oyani ochib berishga xizmat qilishi mumkin. Demak, badiiy matnda har bir nutqiy birlik ortida muayyan diskursiv vazifa mavjud.

Diskursiv shaxsni o'rganish, ayniqsa, badiiy matn tahlilida muhimdir. Chunki badiiy asarda obraz faqat tashqi tasvir orqali emas, balki nutq orqali ham yaratiladi. Personaj qanday so'zlaydi, qanday so'zlarni tanlaydi, gap qurilishi qanday, unda xalqona iboralar, shevaga xos birliklar, kinoya, sukut yoki emotsional ifodalar qanday qo'llanadi — bularning barchasi diskursiv shaxsni aniqlashda muhim mezon bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida Otabek nutqi uning ma'rifatli, mulohazali, zamonasidan ilgarilab fikrlaydigan shaxs ekanini ko'rsatadi. Uning gaplarida keskinlikdan ko'ra vazminlik, chuqur o'y, ma'naviy mas'uliyat ustun turadi. Kumush nutqida esa hayo, ichki noziklik, sadoqat va milliy ayol obraziga xos ruhiy go'zallik seziladi. Zaynab nutqi orqali esa rashk, ichki iztirob, o'zini anglatishga bo'lgan urinish kabi psixologik holatlar ochiladi[2]. Demak, bir asar doirasida turli personajlar turli diskursiv shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida ham diskursiv shaxs talqini muhim o'rin tutadi. Zebi obrazi orqali o'zbek ayolining ichki kechinmalari, jamiyatdagi cheklangan mavqeyi, erkinlikka intilishi va ruhiy iztirobi ifodalanadi. Zebi ko'pincha ochiq va dadil nutq orqali emas, balki ichki kechinma, sukut, iztirobli holat va muhitga munosabati orqali diskursiv shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat badiiy matnda diskursiv shaxs faqat dialog orqali emas, balki ichki nutq va psixologik tasvir orqali ham yuzaga chiqishini ko'rsatadi[3].

Badiiy matnda diskursiv shaxsni o'rganish muallif pozitsiyasini aniqlashda ham muhimdir. Muallif o'z qarashlarini doimo bevosita bayon qilavermaydi. U ko'pincha personaj nutqi, voqealar rivoji, kinoya, tasvir, dialog yoki kompozitsion qurilish orqali o'z munosabatini bildiradi. Shu sababli badiiy matn tahlilida muallif diskursiv shaxsi va personaj diskursiv shaxsini farqlash zarur. Ba'zan personaj fikri muallif qarashi bilan mos keladi, ba'zan esa ular o'rtasida ziddiyat yuzaga keladi. Ana shu ziddiyat badiiy matnning mazmuniy chuqurligini oshiradi. Badiiy matnda di-

[1] Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 34.
[2] Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2019. – B. 56.
[3] Cho'lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – B. 95.

skursiv shaxsning yana bir muhim jihati uning milliy-madaniy belgilar bilan bog‘liqligidir[1]. Har bir personaj nutqida u mansub bo‘lgan muhit, davr, ijtimoiy qatlam va madaniy qarashlar aks etadi. Masalan, Tog‘ay Murod asarlarida xalqona ohang, jonli so‘zlashuv tili, urf-odatlarga oid birliklar personajlarning milliy ruhini ochib beradi. “Otamdan qolgan dalalar” romanidagi qahramonlar nutqida oddiy xalqning dardi, yerga bog‘liqlik, mehnat, iztirob va tarixiy xotira kuchli seziladi. Bu nutqiy xususiyatlar orqali qahramonlar faqat individual obraz sifatida emas, balki xalqning umumlashgan diskursiv vakili sifatida ham talqin qilinadi[2].

Maqolaning dolzarbligi shundaki, badiiy matnda diskursiv shaxsni o‘rganish orqali matnning ichki mazmuni, personajlar ruhiyati, muallifning estetik niyati va milliy tafakkur ifodasi chuqurroq anglanadi. An’anaviy tahlilda ko‘proq obraz, syujet, kompozitsiya va g‘oya masalalariga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, diskursiv yondashuv badiiy matndagi nutq egasining kommunikativ faoliyatini, uning til vositalari orqali qanday shakllanishini aniqlashga imkon beradi.

Tadqiqotning maqsadi badiiy matnda diskursiv shaxsning talqin qilinish xususiyatlarini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun diskurs va diskursiv shaxs tushunchalarining nazariy asoslari aniqlanadi, badiiy matnda muallif va personaj nutqining o‘zaro munosabati tahlil qilinadi, diskursiv shaxsning pragmatik, lingvopoetik hamda milliy-madaniy xususiyatlari misollar asosida ochib beriladi.

Tadqiqot obyekti sifatida badiiy matn va undagi nutqiy subyektlar tanlanadi. Tadqiqot predmeti esa badiiy matnda diskursiv shaxsning namoyon bo‘lish shakllari, uning til vositalari orqali ifodalanishi va estetik vazifalaridan iborat. Maqolada tavsifiy, qiyosiy, lingvopoetik va pragmatik tahlil usullaridan foydalaniladi.

Diskurs tushunchasi bugungi tilshunoslikda keng qo‘llanayotgan murakkab ilmiy terminlardan biridir. Dastlab diskurs matn bilan yaqin ma’noda ishlatilgan bo‘lsa, keyinchalik uning mazmun doirasi ancha kengaydi. Hozirgi ilmiy qarashlarda diskurs matnning o‘zi bilangina cheklanmaydi, balki matnni yuzaga keltirgan shaxs, kommunikativ vaziyat, ijtimoiy muhit, madaniy kontekst, nutqiy maqsad va tinglovchi yoki o‘quvchi bilan bo‘lgan munosabatlarni ham o‘z ichiga oladi. Shu jihatdan diskurs matndan kengroq tushuncha hisoblanadi.

Matn tayyor mahsulot bo‘lsa, diskurs shu mahsulotni yuzaga keltiruvchi jarayon bilan bog‘liqdir. Masalan, badiiy asardagi bir dialog matn sifatida yozilgan gaplardan iborat bo‘lishi mumkin. Ammo diskurs sifatida tahlil qilinganda, ushbu dialogda kim gapiryapti, kimga gapiryapti, nima maqsadda gapiryapti, qanday vaziyatda gapiryapti, gapning ortida qanday yashirin ma’no borligi ham o‘rganiladi. Demak, diskurs tahlili matnning tashqi shakli bilan emas, uning ichki kommunikativ mohiyati bilan bog‘liqdir. Diskursiv shaxs esa ana shu diskurs jarayonida markaziy o‘rinda turadi. Chunki har qanday diskurs shaxssiz yuzaga kelmaydi. Nutqni kimdir yaratadi, kimdir qabul qiladi, kimdir unga munosabat bildiradi. Badiiy matnda bu jarayon yanada murakkab tus oladi. Unda muallif, hikoyachi, personaj, lirik qahramon va o‘quvchi o‘rtasida bevosita yoki bilvosita kommunikativ aloqa yuzaga keladi. Shuning uchun badiiy matnda diskursiv shaxsni o‘rganish matnning badiiy-estetik tabiatini anglashda muhim omildir. Diskursiv shaxsni quyidagi belgilar asosida aniqlash mumkin: birinchidan, u nutqiy faoliyat egasidir. Ya’ni badiiy matnda u o‘z fikrini, hissiyotini, munosabatini til vositalari orqali bildiradi; ikkinchidan, u muayyan kommunikativ maqsadga ega bo‘ladi. Personajning har bir gapi bejiz aytilmaydi, balki voqealar rivoji, xarakter ochilishi yoki muallif g‘oyasini ifodalashga xizmat qiladi; uchinchidan, u individual nutq uslubiga ega bo‘ladi. Har bir personaj o‘ziga xos so‘zlaydi. Ana shu o‘ziga xoslik uning diskursiv shaxs sifatidagi qiyofasini yaratadi; to‘rtinchidan, u ijtimoiy va madaniy muhit bilan bog‘liq bo‘ladi. Personaj nutqi uning qaysi davr, qaysi muhit va qaysi ijtimoiy qatlam vakili ekanini ko‘rsatadi; beshinchidan, u estetik vazifa bajaradi.

Badiiy matnda diskursiv shaxs faqat axborot beruvchi emas, balki obraz yaratish, ta’sir ko‘rsatish va badiiy g‘oyani ochish vositasidir. Masalan, Abdulla Qahhor hikoyalarida oddiy odamlar nutqi orqali ularning hayotga munosabati, kulgili yoki fojiaviy holati ochib beriladi. “O‘g‘ri” hikoyasida Qobil bobo obrazi sodda, ishonuvchan, nochor inson sifatida gavdalanadi. Uning atrofidagi amaldorlar nutqi esa rasmiylik, befarqlik va loqaydlik belgilariga ega. Shu orqali bir matn ichida bir nechta diskursiv shaxs qarama-qarshi qo‘yiladi: biri oddiy xalq vakili, ikkinchisi esa byurokratik muhit vakili sifatida namoyon bo‘ladi[3].

[1] Yo‘ldoshev B. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 186 b.
[2] Tog‘ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: Sharq, 2008. – B. 53.
[3] Oybek. Navoiy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2019. – B. 112.

Diskursiv shaxsni o‘rganishda nutqning tashqi shakli bilan birga uning yashirin ma’nosi ham muhimdir. Badiiy matnda personaj ba’zan aytmoqchi bo‘lgan fikrini ochiq ifodalamaydi. U sukut saqlaydi, kinoya qiladi, savol beradi, gapni yarim qoldiradi yoki boshqa obrazli vositalardan foydalanadi. Bunday holatlarda diskursiv shaxsning ichki dunyosi bevosita emas, bilvosita ochiladi. Aynan shu jihat badiiy matnning estetik ta’sir kuchini oshiradi. Badiiy matnda diskursiv shaxs, avvalo, muallif va personaj nutqi orqali namoyon bo‘ladi. Muallif asarning asosiy yaratuvchisi sifatida barcha obrazlar, voqealar va nutqiy jarayonlarni boshqaradi. Shu sababli muallif diskursiv shaxsi badiiy matnning umumiy semantik va estetik yo‘nalishini belgilab beradi. Biroq muallifning o‘zi har doim ham fikrini ochiq bayon qilavermaydi. U ko‘pincha personajlar nutqi, ichki monolog, tasvir, kinoya yoki ramziy vositalar orqali o‘z qarashlarini ifodalaydi.

Muallif diskursiv shaxsining muhim belgilaridan biri uning individual uslubidir. Har bir ijodkor voqelikni o‘z dunyoqarashi asosida tasvirlaydi. Shu bois yozuvchining til tanlovi, gap qurilishi, tasvir vositalari va personajlar nutqini tashkil etish usuli uning diskursiv qiyofasini belgilaydi. Masalan, Abdulla Qodiriy asarlarida tarixiylik, milliy ruh va ma’rifatparvarlik ustun bo‘lsa, Cho‘lpon asarlarida ruhiy iztirob, ichki kechinma va erkinlik g‘oyalari kuchli seziladi. Muallif diskursiv shaxsining yana bir xususiyati shundaki, u badiiy matnda bir vaqtning o‘zida bir nechta pozitsiyada namoyon bo‘lishi mumkin. Ayrim hollarda muallif voqealarga bevosita aralashadi, izoh beradi yoki munosabat bildiradi. Boshqa hollarda esa u go‘yoki chetga chiqadi va voqealarni personajlar orqali ochishga harakat qiladi. Bu usul ayniqsa realist adabiyotda ko‘p uchraydi. Personaj diskursiv shaxsi esa badiiy matndagi individual obrazni shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Personajning qanday gapirishi, qanday iboralardan foydalanishi, gapirish ohangi, hissiy holati va kommunikativ maqsadi uning xarakterini ochib beradi. Shu sababli badiiy asarda personaj nutqi oddiy suhbat emas, balki estetik va semantik yuklamaga ega bo‘lgan muhim vosita hisoblanadi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanidagi Solih mahdum nutqi bilan Anvar nutqi o‘rtasida katta farq mavjud. Solih mahdumning gaplarida eski dunyoqarash, mutaassiblik va diniy taassub seziladi. U ko‘pincha pand-nasihat ohangida so‘zlaydi, biroq uning nutqida samimiyatdan ko‘ra hukmronlik ustun turadi. Anvar esa zamonaviyroq fikrlaydi, uning nutqida mulohazalilik va adolatga intilish seziladi. Shu orqali ikki personajning ichki dunyosi va dunyoqarashi diskursiv jihatdan qarama-qarshi qo‘yiladi. Oybekning “Navoiy” romanida Alisher Navoiy nutqi orqali ilm-ma’rifat, insonparvarlik va donishmandlik namoyon bo‘ladi. Uning gaplarida mulohazali fikr, badiiylik va falsafiy mazmun ustun turadi. Masalan, Navoiyning: “Ilm insonni yuksaltiradi, jaholat esa uni tubanlikka yetaklaydi”, - mazmunidagi fikrlari uning diskursiv shaxs sifatidagi ma’rifatparvar qiyofasini ochib beradi. Shu bilan birga, Husayn Boyqaro nutqida hukmdorlarga xos qat’iyat, siyosiy mulohaza va ichki ikkilanish seziladi. Demak, bir asar ichida turli diskursiv shaxslar mavjud bo‘lib, ular o‘ziga xos kommunikativ strategiya orqali shakllanadi.

Personaj diskursiv shaxsini ochishda dialog muhim vosita hisoblanadi. Dialog orqali personajlarning o‘zaro munosabati, ruhiy holati va xarakteri ochiladi. Ayniqsa, konfliktli vaziyatlarda diskursiv shaxs yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Chunki ziddiyatli holatda personaj o‘zining asl ichki dunyosini yashira olmaydi. Masalan, “O‘tkan kunlar” romanida Otabek va Zaynab o‘rtasidagi suhbatlarda ichki keskinlik seziladi. Zaynabning gaplarida rashk, iztirob va ichki g‘azab yashirin holda ifodalanadi. U ko‘pincha kinoyali va keskin ohangda so‘zlaydi. Otabek esa vazminlikni saqlashga urinadi. Ana shu dialog orqali ikki personajning ruhiy holati va diskursiv xarakteri ochiladi. Ichki monolog ham diskursiv shaxsni ochishda muhim vositalardan biridir. Ichki monolog orqali personajning yashirin o‘ylari, qo‘rquvi, orzulari va ichki kurashi namoyon bo‘ladi. Bu usul, ayniqsa, psixologik tasvir kuchli bo‘lgan asarlarda keng qo‘llanadi.

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida Zebi obrazi ko‘pincha ichki monolog orqali ochiladi. Zebi tashqi jihatdan itoatkor va sokin ko‘rinsa-da, uning ichki kechinmalarida erkinlikka intilish, adolatsizlikka norozilik va ruhiy iztirob kuchli seziladi. Bu holat personajning ikki qatlamli diskursiv qiyofasini yuzaga chiqaradi: tashqi sokinlik va ichki qarshilik. Badiiy matnda diskursiv shaxsni yaratishda xalqona iboralar, shevaga xos birliklar va frazeologizmlar ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ular personajning milliy va ijtimoiy mansubligini ko‘rsatadi. Masalan, Tog‘ay Murod asarlarida qahramonlar nutqida Surxon vohasiga xos xalqona birliklar faol qo‘llanadi. Bu esa matnga tabiiylik va milliy ruh bag‘ishlaydi. “Otamdan qolgan dalalar” romanida dehqon obrazlari nutqida yerga mehr, og‘ir mehnat va xalqona donolik seziladi. Masalan: “Yer odamni boqadi, odam yerni asrasa”,- kabi iboralar oddiy xalq tafakkurining ifodasidir.

Bu yerda personaj faqat individual obraz emas, balki xalqning umumlashgan diskursiv vakiliga aylanadi.

Diskursiv shaxsni ochishda emotsional-ekspressiv vositalar ham katta rol o‘ynaydi. Undov gaplar, ritorik so‘roqlar, takrorlar, sukut va pauzalar personajning hissiy holatini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “Voy, nahotki shunday bo‘lsa?!” kabi gaplar personajning hayrat yoki iztirobini ochib beradi. Ba’zan esa personajning sukut saqlashi uning ichki ruhiy holatini oddiy gapdan ko‘ra kuchliroq ifodalaydi.

Shunday qilib, badiiy matnda muallif va personaj diskursiv shaxsi murakkab kommunikativ tizimni tashkil qiladi. Muallif voqelikni o‘z estetik qarashlari asosida yoritadi, personaj esa nutqi orqali individual ruhiy va ijtimoiy qiyofasini namoyon etadi. Ana shu ikki qatlamning o‘zaro munosabati badiiy matnning semantik va estetik chuqurligini ta’minlaydi.

Rezyume. Maqolada badiiy matndagi diskursiv shaxsning lingvistik, pragmatik va lingvopoetik xususiyatlari hamda uning muallif va personaj nutqi orqali namoyon bo‘lish shakllari tahlil qilinadi.

Resume. The article examines the linguistic, pragmatic, and linguopoetic features of the discursive personality in literary texts and its manifestation through the speech of the author and characters.

Резюме. В статье анализируются лингвистические, прагматические и лингвопоэтические особенности дискурсивной личности в художественном тексте и формы её проявления через речь автора и персонажей.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ШОҲОНА САТРЛАР СОҲИБИ - СУЛТОН УБАЙДИЙ

Асроров Акбар, Болтаев Мардон,
Шароф Рашидов номидаги
Самарқанд давлат университети доцентлари

«У ўзи истаган кишиларга ҳикмат берур» Бақара сураси, 269 – оят.

Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясида назарда тутилган, эзгулик ва инсонпарварлик тамойилига асосланган, «Ҳаракатлар стратегиясидан - тараққиёт стратегиси сари» ғоясини кенг тарғиб этиш орқали жамиятда соғлом дунёқараш ва бунёдкорликни, умуммиллий ҳаракатга айлантириш йўлида илм- фан, санъат ва адабиёт хизмат қиладиган манбалар тадбиғи ва тарғиби бизнинг маънавий-маърифий тараққиётимиз учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, Султон Убайдийнинг Ўзбекистон Республикаси Шарқшунослик институти қўлёзма фондида 8931 рақами билан сақланаётган «Масоил ус-салот» - ҳикмат, рубоий, таржеъбанд ва нома жанрларидан иборат девонининг филология фанлари номзоди, доцент Муҳаммад Ҳамзахон Абдуллаев томонидан табдил қилинган ва 2020-йилда «Мавароуннаҳр» нашриётида чоп этилган нусхаси ана шундай қараш ва мақсадларни ифода этиши билан алоҳида аҳамиятга молик ишлардан биридир. Бирнчидан, девон ислом динининг аҳли сунна вал жамоа масҳаби тариқатининг икки намояндаси Боҳавуддин Нақшбанд ҳамда Аҳмад Яссавийлар асоос солган Нақшбандия ва Яссавия мактаби таълимотини кенг ва тўлиқ тарғиб қилиш, издошлик орқали бу ғояларни янада ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшиб кела олган, кейинги «Ҳикмат» жанрини янада токомилаштиришга ўз ҳиссасини қўша олган адиблардан бири шоҳ ва Султон Убайдий фаолияти, унинг шеърияти ва тақдири ҳақидадир. Иккинчидан, Соҳибқирон Амир Темур ҳукмронлиги даврида марказлашган кучли давлатнинг пойтахти Самарқанд бўлиб, унинг ўғли Шоҳруҳмирзо бу давлатни шартли тарзда икки - Хуросон ва Мовароуннаҳр давлатларига ажратган эди. Натижада, Хуросон пойтахти Ҳирот шаҳрининг сиёсий ва илмий-маданий марказ сифатидаги мавқеи янада ошиб борди. Бундай мавқенинг юзага келишида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлди. XVII аср бошларига келиб эса, таназзулга юз тутган темурийлар давлати ўрнига ўзбек уруғларидан Муҳаммад Шайбоний (1451–1510) бошлиқ шайбонийлар сулоласи юзага келди. Шайбонийзодалардан бўлган Убайдуллохон даврида эса Шайбонийларнинг Туркистондаги мавқеи янада ошди, адабиёт-санъат ривожланди. Убайдуллохон тахтга ўтиргач ўз атрофида ўзига хос бир адабий муҳит (марказ) яратишга ҳаракат қилди. Натижада, бу давр ижтимоий-маданий ҳамда сиёсий ҳаётида шайбонийларнинг раҳбарлик даври хусусан, Убайдуллохон даври алоҳида аҳамият касб этишини мунаққид тўғри кўрсата олинганлигидадир.

XVI-XIX асрлар мумтоз адабиётимизда ҳанузгача ижодлари етарли ўрганилмаган, илмий жараёнга тортилмаган қатор адиблар мавжуд бўлиб, шулардан бири бевосита Шайбонийхоннинг ўзи бўлса, иккинчиси шайбонийлар сулоласига тегишли бўлган адиб, шоҳ ва саркарда Убайдирдир. Адибнинг тўлиқ номини тарихчилар Убайдуллохон ибн Маҳмуд Султон ибн Будоғ Султон ибн Абулхайрхон деб қайд этганлар. Абулхайрхоннинг Будоғ Султон номли ўғли бўлиб, ундан икки фарзанд дунёга келган. Биринчиси – Муҳаммад Шайбонийхон, иккинчиси еса Маҳмудхон. Дашти қипчоқда туғилган Маҳмудхон (ҳ. 858- м. 1452) бобоси Абулхайрхон қўлида тарбия топган.Убайдуллохон ана шу Султоннинг фарзанди бўлиб, у 1487 йилда (ҳ. 892.) таваллуд топган. Убайдуллохон таваллуд топганда, отаси Маҳмуд Султон тариқат пири ва устоди Убайдуллоҳ Хожа Аҳрори Валийдан фарзандига исм қўйиб беришни илтимос қилади. Хожа Маҳмуд Султонга илтифот қилиб, ўз исмларини чақалоққа берадилар. У ўз даврининг енг етук пир-у муршидларидан таълим ва тарбия олади ва араб ва форс тилларини мукаммал ўзлаштиради. Тасаввуф бўйича дастлабки сабоқни отасининг пири Мавлоно Муҳаммад Қозидан олган. Убайдуллахонга ўз даврининг машҳур уламолари Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон, Махдуми Аъзам, Мавлоно Муҳаммад Азизон, Мавлоно Хожа

Муҳаммад Садр ва бошқалар устозлик қилганлар. Хусусан, унга давлат арбоби ва саркарда амир Абдулла Яманий (Бухорода Мир Араб номи билан машҳур бўлган шахс) ҳарбий санъатдан сабоқ берган.Убайдий ҳақида Мирзо Ҳайдар ўзининг «Тарихи Рашидий» асарида унинг илм-фанда етишган камолотини таърифлаб шундай деган эди: «У ёшлигидан барча фазилатлар билан безанган. Шу боис ҳам у 7 хил ҳусни хатда қалам юритар, айниқса, насх хатини ҳаммадан яхши ёзарди. «Каломуллоҳ»дан бир нусха кўчириб, Ҳарамайни Шарифайн (Макка ва Мадина)га жўнатган эди. Мусиқа илмида ва ашулада моҳир эди».

«Нафоис ул-маосир» асарида эса қуйидагиларни ўқиймиз: «Илми ҳадисда Убайдуллахон ҳазрати Хожа Муллойи Исфаҳонийнинг шогирдидир ва фиққда Мавлоно Маҳмуд Азизоннинг шогирдиким, Мовароуннаҳрда уламоларнинг машҳурларидан турур. Илми қироатни Мавлоно Ёрмуҳаммад Қорининг хизматларида ўтказган. Ул фанда (Тажвид илми - А.А.) бир таълиф кўргиздиким, тамоми қориларнинг тилини хатодин сақлар эрди. Муаммони яхши билур эрди»[1].Жумладан,

Мени Ҳақ қори Қуръон қилибтур,
Жамолига мани ҳайрон қилибдур.
Илмлар бериб ўтлуқ ўлордин,
Тасаввуф мулкида султон қилибдур.

Отаси Маҳмуд Султон Қундузга ҳокими бўлиб турган (1504-1505) вақтларида вафот етади. Натижада Шайбонийхон 18 ёшли Убайдуллохонни Бухоро тахтига ҳукмдор етиб тайинлайди. Унинг тахтга чиқишини кўпчилик, хусусан илм-фан ва адабиёт намояндалари катта умид ва хурсандчилик билан қарши оладиларки, бу ҳол ўша давр тарихчилари бўлган Мир Муҳаммад Мунший («Муъиниддин Убайдулло ибн Маҳмуд Шайбоний») ҳамда Мирзо Ҳайдарнинг («Тарихи Рашидий») асарларида яққол кўзга ташланади: «У (Убайдуллохон) ҳамма яхши хислатларни ўзида мужассамлаштирган подшоҳ ерди... У хизмат қилиб турган Бухоро халқининг яхши ва фозиллиги, фаровонлиги жиҳатидан Ҳиротни ва Ҳусайн Мирзо замонини эслатади»[2]-дея Убайдуллохонга катта баҳо билдирилганлигини кўрамиз. Бу ҳол ўз навбатида Бухородан Ҳиротнинг ҳиди, Ҳусайн Байқаронинг табиати намоён бўлаётганлигига ишора эди, холос. Бу ҳақида Зайниддин Восифий ёзади:» Ул ҳазратнинг одати шу ердики, ҳар куни бир шеърни ўртага ташлаб,унга татаббуъ ва жавоб ёзишга шоирларни ундар эдилар.Дердиларки,таъбни бекорга ўтказманглар,уни машғул қилмоқ лозим.Сустлик таъбнинг бўшашига сабаб бўлади ва зеҳнни ўтмаслаштиради».

Убайдуллохон Бухоро тахтида ўтирган йили Шайбонийхон Хоразмга юриш бошлайди. У ҳам амакисининг ёнида иштирок этиб, Хоразмни эгаллаш учун олиб борилган жангларда жасур, тадбиркор ва моҳир саркарда сифатида ўзлигини намоён етади. Умуман, Убайдуллохоннинг кучли ҳарбий салоҳиятга ега, шижоатли саркарда еканлиги тарихий китобларда махсус қайд етилган. «Тарихи Муқимхоний»да у «Адолат шевасида ягона, жанг жабҳасида бағоят фарзона еди»[3]– дейилган. «Тарихи Шайбонийхоний», «Тарихи Рашидий», «Тарихи Роқимий», «Зубдат ул-асрор» сингари асарларда ифодаланган бир қанча ҳарбий воқеалар бу баҳонинг тўғри еканлигини тасдиқлайди.

Убайдуллохон амакиси билан фақат ҳарбий юришларда эмас, балки Шайбонийхон томонидан ўтказилган илмий, адабий йиғилишларда ҳам бевосита иштирок етиб, ундан ўрнак олишга интилган. Шу сабабли ҳам унинг «давр султонлари ичида фазилат ва камолотда ягона»лиги эслганда ҳурмат билан Шайбонийхон номи билан Убайдуллохоннинг номи баробар тилга олинган.

Адабиётшунос олим Муҳаммад Ҳамзахон Абдуллаев Тарихий хотираларни варақлар экан, Муҳаммад Шайбонийхон номи, аввало, темурийлар салтанатига барҳам бериб, Мовароуннаҳрда янги сулолага асос солган саркарда ва жангчи сифатида муҳрланганлигини, бироқ унинг шахсияти ҳақида у билан даврдош ва суҳбатдош бўлган адиблар, жумладан Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг «Меҳмонномайи Бухоро» асари Шайбонийхоннинг жаҳонгирлиги ортида яширинган мутлақо бошқа қиррани – даврнинг энг ўткир ақл эгалари билан илмий баҳсларга кириша оладиган донишманд, ҳукмдор ва саркарда-янги бир даилат асосчиси турганлигини далолатлаб беради. Асарда қайд этилишича, Шайбонийхоннинг саройи фақатгина ҳарбий кенгашлар ўтказиладиган маскан бўлмаган. У мунтазам равишда ўз даврининг энг йирик уламолари, ҳуқуқшунослари ва файласуфларини тўплаб, мураккаб масалалар юзасидан илмий мунозаралар уюштирган. Бу баҳс ва суҳбатлар эрмак учун эмас, балки давлат бошқарувининг муҳим бир қисмини баҳолаш, бошқариш ҳамда қарорлар қабул қилишда катта аҳамият касб этган.

Убайдуллохон даврига келиб илмий мажлис-

[1] Нафоис ул-маосир. ЎзФА ШИ қўлёзмаси, инв.№878,104 а варақ.

[2] Мирзо Ҳайдар.Тарихи Рашидий.ЎзФА ШИ қўлёзмаси,инв.№4538,94 а варақ. Муҳаммад Юсуф Мунший.”Тарихи Муқимхоний “. ЎзФА ШИ қўлёзмаси инв. № 7280, 110-а варақ.

[3] Муҳаммад Юсуф Мунший. Тарихи Муқимхоний ЎзФА ШИ қўлёзмаси инв. № 7280, 110-а варақ.

лар фақат диний-ҳуқуқий мавзулар билан эмас балким, фалсафий, адабий ва ҳатто тарих бўйича ҳам қизғин муҳокамалар бўлиб ўтган.Убайдуллохоннинг бу фазилати аввало Шайбонийхонга хос анъаналарни давом эттириш бўлса, иккинчидан унинг бу фазилатлари темурий ҳукмдорлар давомчиси эканини, яъни ҳарбий қудратни юксак маданият ва илм ҳомийлиги билан уйғунлаштира олган ҳукмдор бўлганини тасдиқлайди. Шунга кўра Шайбонийхон ва Убайдуллохонлар бизга нафақат енгилмас саркардалар, балки ўз давлатининг маънавий-мафкуравий пойдеворини ҳам шахсан ўзлари қурган, илм аҳли билан баҳслашишдан чўчимайдиган, қарорларини ақл ва билим тарозусига солиб кўрадиган теран фикрли давлат арбоблари эканлигини кўрсатади. Бу эса уларнинг ўзбек давлатчилиги тарихи, маърифат ва маданият майдонидаги ўрни нақадар кўп қиррали эканлига яна бир ишорадир.[1]

Убайдуллохоннинг адолат-у саховати, биринчи навбатда, дин равнақи, юрт ободлиги, халқ фаровонлиги, илм-фан, санъат, адабиёт ривожига ва шу соҳа кишиларининг тақдирига жиддий еътибор қилганлигида эди. Шу маънода «Музаккир ул-асъҳоб»даги айрим далилларга еътиборни тортиш мақсадга мувофиқдир. Унда ёзилишича, Мавлоно Сурудий Убайдуллохоннинг воқеанависи бўлган. У айни пайтда жуда моҳир ҳаттот ҳам бўлган. Иморат пештоқларида ундан ўтказиб китоблар битадиган киши бўлмаган. Туркий ва форсий тилларда яхши шеърлар битган. «Мансаб тақозосига кўра Хон ҳузурига кириб тураркан. Буни кўролмаган ичиқоралар Хонга арз қилиб, уни Хон ҳарамига яқин жойга кириб чиқиши муносиб емас, дейдилар. Шу сабабли Мавлоно иш юзасидан Хон олдига кириш пайтида кўп кутиб қоладиган бўлибди ва бу шеърни ёзиб унга етказибди. Рубоий:

Хизмат қилайин деб кечалар қолурмен,
Хизматда ўзимни илгари солурмен.
Бу турфаки, мутоб шогирдидек,
Турғон сайин олдингда қийин борурмен[2].

Убайдий дарвештаб шоҳ ва шоир бўлганлиги учун «Султонлар суҳбати ва хизматига рўйхушлик» бермайдиган зуҳд ва тариқат аҳллари ҳам унга эеътиқод қўйганлар. Мазкур манбада баён етилишича, Муҳаммад Амин Зоҳид номли «Зуҳд мақомида нодири замон» бўлган шайх ва олим султонлардан фақат Убайдуллахонга эътиқод боғлаган.

Эътиборли томони шундаки, Шайх Мавлоно Муҳаммад Амин Зоҳидга сарой аёнларининг пинҳона душманликлари натижасида Шайх Хуросон томон сафарга чиқишга мажбур бўлади, аммо Сурхондарё вилоятидаги Вахшивор қишлоғига етганда вафот етади. Убайдуллохоннинг замондошлари еътироф етганидек, адолат ила олиб борган сиёсати, бебаҳо адабий меросидаги илоҳий ишқ, ватанга бўлган садоқат, инсонийлик, ҳикмат ва жасурлик шартлари хусусидаги ўгитлари XVI асрда қанчалик муҳим бўлган бўлса, уларнинг аҳамияти бугунги кун ёш авлодлар тарбияси учун ҳам шунчалик муҳим саналади.

Тарихий манбаълардан маълумки, XVII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр илмий-адабий доирасининг шаклланиши бевосита Убайдуллахон номи билан боғлиқ. Убайдуллахоннинг ўзи Убайдий адабий тахаллуси билан туркий, форсий ва араб тилларида шеърлар ёзган. Унинг шеърлар тўплами бизгача етиб келган. Туркий девонида 310 дан ортиқ ғазал, 428 рубоий, 18 маснавий, 11 туюқ, 7 муаммо, 25 қитъа ва 2 та ёрёр мавжудлиги проф... мақолаларида кўрсаатиб ўтилган[3]. Форсча девонда 163 ғазал, 418 рубоий, 7 та қитъа, 1 та фард, 1 та маснавий, 1 та таржиъбанд, 3 та муаммо бор. Унинг араб тилидаги мероси 35 га яқин ғазалдан иборат.

Убайдуллахон «Сабрнома», «Омонатнома», «Шавқнома» ва «Ғайратнома» сингари дидактик шеърларнинг муаллифи ҳамдир. У туркий тилда Қуръонга шарҳ ёзган дастлабки кишилардан бири, Бухорода миниатюраси асосида ўзига хос Бухоро услубида яратилган биринчи китобхона асосчиси. Девон мазмун ва моҳияти шуни кўрсатадики, Убайдуллохон ижодида биринчидан диний-тасаввуфий ғоялар устунлик қилган бўлса, иккинчидан ўзбек ва тожик тилида яратилган 850 га яқин мукаммал рубоийларнинг яратилиши Убайдуллохонинг XVI - XYII асрлар ўзбек мумтоз адабиётида рубоийшунослик санъатининг ривожланишини бевосита унинг номи билан боғлиқ, – дейди адабиётшунос олим ф.ф.доктори проф. Ж.Очилов.

Убайдуллохон девонини таҳлил қилган олим Ҳ.А.Абдуллаев ўз қарашларида Убайдий ўзбек мумтоз адабиётида мавжуд барча жанрларида, хусусан ҳикмат жанрида алоҳида муҳаббат билан қалам тебратган адиблардан бўлиб, унинг ҳикматлари Қуръон, ҳадис, нубуват, маърифати ҳақойиқи мавжудот, Оллоҳга итоат, ботилдан узоқлашмоқ ва ниҳоят илми ладуний ҳам деб

[1] Қилич ва қалам.Шайбонийхон саройидаги илмий мунозаралар // “Жамият” журнали.14:58/21/10/2025. ЎзА. Алишер Эгамбердиев.17.03.2021 й.

[2] Убайдий девони. ЎзФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 8931, 529-бет.

[3] Нафоис ул-маосир. ЎзФА ШИ қўлёзмаси инв. № 878, 104-б варақ.

шарҳланиб келинганлиги алоҳида қайд этиб ўтади. Ҳамда Убайдий девонининг кириш қисмида девонининг шакл ва мазмун хусусиятлари комплекс тарзда таҳлил қилади. Шаклий жиҳатдан асарда қўлланилган назм шакллари, аруз вазнлари ва қофия тизими кўриб чиқилиб, мазмуний жиҳатдан шеърлар Аллоҳ, Яратилганлар ва Дин мавзулари доирасида таснифланади. Шунингдек, девонда ҳар бир ҳарф билан ёзилган мураккаб ва ноанъанавий ҳикматлар аввалида муножот ва наът келтирилиши ҳолати Убайдий ижодий меросининг қамрови нечоғлик кенг эканлигини кўрсатибгина қолмай, балким XVII аср девон яратишлик анъаналаридаги ўрнини янада ойдинлаштиради.

Ҳикмат мустақил шеърий жанр сифатида - Қуръони карим ва Пайғамбар с.а.в. ҳадислари асносида юзага келганлиги илмий манбалардан маълум. Қайд этиш жоизки, Туркий адабиётда ҳикматлари билан машҳур бўлган адиблардан бири Аҳмад Яссавий бўлса, иккинчиси ул кишининг шогирди Сулаймон Боқирғонийдир. Муҳаммад Ҳамзахон Абдуллаев томонидан нашр этилган Убайдий ҳикматлари мутаоллоси мумтоз адабиётимизда яна бир буюк ҳикмат намояндаси борлигидан далаолат беради. Зероки, Убайдуллохон ҳаёти ва ижодини ўрганиш, ҳикматларидаги ўгитлардан керакли хулосалар чиқаришимизга, улкан сабоқлар олишимизга сабаб бўлди. Девонда келтирилган ҳикматларга назар ташлар эканмиз, ўзимизнинг қанчалик Қуръони карим ва Ҳадиси шариф мутаоллосидан узоқлашганимизни яна бир англагандек бўлдик. Шундай бўлса-да, аввал Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларидан олган сабоқ ва илҳомимизни эсладик:

Бешак билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро,
Инонмағил молинга, бир кун қўлдан кетаро.
Ота-она қариндош қаён кетти, фикр қил
Тўрт оёғлиғ чўбин от бир кун сенга етаро.
Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,

Киши молини емаслик, сирот узра тутаро - тўғри умр ва молу давлатнинг ўткинчилиги ҳақидаги ушбу ҳикмат ҳар томонлама бизнинг руҳиятимизга англаган ҳақиқатимизни янада яқинроқ англашимиз ва тафаккур қилишимизга даъват қилади. Бундан таъсирланган Убайдий эса ўз ҳикматида: (13-ҳикмат М.А.)

Кўч елдек,ей рафиқ,олам барча кўчаро,
Кўзни юмиб очқунча азиз умринг ўтаро...
Давлатинга таёнма, ганж-у молга инонма,
Ҳам барчаға ишонма, бари сандин кетаро.

Мазкур ҳикмат ўн икки байтли бўлиб, унда Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тўлиқ оҳанги такрорланиб тургандай, аммо Убайдий ўз ҳикматида «Давлатинга таёнма, ғанж-у молга инонма» дея ибрат маъносини кучайтириб боради. Натижада ҳикмат давомида Ҳақ ҳузуридаги жавобгарлик шоҳ-у гадога ҳам тенг дейди-ю, яна жавобгарлик масаласида шоҳнинг зиммасидаги масъулият юкига эътиборни қаратади. Анъанавий тарзда Убайдий ҳикматларининг мавзуси илоҳий ишқ сирларини баёни ва ишқ аҳлига панду насиҳатлар тарзида ёзилган бўлса:

Муҳаббатнинг шаробидан ичгон киши,
Саккиз учмоҳ шаробини кўзга олмас.
Ёки:
Ҳақ васлига ким етгай, арода ишқ бўлмаса,
Ғайрни ким тарк этгай арода ишқ бўлмаса.
Зокир ёдини этмас, ошиқ муродга етмас,
Жаҳонда битмас ҳич бир иш арода ишқ бўлмаса. – 11 ҳикмат.

Ҳикматда илоҳий ишқ Ҳусни мутлаққа эришиш йўли эканлигини таъкидлаш орқали «Кўнгил мунаввар бўлиши, маъшуқ васлининг ҳосил бўлишининг асоси ишқ», – дея ўз орзуларини ифода эта этади.

Убайдий ҳикматлари орасида ўзбек шеъриятида кам учрайдиган ҳодиса яъни арабий ҳарфлар ифодаси орқали ўз фикрларини ифодалаш олий бир мақомда амалга оширилганлигини кўрамиз. Бу ҳол Алишер Навоий ва Бобораҳим Машраб ижодларда учрасада, аммо кам ишлатиладиган шеърий санъат туридир:

А - *Аллоҳ ёдин қилур тузлук билан*,
Б - *Бисмиллоҳ, зикр этолинг, келинг дўстлар*,
Т - *Таввобун, Ҳаким айтур, тавба қилинг,*
С - *Савоб фикрин мунда этинг, дўстлар...*
З - *Зоҳиру ботинингни мувофиқ қил*,
И - *Ишқу ошиқликнинг сиррини бил*.
Ҳ - *Ғофур ғуфронидин умид туткил*,
Ф - *Фақр аҳли мақомига ўтинг, дўстлар*....

Убайдий ўз ҳикматларида сўфийлик йўлига кириш, орифлик, фақирлик даражалари тўғрисида фикр юритиб, бу ҳикматлар жанрида ёзиладиган шеърларнинг ўзига хос белгилари эканлгини таъкидлагандай бўлади:

Ишқ аро ошиқ ҳамеша волаи ҳайрон керак,
Сўзи сўзон, бағри бирён, кўзлари гирён керак.

Убайдийнинг фикрига кўра ҳикматнависликнинг бош ҳикмати ҳикматлар хазинасидан «Маъни гуллари»ни теришдир. Шунинг учун ҳам ҳикмат яратишда Луқмони Ҳакимдан ибрат олади:

Деди ҳикмат аҳлига Луқмони Хаким, эй дўстлар:
Тўрт минг ҳикмат манга берди, карам айлаб Худо.

Сайлаб олдим турт минг ҳикмат орасидин дағи,

Тўрт юз ҳикматни танлаб, хуш кўриб, эй мужтабо.

Яна андин тўрт ҳикматни айирдим хушлабон,

Асру хуш келган учун ҳикматлар ичра ул манго.

Шоирнинг фикрига кўра Луқмони Ҳаким тўрт ҳикматдан иккисини унитиб, иккисини ажратиб олади. Худо ва ўлимни унитмайди. Унитилганлардан бири яхшилик бўлса, иккинчиси бошқалардан етган жавру-ситам. Убайдий унитиладиган ва сира унитиш мумкин бўлмаган шу тўрт ҳикматда ўзини Луқмони Ҳаким билан маслакдош деб билади.

Хуллас, адабиётшунос олим Муҳаммад Ҳамзахон Абдуллаев Тарихий хотираларни варақлар экан, Убайдуллохоннинг замондошлари эътироф этганидек, унинг адолат ила олиб борган сиёсати, бебаҳо адабий меросидаги илоҳий ишқ, ватанга бўлган садоқат, инсонийлик, ҳикмат ва жасурлик шартлари хусусидаги ўгитлари ўз даври учун қанчалик муҳим бўлган бўлса, уларнинг аҳамияти келажагимиз бунёдкорлари бўлмиш ёшларимизнинг энг гўзал фазилатларни ўзида мужассам этган баркамол инсон бўлиши ҳамда маънавий-маърифий илм нурлари билан безанишларига яқиндан ёрдам беради деган умиддамиз.

Rezyume: Соҳибқирон Амир Темур ҳукмронлиги даврида марказлашган кучли давлатнинг пойтахти Самарқанд бўлиб, унинг ўғли Шоҳруҳмирзо бу давлатни шартли тарзда икки – Хуросон ва Мовароуннаҳр давлатларига ажратди. Натижада, Хуросон пойтахти Ҳирот шаҳрининг сиёсий ва илмий-маданий марказ сифатидаги мавқеи ошиб борди. Бундай мавқенинг юзага келишида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ўрни алоҳида аҳамиятга ега бўлди. XVI аср бошларига келиб еса, таназзулга юз тутган темурийлар давлати ўрнига ўзбек уруғларидан Муҳаммад Шайбоний (1451–1510) бошлиқ шайбонийлар сулоласи юзага келди. Шайбонийзодалардан бўлган Убайдуллохон даврига келиб Шайбонийларнинг Туркистондаги мавқеи янада ошди, адабиёт-санъат ривожланди.Убайдуллохон атрофида ўзига хос адабий марказ яратилди.

Resume. During the reign of Sahibkiran Amir Temur, the capital of a strong centralized state was Samarkand, and his son Shahrukh Mirza conditionally divided this state into two states – Khorasan and Transoxiana. As a result, the status of Herat, the capital of Khorasan, as a political and scientific-cultural center increased. Husayn Bayqara and Alisher Navoi played a special role in the emergence of such a position. At the beginning of the 16th century, the declining Timurid state was replaced by the Shaybanid dynasty, headed by Muhammad Shaybani (1451-1510). During the reign of Ubaydullah Khan, a descendant of the Shaybanids, the influence of the Shaybanids in Turkestan increased, and literature and art developed. A unique literary center was created around Ubaydullah Khan.

Резюме. В период правления Сахибкирана Амира Темура столицей сильного централизованного государства был Самарканд, и его сын Шахрухмирза условно разделил это государство на два государства – Хорасан и Мавераннахр. В результате повысился статус столицы Хорасана Герата как политического и научно-культурного центра. Особое значение в возникновении такого статуса имели Хусейн Байкара и Алишер Навои. К началу XVI века на месте упадка государства Тимуридов возникла династия Шейбанидов во главе с Мухаммадом Шейбани (1451-1510) из узбекских племен. Во времена правления Убайдуллахана, одного из потомков Шейбанидов, влияние Шейбанидов в Туркестане еще больше возросло, и литература и искусство получили дальнейшее развитие.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

BUYUK SHOIR XOTIRASIGA MUNOSIB HAYKAL

Заматов Shomat,
Termiz davlat universiteti falsafa kafedrasi professori,
falsafa fanlari doktori

Xo'janova Ozoda,
Termiz davlat universiteti rus va jahon adabiyoti kafedrasi mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Ushbu maqola iqtidorli ijodkor, falsafa fanlari nomzodi, Termiz davlat universiteti dotsenti Norali Berdiyev ko'p yillardan buyon ilmiy-pedagogik faoliyat olib borish, o'zbek va rus tillarida she'rlar yozish bilan birgalikda har ikkala tilda badiiy tarjimachilik bilan ham faol shug'ullanib kelayotganligiga bag'ishlanadi. Ijodkorning «Iqror» (Guliston, «Ziyo», 2005), «Shukrona» (Qarshi, «Nasaf», 2006) va «Dunyo o'ylari» (Qarshi, «Nasaf», 2009) to'plamlariga A.S. Pushkin, M.Yu.Lermontov va S.A.Yesenin she'rlarining rus tilidan o'zbek tiliga tarjimalari kiritilgan. Binobarin, «Dunyo o'ylari» to'plamidan A.S.Pushkinning 89 ta, M.Yu.Lermontovning 6 ta, S.A.Yeseninning 15 ta she'rlardan iborat mashhur «Fors taronalari» she'riy turkumining tarjimalari o'rin olgan. Shoirning «Лучший подарок» («Eng yaxshi sovg'a», Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2003) va «Песнь соловья» («Bulbul navosi», Qarshi, «Nasaf», 2009) to'plamlariga esa o'zbekchadan ruschaga tarjimalari jamlangan. Jumladan, «Песнь соловья» to'plamida Atoiyning mashhur «Ul sanamki suv yoqasinda paritek o'lturur» matla'li mashhur g'azali, Alisher Navoiyning 10 ta g'azallari, 26 ta qit'alari, 15 ta ruboiylari, 9 ta tuyuqlari, 40 ta fardlari, G'afur G'ulomning «Go'zallik nimada?» va «Vaqt» she'rlarining ruschaga tarjimalari chop etilgan.

Ayniqsa, N.Berdiyevning buyuk rus yozuvchisi Aleksandr Sergeyevich Pushkin ijodiga ixlosi baland. Tarjimon buyuk Pushkin xotirasiga o'zining zo'r samimiyatini quyidagi onegincha satrlarida bayon etgan:

Yozib o'lmas asarlar Pushkin,
Zabt etgandi yurtlar, ellarni.
Yo'qotmasdan ular o'z kuchin,
Quvontirar hanuz dillarni.
«Rus she'rining porloq quyoshi»
O'zbekning-da bo'ldi yo'ldoshi:
Chiqib qancha mohir tarjimon,
Etishdilar tanish, qadrdon
Buyuk adib merosin elga.
Navoiy-la yonma-yon, hamdam
Qalbimizda yashar Pushkin ham,
Shon-shuhrati qoplandi gulga.
Bitib taqlid, qilib tarjima,
Pushkin ruhin yodlar kamina.

N.Berdiyev buyuk Pushkinning porloq xotirasiga samimiy ixlosi samarasi sifatida 2000–2025-yillar mobaynida uning 363 ta asarlarini o'zbek tiliga o'girishga muvaffaq bo'lgan. Bu tarjimalarning 2025-yilda Termiz davlat universiteti nashriyotida «Haykal» nomli to'plam holida nashr etilishi nafaqat tarjimon, balki kitobxonlar uchun ham quvonchli voqea bo'ldi.

To'plamga kiritilgan Pushkinning 108 ta she'rlari, «Yevgeniy Onegin»ning IX–X boblari, «Qaroqchi birodarlar», «Tazit» poemalari, «Shoh Nikita va uning qirq qizlari», «Ona ayiq haqida ertak», «Xatlardagi roman», «O'lat vaqtidagi bazm» asarlari, 18 ta adabiy-tanqidiy maqolalari, 117 ta parchalar va qaydlari, 7 ta esdaliklari, 1 ta sayohatnomasi, 8 ta xatlari o'zbek tiliga ilk bor N.Berdiyev tomonidan o'girilngan.

Kitobdan o'rin olgan Pushkinning 25 ta she'rlari, «Yevgeniy Onegin»ning 50 bandi, «Xasis ritsar», «Mosart va Salyeri», «Tosh mehmon» dramatik asarlari, «Buyuk Pyotrning habashi», «Roslavlev» romanlari, «Kirjali», «Misr kechalari» povestlari N.Berdiyevdan oldin boshqa tarjimonlar tomonidan ham o'zbek tiliga o'girilgan edi.

Shunisi maqtovga sazovorki, N.Berdiyev o'z salaflarining, jumladan «Yevgeniy Onegin» she'riy romanini o'zbek tiliga o'girishgan Oybek va Mirzo Kenjabek kabi mahoratli tarjimonlarning beqiyos xizmatlariga yuksak baho bergan, ularning xayrli ishlarini baholi qudrat davom ettirishga ahd qilgan:

I.

Oson emas she'riy yo'l bilan
Roman yozish zamon haqida.
Bunday baxtga musharraf bo'lgan
Pushkin kabi daho aslida
«Rus hayotin badiiy qomusi»,

«Milliy ruhi, ongi, tuyg‘usi»,
«Ishq dostoni» deb qadrlangan
Shoh asarga jahon bergan tan.
Xalq turmushi, orzu-o‘ylari
Pok sevgiga zo‘r samimiyat,
Jirkanch kibor olamga nafrat,
Shoir qalbin nozik kuylari
Unda erur to‘liq mujassam,
Qancha takror o‘qisang-da, kam.

II

Ruscha roman mazmunin anglab,
O‘zbekchaga moslab o‘girish –
Serdiqqat va o‘ta murakkab,
Ham sharafli, hamda mas’ul ish.
Ilk bor chiqib Oybek, xayriyat,
Tarjimaga ayladi jur’at.
Puxta bilib ishning ko‘zini,
Asar ruhin, har bir so‘zini
O‘z tiliga qildi u payvand.
Rus xalqining ishqiy dostoni
Bezab o‘zbek nazm bo‘stonin,
Kitobxonni etdi bahramand.
Tarjimada Oybek sabog‘i
Bo‘ldi qaynoq ilhom bulog‘i.

III.

Shu orada o‘tdi ko‘p zamon,
Sayqal topdi didlar injudek.
Paydo bo‘ldi yangi tarjimon –
Hassos shoir Mirzo Kenjabek.
Dadil borib Oybek yo‘lidan,
Pushkinni kashf etdi yangidan.
Tarjimasi pishiq, ma’noli,
Vazni ravon – to‘qqiz hijoli.
Rus yambining o‘ynoq sadosi
Yangrar barmoq vaznida tiniq.
Jumlalari tugal va aniq,
Ohorlidir uslub, inshosi.
Qofiyalar bo‘liq, jarangdor,
Tashbehlari nafis, jilodor.

IV

Darhaqiqat, Pushkin romanin
Bizda ikki tarjimasi bor.
Oybek, Mirzo xalqin, Vatanin
Til boyligin etishib iqror,
Quvonamiz – pushkinxonlarmiz,
Pushkinshunos, tarjimonlarmiz.
Kamina ham o‘zbek elida
O‘girmishdir ona tiliga
Buyuk shoir ash’orlaridan,
«Onegincha bandlar»idan ham,
Ular ushbu kitobdadir jam.
Ustozlarin asarlaridan
Saboq olib, minnatdor cheksiz:
Xayrli ish qolmaydi izsiz.

N.Berdiyev boshqa mualliflar tarjimalarida mavjud bo‘lgan yutuqlardan o‘rinli va unumli foydalangan, ular yo‘l qo‘ygan nuqsonlarni tuzatishga harakat qilgan, shu asosda o‘zining yangi, mukammalroq tarjima variantlarini yaratishga muvaffaq bo‘lgan. Tarjimon Pushkin asarlarining ruhi va mazmuni, badiiy xususiyatlarini, muallif mahoratini kitobxonlarga imkoni boricha aniq va to‘liq yetkazib bergan. Bunga u badiiy iqtidordan tashqari o‘zbek va rus tillarini mukammal bilish, matnni chuqur o‘rganish, adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik ilmlaridan yetarli xabardor bo‘lish, mashaqqatli mehnat tufayli erishgan. Fikrimizning isboti sifatida Pushkinning A.P.Kernga bag‘ishlangan mashhur she’ri (1825) ning N.Berdiyev tarjimasidagi birinchi ajoyib kupletini keltiramiz:

U ajib dam hamon esimda:
Ko‘z oldimda bo‘lding namoyon,
Bir lahzalik o‘ydek hissimda,
Pok go‘zallik dahosisimon.

Yoki Pushkinning odatda «Haykal» deb atashadigan she’ri(1836)ning boshlanishi N.Berdiyev tarjimasida shunday ravon berilgan:

Qo‘l-la yaratib bo‘lmas haykal qo‘ydim o‘zimga,
Unga kelar xalq yo‘lin qoplay olmas o‘t-o‘lan.
U yuksak ko‘tarildi, bosh egmasdan ta’zimga,
Aleksandr ustunidan ham baland.

Bunday misollarni to‘plamdan ko‘plab keltirish mumkin. Albatta, zukko tarjimonshunoslarimiz va sinchkov kitobxonlarimiz N.Berdiyev bajargan tarjimalarni asliyati bilan solishtirib o‘rganish asosida ularning fazilatlarini va boshqa tarjimalardan farqlarini ajratib olishga qodirdirlar, deb o‘ylaymiz. N.Berdiyev amalga oshirgan tarjimalarni ilmiy-tanqidiy jihatdan atroflicha o‘rganib, ularga xolisona baho berish tarjimashunos mutaxassislarning ishi hisoblanadi.

Buyuk Pushkin: «Tarjimonlar – ma’rifatning pochta xizmatidagi otlari», degan edi. Darhaqiqat, N.Berdiyev tomonidan «A.S.Pushkin. Haykal» to‘plamining nashr etilishi buyuk yozuvchi ijodini o‘zbek kitobxonlari orasida targ‘ib etishga, Rossiya Federatsiyasi va O‘zbekiston Respublikasi xalqlari va adabiyotlari o‘rtasidagi madaniy aloqalarni yanada mustahkamlash ishiga imkon beradi.

Mazkur kitobning nomi «Haykal» deb atalganligi bejiz emas. U Pushkinning asrlar davomida avlodlar qalbida abadiy yashab kelayotgan mashhur she’ri nomiga taqlidan tanlangan bo‘lib, ramziy ma’noda shoirning butun ijodi mazmun-mohiyatiini o‘zida mujassam etadi.To‘plamning nashr etilishi Termiz shahrida buyuk rus shoiriga qo‘yilgan munosib haykal bo‘ldi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Buyuk A.S.Pushkin asarlarida madh etilgan yuksak umuminsoniy, umriboqiy g‘oyalar doimo barkamol inson tarbiyasi uchun xizmat qilib kelgan va

shunday bo‘lib qoladi

Kitobdagi tarjimalar badiiy va grammatik jihatlardan puxta, savodli, yuksak saviyada bajarilgan.

Kitobga kiritilgan asarlar janrlar bo‘yicha va xronologik tartibda joylashtirilgan, tegishli izohlar va sharhlar bilan ta’minlangan.

Kitobga filologiya fanlari doktori, professor P.O‘.Bakirov mas’ul muharrirlik qilgan, dotsentlar O.T.Xo‘janova, S.K.Turobova va O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Surxondaryo viloyati bo‘limi mudiri M.Ollomurodov ijobiy taqrizlar yozishgan.

A.S.Pushkin asarlari tarjimalaridan iborat to‘plamning 300 nusxada nashr etilganligi, albatta, yetarli emas. Kitobni ko‘p nusxada qayta nashr etish va respublikamizning boshqa viloyatlaridagi ko‘p ming sonli adabiyot shinavandalariga ham yetkazish zarur, deb hisoblaymiz.

Rezyume. Mazkur maqolada 2025-yilda Termiz davlat universiteti nashriyotida nashr etilgan «A.S.Pushkin. Haykal» nomli to‘plam tahlil qilingan. To‘plamga buyuk rus yozuvchisining 2000–2025-yillar mobaynida falsafa fanlari nomzodi, dotsent Norali Berdiyev tomonidan rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan turli janrlardagi 363 asarlari kiritilgan. Unda to‘plamga kiritilgan tarjimalarning mazmuni va sifati, shuningdek tarjimonning mahorati haqida so‘z yuritilib, ularga ijobiy baho berilgan.

Resume. The article analyzes the collection «A.S.Pushkin. Haykal» («Monument»), published in 2025 by the publishing house of Termez State University. The collection includes 363 works by the great Russian writer in various genres, translated from Russian into Uzbek by Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor Norali Berdiev during the years 2000-2025. It talks about the content and quality, as well as the translator’s skill, and gives them a pozitive assesment.

Резюме. В статье проанализирован сборник «A.S.Pushkin. Haykal» («Памятник»), изданный в 2025 году в издательстве Термезского государственного университета. В сборник включены 363 произведений великого русского писателя в различных жанрах, переведённых в течении 2000–2025 годов с русского языка на узбекский язык кандидатом философских наук, доцентом Норали Бердиевым. В ней речь идёт о содержании и качестве, а также о мастерстве переводчика, дана им положительная оценка.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

COMPOSING TATABBUʿ POETRY IN THE TIME OF MUʿIZZĪ AND AFTER HIM

Abdullayev Ramazon,
Department of Tajik Philology and Eastern Languages
Termez State University

In the history of Persian-Tajik literature and in the poetic practice of different periods, *tatabbuʿ* has been one of the forms through which literary influence and creative interaction among poets have manifested themselves. Scholars have at times equated *tatabbuʿ* with other terms such as *iqtifāʾ* (borrowing), *iqtidāʾ* (following), poetic response, and *nazira* composition, and have also emphasized its affinity with various forms of imitation[1]. This diversity of interpretations indicates that theoretical views on the nature of this literary phenomenon have not yet been fully systematized.

In some sources and studies, the art of poetic response and imitation has been regarded as "a type of *tatabbuʿ*," through which "poets, by making use of it"[2], have affirmed their spiritual and artistic connection with the poetry of other poets. According to A. Afsahzod's observations, ʿAbd al-Rahman Jami considered response, *tatabbuʿ*, counter-composition (*muqābala*), method (*ṭarīq*, *ṭarīqa*), style (*ṭarz*, *ṭavr*), and disposition (*salīqa*) to be synonymous with *tatabbuʿ*. Likewise, in fifteenth-century sources, terms such as imitation (*payravī*), *istiqbāl*, and *sheva* were also used with the same meaning. However, as A. Afsahzod emphasizes, the terms *tatabbuʿ* and poetic response were the most commonly employed[3].R. Zaypuli and M. Zokiri, in their article "The Art of Poetic Response and Tatabbuʿ in Persian Poetry," associate *tatabbuʿ* with the phenomenon of literary appropriation (*sirqāt*), stressing that "we refer to it as a response"[4].

As has been observed, neither in the theoretical works of earlier literary scholarship nor in the studies of researchers of Persian-Tajik literature have the boundaries, distinctions, and conceptual scope of *tatabbuʿ* and related terms been clearly defined. Only Nava'i (Fāni), in his Persian poetic *divan*, explicitly indicated whether a particular ghazal or qasida was an original composition, a *tatabbuʿ*, or a poetic response to another poet. Another source that explicitly traces this artistic tendency is *Radaʾif al-Ashʿār* by Fakhri Herati. In this work, Fakhri Herati presents model ghazals alongside their *tatabbuʿ* compositions, mentioning the names of their authors, which makes the book an important source for understanding the nature of this literary phenomenon.

According to the data provided by Fakhri Herati, in the fifteenth century and the first half of the sixteenth century poets most frequently followed the ghazals of Anvari, Zahiri Faryabi, Khusraw Dehlavi, Saʿdi, Salman, Hafez, Kamal, Jami, Nava'i, Sayfi, and others. As A. Afsahzod emphasizes, "In Fakhri's anthology, 1,399 *tatabbuʿ* ghazals are attributed to 276 poets. Thirty-five poets composed 234 new ghazals. The majority of them were representatives of the Herat literary circle of Jami's time. More than fifty poets lived and created prior to Jami, in the thirteenth to fifteenth centuries (including Khusraw Dehlavi, Saʿdi, Hasan Dehlavi, Khwaju Kirmani, Salman Savaji, Imad, Hafez, Kamal, Katibi, Nasimi, Neʿmatollah Vali, Qasimi Anvar, Shahi, Azari, and Tusi). The works of more than seventy poets belong to the second half of the fifteenth century and the first half of the sixteenth century; these authors represent literary circles outside Herat (Transoxiana, Iraq, Azerbaijan, India, and Turkey). Several *tatabbuʿ*-composing poets lived in later periods as well"[5].

[1] Akbarī, M. Istiqbāl dar sheʿr-i fārsī va ahammiyat-i sheʿr-i Bābā Fīghānī az nazar-i istiqbāl / Manūchehr Akbarī // Majalla-yi Dānishkada-yi Adabiyyāt va ʿUlūm-i Insānī-yi Dānishgāh-i Tehrān, zimistān-i 1379, pp. 129

[2] Motlaq, Y. B.; Molikī, M. Barrasi-yi mafhūm-i taʿrīż va anvāʿ-i ān dar fan-i javāb dar sheʿr-i fārsī (az āghāz tā qarn-i shishum) / Y. Motlaq, M. Molikī // Kohan-nāma-yi Adab-i Fārsī, Pajūhishgāh-i ʿUlūm-i Insānī va Moṭāleʿāt-i Farhangī, sāl-i shishum, shomāra-yi avval, bahār-i 1394, pp. 74

[3] Afsahzod, A. Lirika ʿAbd ar-Raḥmān-i Jāmī. Problemy teksta i poetiki / Aʿlokhon Afsahzod. – Dushanbe: Donish, 2014. – 197 p.

[4] Zipūlī, R.; Zokirī, M. Fan-i javābgūʾī va tatabbuʿ dar sheʿr-i fārsī / R. Zipūlī, M. Zokirī // Fasl-nāma-yi Farhangistān-i Zabān va Adabiyyāt-i Fārsī, sāl-i avval, shomāra-yi duvvum, tobistān-i 1374, pp. 34.

[5] Afsahzod, A. Lirika ʿAbd ar-Raḥmān-i Jāmī. Problemy teksta i poetiki / Aʿlokhon Afsahzod. – Dushanbe: Donish, 2014. – 208 p.

In lexicographical sources, *tatabbuʿ* is defined as "following and conformity"[1] and as "imitating someone's poetry or speech," as illustrated in the verse: *"It is permissible, Saʿib, if it is not a matter of claim / Though following Khwaja's ghazal may be discourteous"*[2]. Rasul Hādizoda defines *tatabbuʿ* as "following the poetry of earlier or contemporary poets either in terms of content or artistic form," adding that "the greatest poets of every century have drawn inspiration from individual poems, from fragments and couplets, and even from a single renowned hemistich of their contemporaries or predecessors, composing ghazals and qasidas through incorporation and imitation of them. Here the poet's aim, contrary to what is commonly assumed by some researchers, was not to 'respond' to another poet's work, but to create new meanings and forms within similar themes and in a style suited to his own aesthetic inclination. Therefore, to confuse or conflate incorporations (*tazmin*) and *tatabbuʿ* with certain poems that were in fact written as direct responses or objections to another poet's ghazal or qasida is entirely incorrect. Otherwise, the issue of literary influence, interaction, and creative following would be eliminated, and nearly half of classical Persian and Tajik poetry would be reduced to the genre of 'response poetry' or 'nazira'"[3].

If we consider the realities of literary life, *tatabbuʿ* as a means of literary interaction and influence had existed in Persian–Tajik literature from the earliest stages of its formation and development, manifesting itself in various forms and modes. The poems preserved from the Samanid period constitute part of the earliest poetic and cultural heritage of the Persian-Tajik language. Since such accomplished poets as Rudaki, Abū Shakūr Balkhī, and Shahīd Balkhī, under the patronage of Persian-minded Samanid amirs and their literature-loving viziers, laid a firm and enduring foundation for Persian poetry, later generations of poets naturally looked toward these early masters. They cultivated their talent and poetic sensibility through reading the elegant verses of their predecessors and engaged in *tatabbuʿ* of those elements of their works that appeared beautiful and appealing to them, thereby enriching and enhancing their own poetic production.

Moreover, poets of all periods borrowed themes from one another, or one poet engaged in *tatabbuʿ* or followed the poetry of another, a practice that became an integral part of the ongoing process of literary continuity and creative interaction.

Already in the time of Rudaki and his predecessors, from the very emergence and development of ghazal- and qaṣīda-composition, such practices of *tatabbuʿ* appeared in the poetry of earlier masters. They manifested themselves in various forms and underwent gradual development in the works of poets such as Unsurī Balkhī, Farrukhī Sīstānī, Manūchihrī Dāmghānī, Asjadī, Muʿizzī, and others.

Tatabbuʿ acquired a particularly prominent role and elevated status during the tenth and eleventh centuries and throughout the medieval period-that is, during the formative and evolutionary stages of the ghazal and qaṣīda as poetic genres in Persian-Tajik literature. The greatest poets engaged in *tatabbuʿ* of one another's ghazals, qaṣīdas, and *taghazzul*s, both in terms of thematic content and in structural, semantic, and aesthetic dimensions. A prime example of such literary interaction is provided by Muʿizzī's *tatabbuʿ* of the qaṣīdas and *taghazzul*s of Unsurī, Farrukhī, and Asjadī.

In this context, the creative interrelations and mutual influences among other poets-including Anvarī, Ẓahīr-e Fāryābī, Sayf-e Isfarangī, Khāqānī, Sanāʾī, Saʿdī, Ḥāfiẓ, Salmān-e Sāvajī, ʿImād-e Kirmānī, and ʿUbayd-e Zākānī-as well as the remarkable transformations of this artistic practice during the Timurid period, reflect significant stages in the evolution of *tatabbuʿ* in Persian–Tajik literature. These processes confirm a distinctive mode of literary influence and a spiritual and artistic continuity linking poets of different periods with their predecessors.

Unfortunately, the stages and characteristics of the formation and development of *tatabbuʿ* in the history of Persian-Tajik literature have not yet been studied in a comprehensive manner. Nevertheless, from the earliest times to the present day, poets composing within the traditional poetic system have consistently drawn upon or alluded to established poetic models, which embody the artistic experience of the past and continue to exert influence on both earlier and later poetry. For this reason, the tradition of *tatabbuʿ* and the course of its formation and evolution in Persian–Tajik poetry originate in the continuous advancement of this practice and extend into later periods and even the future, encompassing both positive and negative aspects.

The thematic and structural characteristics of *tatabbuʿ* discussed above constitute the intrinsic features of this phenomenon. From its very inception, *tatabbuʿ* has possessed relatively clear boundaries and defining parameters, and its emergence-at least with regard to Persian-Tajik literature-"more or less

[1] Dehkhodā, A. Lughat-nāma-yi Dehkhodā, vol. 5. – Muʾassasa-yi Intishārāt va Chap-i Dānishgāh-i Tehrān, 1388. – 425 p.

[2] Farhang-i buzurg-i Sokhan. Bā sarparastī-yi Dr. Ḥasan Anvarī, vol. 3, chāp-i duvvum. – Tehrān, 1382. – 614 p.

[3] Hodizoda, R. ʿAqāʾid-i adabī-estetīkī-yi Jāmī / R. Hodizoda // ʿAbd al-Raḥmān-i Jāmī. Majmūʿa-yi maqālāt: zamān-i zendegī, ḥayāt va ejādīyāt. – Dushanbe: Irfān, 1965, pp. 112.

coincides with the very beginning of poetry itself"[1] (5, 43). Indeed, *tatabbuʿ*, or the act of composing a poetic response, has been widespread among Persian-speaking poets since ancient times and across all poetic strata; it was not a phenomenon created by mere imitators of poetry and poets.

The practice of composing model poems (*sarmashq*) has existed in Persian–Tajik literature from early times and among poets of all ranks. Moreover, during most stages of the development of Persian–Tajik poetry, political, social, and cultural conditions provided a fertile ground for the growth of this phenomenon and contributed to its transformation and evolution. As noted above, such a pattern of formation and development of *tatabbuʿ*-composition can be observed throughout the history of Persian-Tajik literature from the Samanid period through the Timurid era and beyond. In certain periods-most notably during the Timurid age-it flourished to an unprecedented degree.

Scholars have regarded this situation as the result of several prominent characteristics of that period. Poetry and poetic practice in that century have generally been described in such a way that the countless poets of the age, rather than possessing highly creative and innovative ideas, were primarily captivated by poetic technique and rhetorical artistry. In other words, they paid greater attention to formal and structural aspects than to semantic depth and content. Put differently, the Timurid period witnessed an unprecedented expansion in the number of talented and aesthetically refined poets; however, with the exception of a limited few, most were content to engage chiefly with the technical aspects of poetry-such as rhyme and the use of rhetorical devices-rather than with the creation and exploration of new meanings.

This tendency also explains the extraordinary attention paid during this period to earlier meaning-oriented poets such as Ḥāfiẓ, Saʿdī, and Amīr Khusraw of Delhi. One of the direct consequences of these inclinations was the further and unprecedented increase in the practice of poetic response (*javāb*), which, in the numerous and well-attended poetic gatherings of the Timurid nights, gradually inclined toward degeneration and, within competitive circles of poets, turned into a weapon of attack and defense. Each poet believed that his poem ought to serve as a *sarmashq* a model and a test of talent for others.

Unfortunately, the history of the emergence, development, and decline of *tatabbuʿ* has not yet been thoroughly studied. It has, however, been noted that this practice began to decline in the fifteenth century and gradually tended toward mere imitation. Nevertheless, the tradition of *tatabbuʿ* in Persian-Tajik literature has deep roots, has endured over the centuries, and remains alive even today.

This literary phenomenon represents a natural and legitimate process within Persian–Tajik literature. The reasons for its proliferation lie, first, in the poets' profound and sustained admiration for the heritage of the great masters of the past, and second, in their spiritual and artistic connection with authentic and influential poetry. Contrary to the view of Hāshim Razī, who using the example of ʿAbd al-Raḥmān Jāmī's practice of *tatabbuʿ* regarded this artistic method as devoid of "innovation, novelty, and creative initiative"[2], such an assessment distances itself from the actual reality of Jāmī's poetic experience.

In fact, in Jāmī's time, as well as before and after him, composing poetic responses to the works of renowned poets was considered a mark of poetic excellence (*kamāl-i naẓm*). A poet who succeeded in providing an apt and accomplished response to another poet's verse was deemed worthy of recognition and fame.

In this context, the theoretical and practical experience of ʿAbd al-Raḥmān Jāmī deserves particular attention. He not only composed poetic responses to the works of earlier poets and engaged in theoretical discussions concerning this issue, but also articulated his views on the essence of this phenomenon in his ghazals, qasidas, and masnavis. The following verses express the core of his theoretical understanding of *tatabbuʿ* or poetic response:

This ghazal of Jāmī follows the manner of Kamāl;
It is fitting that his name be counted among the masters of perfection[3].

Wherever Ḥāfiẓ's boat has sailed upon the sea of poetry,
Jāmī, your vessel follows closely in its wake [4].

He silences the eloquent parrots of India,
When Jāmī turns to the magic of poetic enchantment [5].

If Jāmī were to send this beautiful verse to Persia,

[1] Zipūlī, R.; Zokirī, M. Fan-i javābgūʾī va tatabbuʿ dar sheʿr-i fārsī / R. Zipūlī, M. Zokirī // Fasl-nāma-yi Farhangistān-i Zabān va Adabiyyāt-i Fārsī, sāl-i avval, shomāra-yi duvvum, tobistān-i 1374, pp. 43.

[2] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 53 p. ; Sattorzoda, A. Nazariyyāt-i adabī-yi ʿAbd al-Raḥmān-i Jāmī / A. Sattorzoda. – Dushanbe: Donish, 2014. – 132 p.

[3] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 304 p.

[4] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 362 p.

[5] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 374 p.

They would name him Ḥāfiẓ, or sweet-tongued Khusraw[1].

Through this new poetry, Jāmī, Khurāsān has grown full of sweetness,
As if a honeyed verse had come from Shiraz through Saʿdī's pen [2].

These verses demonstrate that, in Jāmī's conception, *tatabbuʿ* was not a mechanical imitation but a conscious artistic continuation, grounded in mastery, creative competition, and the aspiration to attain parity with, or even surpass, one's poetic predecessors. Jāmī regarded *tatabbuʿ*, or responsive poetry, as superior to the original text. In his view, such a poem, at the very least, must be equal in artistic value to the poem it follows. He expresses this conviction in the following verses:

When Jāmī perceived the lofty stature of Khusraw,
He did not enter the arena of response in vain[3].

And:

This verse does not rise to the level of Saʿdī's, yet
It stands shoulder to shoulder with the words of other companions.
When Jāmī heard Saʿdī's ghazal and those composed in response to it,
He entered the field with this poem [4].

In this context, Jāmī examined the *tatabbuʿ* compositions of Salmān Sāvajī and concluded that "some are better than the original, some inferior, and some equal to it"[5]. In this respect, Jāmī's own poetic practice is also noteworthy. He was not satisfied with a single response and composed two or three answers to the same ghazal by Ḥāfiẓ. According to A. Afsahzod's observation, "Jāmī composed three ghazals in response to the first ghazal of Ḥāfiẓ's Dīvān: one is included in his second dīvān and two in his third"[6].

Thus, Jāmī's experience in composing *tatabbuʿ* poetry itself serves as clear evidence that he possessed a profound understanding of the essential artistic nature of this poetic practice. Consequently, his standards for composing such poetry were rigorous, and he consistently adhered to them with determination in his responsive poems

From Jāmī's statements it becomes clear that, in *jawābiyya*, he does not regard strict adherence to meaning as obligatory; rather, in his view, meaning should generally be fresh and renewed. Jāmī considers the ability to express the meanings of earlier poets in an elegant and appealing form to be the pinnacle of artistic mastery. This view of Jāmī is reinforced by the following words of ʿAṭāʾullāh Maḥmūd ibn Ḥusaynī:

"It is narrated that a poet takes another meaning, transfers it from one domain to another, and manifests it in a different guise… And the ruling here is the same: if the derivative is better than the original"[7].

Thus, *tatabbuʿ* in the practice of our poets is not mere imitation; rather, it is above all the creation of a poet's own distinctive artistic path and method. From this perspective, not all works composed through *tatabbuʿ* can be regarded as imitative, nor can the artistic innovations inherent in such works be overlooked.

The experience of poets engaged in *tatabbuʿ* across different periods in the history of Persian–Tajik literature demonstrates that composing a *tatabbuʿ* on the poetry of a given poet was not an obligatory act for a skilled poet, but rather a matter of choice. In other words, the creation of such poetry is a "dual" and "artificial" act, whereby the poet of *tatabbuʿ*, above all, tends to maintain a deliberate distance between the model text and the poem written in response to it. This tendency endows *tatabbuʿ* with important implicit meanings and influential dimensions that go beyond the original text.

Firstly, its practical aspect provides a formal framework for personal competition, which directly contributes to the cultivation of certain competitive tendencies and to their activation regardless of whether these tendencies are original in nature or differ from established rhetorical balances[8]. Such tendencies stem from the intrinsic character of the spirit of Persian-Tajik poetry and define the principal artistic trajectory of the evolution of *tatabbuʿ* in Persian-Tajik literature-a trajectory that, unfortunately, has not yet been sufficiently researched or thoroughly examined.

[1] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 593 p.
[2] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 690 p.
[3] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 327 p.
[4] Dīvān-i kāmil-i Jāmī. Bā muqaddima-yi Hāshim Rāzī. – Tehrān, 1341. – 363 p.
[5] Afsahzod, A. Lirika ʿAbd ar-Raḥmān-i Jāmī. Problemy teksta i poetiki / Aʿlokhon Afsahzod. – Dushanbe: Donish, 2014. – 105p..
[6] Afsahzod, A. Lirika ʿAbd ar-Raḥmān-i Jāmī. Problemy teksta i poetiki / Aʿlokhon Afsahzod. – Dushanbe: Donish, 2014. – 145 p.
[7] Sattorzoda, A. Nazariyyāt-i adabī-yi ʿAbd al-Raḥmān-i Jāmī / A. Sattorzoda. – Dushanbe: Donish, 2014. – 140 p.
[8] Zipūlī, R.; Zokirī, M. Fan-i javābgūʾī va tatabbuʿ dar sheʿr-i fārsī / R. Zipūlī, M. Zokirī // Fasl-nāma-yi Farhangistān-i Zabān va Adabiyyāt-i Fārsī, sāl-i avval, shomāra-yi duvvum, tobistān-i 1374, pp. 40.

Rezyume. Tatabbu’ (she’riy taqlid yoki javob) adabiy aloqa va badiiy ta’sir shakli sifatida fors-tojik adabiyotida uning shakllanishi va rivojlanishining ilk bosqichlaridan buyon mavjud bo‘lib, turli shakl va ko‘rinishlarda namoyon bo‘lgan. Ushbu adabiy hodisa qonuniyatli xususiyatga ega bo‘lib, u, birinchidan, shoirlarning buyuk salaflar ijodiy merosiga bo‘lgan yuksak hurmati, ikkinchidan esa, ularning chinakam va yuksak she’riyat bilan ma’naviy hamda badiiy aloqasi bilan bog‘liqdir. Tatabbu’ Muizziy davri va undan keyingi davrlar she’riyatida adabiy hamkorlik, vorisiylik va an’analarni ijodiy o‘zlashtirishning muhim vositasi bo‘lib xizmat qilgan.

Resume. Tatabbuʿ (literary imitation or response) in the Persian-Tajik literary tradition has existed since the early stages of its formation and development and has manifested itself in various forms and methods. This literary phenomenon represents a natural and regular process in Persian–Tajik literature. Its emergence and wide dissemination were primarily caused by poets’ profound respect for and close attention to the literary heritage of great predecessors, and secondly by their spiritual and artistic connection with authentic and influential poetry. Tatabbuʿ functioned as an important means of literary interaction, continuity, and influence, contributing to the preservation and creative transformation of poetic traditions from the period of Muʿizzi and later generations of poets.

Резюме. Татаббуъ (поэтическое подражание или ответ) как форма литературной связи и художественного влияния существовал в персидско-таджикской литературе с ранних этапов её становления и развития и проявлялся в различных формах и разновидностях. Данное литературное явление носит закономерный характер и было обусловлено, во-первых, глубоким уважением поэтов к творческому наследию великих предшественников, а во-вторых, их духовной и художественной связью с подлинной и значимой поэзией. Татаббуъ служил важным средством литературного взаимодействия, преемственности и творческого освоения традиции в поэзии эпохи Муиззи и последующих периодов.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ DÖREDIJILIK ÄLEMINDE MÖWLANA LUTFYNYŇ EDEBI POETIK TÄSIRI

Jepbarowa Saýat Kurbanmiratowna,
Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersiteti,
Türkmen dili we edebiýaty kafedrasy dosenti,
filologiýa ylymlary boýunça filosofiýa doktory

Egenmuradov Arzuv Annamiratovich,
Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersiteti,
birinji basgyç magistranty

Söz öwüşginini baýlaşdyran klassyk şahyrlaryň döredijilik gatnaşyklaryny öwrenmek milli edebiýat ylymynyň möhüm ugurlarynyň biridir. Şol nukdaýnazardan seredilende, Magtymguly Pyragynyň poetik dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde XV asyryň görnükli nusgawy şahyry Lutfynyň döredijilik tejribesiniň aýratyn ähmiýeti bar. Lutfynyň leksik-semantik serişdeleri giňden ulanmagy, liriki psihologizmi çuňlaşdyrmagy we ahlak-ruhy mazmuna baý poetiki gurluşy Magtymgulynyň öz döwrüne mahsus edebi-estetik ulgamyny döretmeginde çeşme hökmünde çykyş edýär. Şeýlelikde, iki nusgawy şahsyýetiň döredijilik arabaglanyşygy türkmen we umumy türki edebiýatynyň dowamlylygynyň hem-de ösüş logikasynyň möhüm mysaly bolup, olaryň aragatnaşyklarynyň ylmy taýdan seljermesi häzirki edebiýatşynaslygyň möhüm wezipeleriniň biridir.

Dünýä edebiýatynyň ösmeginde, her bir halkyň taryhynda jemgyýetçilik hem medeni durmuşynda özüniň "öçmez yz" galdyran çeper söz ussatlary bar. Olar özleriniň ömrüni we döredijiligini hemişe halkyň derdi bilen baglanyşdyrany üçin hem beýikdirler[1].

Türkmen halkynyň özenini bir ýere jemlemegi, hemişe agzybirligi we parahatlygy arzuwlan, halkyň ylym-bilim derejesini, dünýewi biliminiň has-da artmagyna sebäpçi bolan beýik akyldar Magtymguly Pyragydyr.

Dünýä edebiýatynda türkmenler barada söz açylanda ilkinji agzalýan beýik çeper söz ussady Magtymguly Pyragy, onuň döreden şygyr sungatynda ynsan ýaşaýyş durmuşunyň syrlary jemlenen. Şahyryň bu berlen çäklije ömrüňi diňe ýagşy amallar bilen bezemelidigi hakynda, şygyrlarynyň her birinde, her setirinde ýagşylyk tarapa ugrukdyryjy ynsan häsiýetleriniň jemlenmegi, türkmen şygyr sungatynda täzeçe ýol döretdi we ol ýol arkaly beýleki şahyrlaryň döredijiliklerinde hem iň uly kömekçi boldy.

Edebi-çeper pikirlenmäniň ösüş etaplarynyň dowamynda her bir milli edebiýatda kämil döredijilik şahsyýetleriniň peýda bolýandygy tebigydyr. Sözümiziň deliline Abdyrahman Jamynyň, Dehlewiniň, Sadynyň, Möwlana Lutfynyň, Meşrebiň, Hafyzyň, Bediliň, Nowaýynyň, Wagifiň, Fizulynyň, Nyzamynyň, Rumynyň, Magtymgulynyň, Abaýyň, Ajynyýaz, Berdagyň we başga-da ençeme edebiýat läheňleriniň atlaryny agzamak mümkin. Şunuň ýaly beýik şahsyýetleriň, akyldar şahyrlaryň orta gelmegi soňky asyrlarda türki halklar arasyndaky edebi gatnaşyklaryň ýaýrayyş yzygiderliligini şertlendiripdir.

Magtymguly şahyr Gündogar klassyklary Omar Haýýam, Nyzamy, Rumy, Nowaýy, Babyr we başga-da birnäçe akyldarlaryň atlaryny öz döredijiliginde giňişleýin peýdalanyp, olara "Ussat" diýip ýüzlenýär, "ýanynda Mežnun" bolmagy arzuw edýär[2].

Magtymguly Pyragy dürli ýurtlara eden syýahatlarynda şol ülkäniň özi bilen bir hatar we özünden öňki döwürlerde döredijilik eden şahyrlaryň durmuşy we eserleri bilen giňişleýin gyzyklanýar. Hat-da olaryň birnäçesini özüniň gaýybana halypasy hasap edýär. Olardan Gündogar edebiýatynyň iň uly wekilleriniň biri Lutfy hasaplanypdyr. Magtymgulynyň döredijiligindäki käbir şygyrlaryndaky tema we ideýa meňzeşlikleri, many-mazmun, forma taýdan kybapdaşlygynyň bar ekenligini hasaba alyp, Magtymgulynyň döredijilik älemine eden täsiriniň bardygy, Lutfynyň gazallaryny okap döredijilik älemini giňeldendigine göz ýetirmek bolar.

[1] Алламбергенова П. Қарақалпақ әдебиятында Мақтумқулы дәстурлери. (XIX әсир қарақалпақ әдебияты материаллары тийқарында). Монография. – Тошкент, 2025.

[2] XX әсир туркий лирикасынын формалар типологиясы. – Нөкис, 2019.

Türkmen edebi diliniň ösdürilmegine ep-esli goşant goşan Magtymgulynyň Lütfiniň türki dilde döredilen ajaýyp eserleri bilen tanyşdygy şübhesizdir. Özüniň döwründe esasan Nowaýy hem Lutfa uly sarpa goýup, onuň döredijiligini ýokary baha beripdir: «Möwlana Lutfi pars we türki dillerini bilmekde deňi taýy bolmadyk, öz döwründe dilewarlygyň patyşasy bolupdyr. Aýratyn-da ol türki şygyrlary bilen şöhrat gazandy»[1] diýip ýazýar.

Magtymgulynyň **«Ýar senden»** atly, sopuçylyk düşünjeleri bilen baglanyşykly goşgusynda-da Lutfynyň **«Gül we Nowruz»** poemasyna edilen salgylanma öz beýanyny tapýar.

Doga kylyp, elim göge galdyrsam,
Gül Ferhar dek gyzyl meňzim soldursam,
Gopuz alyp, beýik nagra çaldyrsam
Ýa reb, habar bilerinmi, ýar, senden!

Bu salgylanma, «Gül we Nowruz» poemasynyň gahrymanlarynyň ýesirlikden gaçyp, ýollarynda dürli kynçylyklara duçar bolup, horlanýan pursatlarynda «gül meňzini soldurylmagy» bilen ýüzbe-ýüz bolandygyny gürrüň berýär. Galyberse-de, «Gül we Nowruz» poemasy Magtymguly üçin diňe bir iki juwanyň romantiki söýgüsini beýan etmek bilen çäklenmän, Lutfynyň poemasyndaky dört patyşalygy birleşdirip ýeke-täk döwlet döretmek, özara uruşlary bes etmek ýaly aladalary hem şahyryň ünsüni özüne çekipdir. Muny aýtmak bolar, sebäbi şol bir syýasy ideýalar Magtymgulynyň eserlerinde hem giň gerimde öz beýanyny tapýar. Lutfynyň eserleriniň neşirine goşan sözbaşysynda, onuň döredijiligini içgin öwrenen alym E. R. Rustamow şeýle nygtaýar: «Lutfynyň gazallaryna XVI asyrda ýaşap geçen beýik lirik Muhammet Fizuly, türkmen klassyk poeziýasynyň düýbüni tutujy Magtymguly nezire ýazypdyrlar»[2] - diýip nygtamak bilen, Magtymgulynyň Lutfynyň döredijiligi bilen örän içgin gyzyklanandygyny ýene bir gezek aýdyň görkezýär.

Bu agzalan maglumatlary nazara alsak: Magtymgulynyň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda Lutfynyň «Gül we Nowruz» poemasyna edilen salgylanma, bir tarapdan, «Hyrat lirikasynyň esasy wekili»[3] bolan Lutfynyň döredijiligine Magtymgulynyň uly hormat goýandygyny görkezýär; beýleki tarapdan bolsa, bu poemadaky ideýalar şahyryň öz döredijiligine ýakyn bolup, Magtymgulynyň okap öwrenen eserleriniň çäginiň giň we dürli meseleleri öz içine alýandygyny aýdyň görkezýär.

XIV–XV asyrlarda gadymy Horasanyň baş medeni ojaklarynyň biri hasaplanan Hyratda ömür sürüp, türkmen dilinde çeper poeziýanyň ilkinji ajaýyp nusgalaryny döredip giden Möwlana Lutfy hem-de türkmen halkynyň buýsanjy, beýik akyldar Magtymguly Pyragy ýaly şahsyýetleriň döredijiligine ýüzleneniňde, bu iki şahyryň öz döwrüniň medeni-ruhy ösüşine ýetirýän täsiriniň nähili uly bolandygy açyk görünýär. Henize çenli onuň ýaşan döwri hem-de döredijilik mirasy türkmen alymlary tarapyndan doly öwrenilmese-de, nusgawy şahyrlarymyzyň Lutfynyň döredijiligi bilen ýakyndan tanyş bolandyklary hem-de ondan döredijilik täsirini alandyklary mälimdir. Hususan-da, Magtymguly Pyragy ylahy söýgini wasp edýän goşgularynda öz ruhy duýgularyny Lutfynyň meşhur «Gül we Nowruz» dessanyndaky gahrymanlaryň joşgunly söýgüsi bilen deňeşdirýär. Şahyryň «Söýmüşem seni» atly goşgusynda-da bu meňzetme anyk şekilde öz beýanyny tapýar.

Aşyk Nowruz Gül-Ferhary
Söýen dek söýmüşem seni[4].

Bu gazalda agzalýan *Perhar* sözi köne döwürlerde Hytaý bilen Kaşgaryň arasynda ýerleşen bir uly welaýatyň adydyr. Ol ýer owadanlygy we aýratyn ajaýyp gözellikleri bilen tanalyp, şahyrlaryň ünsüni özüne çekipdir. Şonuň üçin hem «Perhar» sözi edebiýatda «owadan» ýa-da «görmegeý» diýen manyda hem ulanylyp gelipdir. Lutfynyň «Gül we Nowruz» dessanyndaky baş gahrymanlaryň biri bolan Gül – Perhar ülkesiniň şasy Müşginiň gyzydyr. Gadymy ýazuw çeşmelerinde bir şahsyýetiň gelip çykan ýerini görkezmek üçin, onuň adynyň yzyndan doglan ýa-da ýaşan ýeriniň adyny goşup ýazmak gadymy däp bolupdyr. Şu kadany nazara alanyňda, Magtymguly Pyragynyň «Gül-Perhar» diýip ulanyşynyň hem tötänden däldigi aýdyňlaşýar. Şahyr diňe Gülüň adyny ýatlamak bilen çäklenmän, onuň ýaşan ýerini-de nygtap, gahrymanyň şahsyýeti we gelip çykyşy baradaky çuňňur düşünjäni okyjynyň düşünmegi üçin çeper görnüşde beýan edipdir diýmek bolar.

Ikinji tarapdan seredeniňde, Lutfynyň gahrymanyny Perharly diýip görkezmegi, belki-de, bu welaýatyň owadan gözelleriň mekany hökmünde tanalandygy bilen baglanyşyklydyr. Magtymguly Pyragynyň «Gül-Perhar» diýmegi hem ähtimal, Gülüň owadanlygyny göz öňünde tutup, «perhar» sözüniň manysyny owadan, görmegeý, çeper görnüşinde ulanandyr.

Bu pikirleriň haýsysy dogry bolanda-da, aýdyň bir zat bar: Magtymguly Pyragynyň Lutfynyň döredijiligi bilen örän çuňňur tanyşdygy görünýär. Şahyryň Lutfynyň döredijiligine ýüzlenýän ýeri diňe

[1] Наваи А. Сочинения в десяти томах. – Ташкент: Фан, 1970. 9 том. – С. 55.
[2] Рустамов Э.Р. ЛутфиВ кн.: Лутфи. Лирика. Гуль и Навруз. – М., Издво худож. литры, 1961. – С. 910.
[3] Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – М., Наука, 1965. – С. 51.
[4] Magtymguly. Şygyrlar. – Aşgabat: Türkmenistan, 1992. 1nji tom. – C. 77.

bir «Gül-Perhar» mysaly bilen çäklenmän, beýleki goşgularynda hem aýdyň ýüze çykýar. Mysal üçin, Magtymguly «Ýar senden» atly şygrynda şeýle beýan edýär:

Doga kylyp, elim Göge galdyrsam,
Gül, Ferhar dek gyzyl meňzim soldursam[1].

- diýmek Magtymguly Gülüň yşky ýolunda başdan geçiren duýgularyna öz içki duýgulary bilen meňzeşlik berýär. Lutfynyň döredijiligi bilen şeýle içgin tanyş bolansoň, onuň eserleri hem Magtymgulynyň şygyrlaryna täsirini ýetiripdir. Bu iki şahyryň döredijiliginde pikir meňzeşligine we tematik baglanyşyklylyga ençeme mysal tapmak bolýar. Nakyllar, atalar sözleri we dana pikirler her şahyr tarapyndan öz usulynda işlenip, türkmen milli ruhunyň bitewiligini görkezýär. Başgaça aýtsak, Lutfy hem Magtymguly ýaly milli ruhly şahyrydygy aç-açan görünýär. Mysal üçin, «Ak puly aýarlar gara gün üçin» diýen nakyly Magtymguly «Şal tapsa» atly şygrynda şeýle beýan edýär:

Ak puly saklarlar gara gün üçin,
Hoş gezerler, gyzyl, ýaşyl, al tapsa.

Zerur bolan wagty kosenmezlik ucin harajatyň bar wagty, ony tygşytly tutmagy, ätiýaçly bolmaklygy ündeýan bu gadymy türkmen nakylyny Lutfy oz gazalynda şeýle görnüşde ulanypdyr:

Pyrakyňda döker men ýaş nakdyn,
Gara günler üçindir ak ýarmak[2].

Beýtde agzalýan «ýarmak» sözi gadymy türkmen dilinde puly aňladýar. «Nakt» sözi bolsa häzirki zaman türkmen dilindäki «nagt» sözünün gadymy görnüşidir. Beýtde umumy manysy şunuň ýaly: puluňy ätiýaç üçin saklamaly, kän harçlamaly diýilýär. Emma şahsy derejede, şahyryň pikirine görä, ol ýörelgäni goýup, senden aýralykda (pyrakyňda) gözýaşyny aýamadan (nagt) döküp ýöränini aýdýar.

Magtymguly akyldaryň «Läle getirmiş» atly şygrynda şeýle setirler bar:

Owwal akan ýerden akarmyş aryk,
Men-menlik edeniň tanapy çüýrük[3].

Şu ýerdaki, durmuşda her bir zadyň öz ýoly-ýörelgesi bolýar, hatda ynsan balasy hem ata-babasynyň häsiýetine, hunärine eýerýär, ony dowam edýär diýen pikiri öňe sürýän «Ozal akan ýerden akarmyş aryk» diýen göçme manyly atalar sözüni Lutfy şahyr oz şygrynda şeyle gornüşde getiripdir:

Duýar men gözge görsem aryzyňny,
Ki diýrler: «Akgan arykga akar suw»

Şunuň bilen birlikde, Magtymguly şahyr türkmen diliniň gadymy baýlyklaryny örän ýerlikli ulanypdyr. Emma şol gadymy sözlerdir gaýry dil serişdeleriniň manysy şygyr setirlerinde açylypdyr, düşnükli görnüşde beýan edilipdir. Meselem, «Är ýanynda bellidir» diýen şygrynda şahyr şeýle diýýär.

Eger pir sen, eger ýaş,
Kylma syryň halka paş[4].

Şu setirlerde agzalýan «pir» sözüniň esasy manysy garry, goja ýa-da ýaşuly diýlip beýan edilýär. Aslynda, «pir» sözü sopularyň ýolbaşçysy ýa-da başlygy manysyny hem aňladýar. Häzirki zaman türkmen dilinde bolsa, bu söz esasan ýaşuly manysynda ulanylýar we şol sebäpli beýleki köne manylaryndan gaýdypdyr.

«Pir» sözüniň manysy has gadymy bolansoň, ol Lutfynyň gazallarynda-da duş gelýär:

Çehreden burkag alyňyz, kim ýigitlik çagynda,
Hasraty-didaryňyzdyr Lutfyny pir eýlegen.

Bu ýagdaý Magtymguly Pyragynyň özünden öň ýaşap geçen şahyr hökmünde Möwlana Lutfynyň döredijiligini içgin öwrenendigini, ondan täsir alandygyny görkezýär. Muňa garamazdan, bu iki şahyryň eserleriniň dilinde ep-esli tapawut bar, ýagny meňzeş dil baýlyklary bar diýip, iki şahyrdan hem mysal alanyňda, Magtymgulydan alnan mysal düşnükli bolup, Lutfydan alnan mysala bolsa düşündiriş bermeli bolýar. Munuň hem sebäbi, öňem belläp geçişimiz ýaly, Möwlana Lutfy has irki döwürde ýaşan şahyr. Şonuň üçin hem onuň eserlerinde häzirki zaman türkmen okyjysyna düşnüksiz, gadymy arap-pars sözleriň köpräk bolmaklygy kanunalaýyk ýagdaý[5].

Magtymguly Pyragynyň döredijilik mirasyndan görnüşi ýaly, türkmen nusgawy edebiýatynyň ösüşi boşluksuz dowam eden çuňňur döredijilik sungatydyr. Bu ösüşiň möhüm basgançaklarynyň biri hem Möwlana Lutfynyň döredijilik tejribesidir. Lutfynyň “Gül we Nowruz” ýaly poetiki eserlerinde beýan edilen ruhy arassalyk, diňläniň kalbyna ornaşýan yşk pelsepesi, agzybirligi, döwlet gurluşy, parahatçylyk baradaky beýik ideýalar Magtymguly Pyragy ýaly beýik akyldaryň dünýä garaýşynda täzeçe many beripdir. Şahyryň tematik dünýäsi bilen Lutfynyň edebi dünýäsindäki meňzeşlikler diňe beýleki bir şahyrdan täsirlenme däl-de, eýsem, halkyň ruhy-medeni mirasynyň dowamlylygynyň, söz sungatyndaky arabaglanyşygyň bardygynyň beýanydyr. Magtymguly Pyragynyň döredijilik äleminde Möwlana Lutfy diňe halypa şahyr hökmünde

[1] Magtymguly. Şygyrlar. – Aşgabat, 1992, birinji tom. – S. 38.
[2] Möwlana Lutfy Gazallar. – Aşgabat: Ylym, 2021. 61-sah.
[3] Magtymguly. Eserler ýygyndysy, çapa taýýarlan: Aşyrow A. – Aşgabat, 2012. – S. 357.
[4] Magtymguly. Eserler ýygyndysy, çapa taýýarlan: Aşyrow A. Aşgabat, 2012, S-124.
[5] Köňül gözgüsi. Magtymgulynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar yygyndysy. A.: Turkmenistanyň Ylymlar akademiyasynyň Milli golyazmalar instituty, 2014, S-166-170.

däl, eýsem, edebiýatyň kemala gelmeginde möhüm ideýa çeşmesi bolup çykyş edýän beýik döredijilik akyldarydyr. Magtymgulynyň bize miras goýup giden edebi eserlerinde birnäçe tematikany gör**ýäris**. Şeýle hem şahyryň döredijiliginde birnäçe taryhy şahslar, folklor döredijiliginiň nusgalaryna duş gelmek bolýar[1].

Netijede, iki şahyryň arasynda duşuşýan tematik umumylyklar, obrazlar ulgamyndaky ýakynlyk, nakyllaryň we pähimleriň çeper ulanylyşyndaky meňzeşlikler – türkmen milli poeziýasynyň taryhy döwrebaplyk bilen dowam edýändigini, her döwürde täze mazmun bilen baýlaşýandygyny subut edýär. Magtymguly Pyragy bu edebi mirasy diňe dowam etdirmän, eýsem, täze derejesine ýetirip, bütin türki dünýä edebiýatynyň iň beýik dürdäneleriniň biri boldy.

Rezýuma. Bu makalada Magtymgulynyň döredijilik dünýäsiniň kemala gelmegine Lutfynyň edebi we ruhy täsiriniň aýratyn orun eýeleýändigi seljerilýär. Lutfynyň eserleriniň tematik aýratynlyklary, onuň liriki gahrymanlarynyň ruhy wezipesi, döwlet bitewiligini wagyz edýän ideýalary bilen Magtymgulynyň şygyrlarynda-ky pikirleriň arasyndaky meňzeşlikler açylyp görkezilýär. Şeýle-de, iki şahyryň söz baýlygynyň, nakyl we pähimleriniň döredijilik aýratynlyklary giňişleýin deňeşdirilýär. Makalada Lutfynyň we Magtymgulynyň poetik tejribesiniň diňe bir edebi täsir hökmünde däl-de, edebi gatnaşygy hökmünde dowam etdirendigi ylmy taýdan esaslandyrylýar. Şeýlelikde, şahyrlaryň döredijiligindäki ideýa-poetik bitewilik türkmen edebiýatyniň taryhy ösüşiniň möhüm basgançagy hökmünde bahalandyrylýar we bu barada gürrüň berlip analiz edilýär.

Rezyume. Ushbu maqolada Maxtimqulining ijodiy dunyosi shakllanishida Lutfiy ijodining adabiy va ruhiy ta’siri alohida o‘rin tutishi tahlil qilinadi. Lutfiy asarlarining tematik xususiyatlari, uning lirik qahramonlarining ma’naviy vazifasi, davlat birligini targ‘ib etuvchi g‘oyalari bilan Maxtimquli she’rlaridagi fikrlar o‘rtasidagi o‘xshashliklar ochib beriladi. Shuningdek, ikki shoirning so‘z boyligi, maqol va hikmatlaridan foydalanishdagi ijodiy xususiyatlari keng qamrovda taqqoslanadi. Maqolada Lutfiy va Maxtimquli poetik tajribasining nafaqat adabiy ta’sir sifatida, balki adabiy munosabat sifatida davom etgani ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Natijada, shoirlar ijodidagi g‘oya-poetik yaxlitlik turkman adabiyotining tarixiy taraqqiyotidagi muhim bosqich sifatida baholanadi hamda shu jihatlar tahlil qilinadi.

Resume. This article examines the special role of Lutfiy’s literary and spiritual influence in the formation of Magtymguly’s creative world. The thematic features of Lutfiy’s works, the spiritual mission of his lyrical heroes, and the similarities between his ideas promoting state unity and the thoughts expressed in Magtymguly’s poetry are revealed. In addition, the creative characteristics of both poets’ vocabulary, as well as their use of proverbs and aphorisms, are compared in detail. The article provides scholarly justification for regarding the poetic experience of Lutfiy and Magtymguly as not only a literary influence but also a form of literary interaction. Consequently, the ideological and poetic unity in the works of these poets is evaluated as an important stage in the historical development of Turkmen literature and is thoroughly discussed and analyzed.

Резюме. В данной статье анализируется особая роль литературного и духовного влияния Лутфи в становлении творческого мира Магтымгулы. Раскрываются тематические особенности произведений Лутфи, духовная миссия его лирических героев, а также сходство между идеями, пропагандирующими государственное единство, и мыслями, отражёнными в поэзии Магтымгулы. Кроме того, проводится всестороннее сравнение словарного богатства, использования пословиц и афоризмов, а также творческих особенностей обоих поэтов. В статье научно обосновывается, что поэтический опыт Лутфи и Магтымгулы следует рассматривать не только как литературное влияние, но и как форму литературного взаимодействия. Таким образом, идейно-поэтическая целостность в творчестве поэтов оценивается как важный этап исторического развития туркменской литературы и подвергается детальному анализу.

[1] Jepbarowa S. Halk dessanlarynyň beýik şahyr Magtymguly Pyragy döredijiligine çeperçilik täsiri. Филологик тадқиқотлар: Тил, адабиёт, таълим. 2025. 1(1).– Б.49-52.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

XVIII–XIX ASRLAR O'ZBEK DOSTONLARIDA TASAVVUFIY TALQINLAR

Abduxaliqova Hilola G'ulom qizi,
O'zbekiston milliy universiteti
O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti

XVIII–XIX asrlar o'zbek adabiyoti, ayniqsa, dostonchilik an'anasi, tasavvufiy g'oyalar bilan uzviy bog'liq holda rivojlandi. Bu davrda yaratilgan xalq va yozma dostonlarda ishq, komillik, sabr, nafsni yengish, pir-murshidga sadoqat kabi tasavvufiy tushunchalar yetakchi mavqega ega bo'ldi. Markaziy Osiyoda keng tarqalgan naqshbandiya, yassaviya va qodiriya tariqatlarining ta'siri badiiy tafakkurda chuqur aks etdi. Natijada dostonlar nafaqat epik voqeabandlik namunasi, balki ruhiy-ma'rifiy maktab vazifasini ham bajardi.

XVIII–XIX asrlar Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik, xonliklar o'rtasidagi kurashlar bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga, ma'naviy hayotda tasavvuf ta'limoti xalq orasida keng yoyilgan edi. Bahouddin Naqshband asos solgan naqshbandiylik tariqati "Dil ba yoru, dast ba kor" shiori orqali dunyoviy hayot bilan ruhiy poklanishni uyg'unlashtirish g'oyasini ilgari surdi. Ahmad Yassaviy hikmatlari esa turkiy xalqlar ongida tasavvufiy tafakkurning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi[1].

Mazkur ruhiy muhit dostonlarda ramziy obrazlar, ilohiy ishq timsollari, komil inson idealining tasviri orqali ifodalanadi.

XVIII–XIX asrlar dostonlarida ishq mavzusi yetakchi o'rinda turadi. Biroq bu ishq ko'pincha ikki qatlamli – zohiriy (insoniy muhabbat) va botiniy (ilohiy muhabbat) ma'noda talqin qilinadi. Masalan, Tabibiyning "Vomiq va Azro", Huvaydoning "Rohati dil", "Layli va Majnun" kabi syujetlarda oshiqning hijron azobi tasavvufdagi "fano" maqomiga yetishish yo'lidagi ruhiy iztirobni anglatadi. Majnunning sahroga ketishi nafsdan kechish, dunyodan uzilish ramzi sifatida talqin etiladi.

Bu jihat ayniqsa Boborahim Mashrab ijodida yaqqol namoyon bo'ladi. Mashrab she'riyati va unga nisbat berilgan rivoyatlarda ishq ilohiy haqiqatni anglash vositasi sifatida talqin qilinadi. Uning qahramonlari ko'pincha jamiyat qoidalaridan yuqori turuvchi, Haq ishqida yonuvchi shaxslar sifatida tasvirlanadi.

Tasavvufiy talqinlarda dostonlardagi ko'plab obrazlar ramziy ma'no kasb etadi:

a) safar – solikning suluk yo'lidagi ruhiy sayri;

b) hijron – Haqdan uzoqlik azobi;

d) yor – ilohiy Haq timsoli;

e) zindon yoki sahro – dunyoviy sinov va riyozat makoni[2].

Bu ramzlar orqali muallif voqeani ikki qatlamda bayon qiladi: tashqi sarguzasht va ichki ma'naviy kamolot jarayoni[3].

"Vomiq va Azro" dostonining o'zbek adabiyotidagi o'rni va mazmuni, uning tasavvufiy, axloqiy va insoniy g'oyalarini tahlil qilish holati bilan biz bu maqolada shoir Ahmad Tabibiy (1869–1911) ijodini XVIII–XIX asrlar adabiy an'analariga bog'lab o'rganamiz. Doston Sharq adabiyotidagi shu mavzu evolyutsiyasini davom ettirgan yirik she'riy asar bo'lib, u ilm-ma'rifat, sevgi, komillik kabi masalalarni ochib beradi va xalqni ma'naviy yetuklikka yetaklovchi omil sifatida xizmat qiladi.

Tabibiy "Vomiq va Azro"ni 1910–1911-yillarda yaratgan deb qabul qilinadi. Doston 81 bob, 8100 bayt va 16200 misradan iborat bo'lib, u sharq an'anaviy hikoya tariqasida yozma adabiyot shakliga o'tkazilgan. Asar syujeti qadimgi xalq afsonalaridan – sevgi va sinov, adolat va vatanparvarlik g'oyalaridan iborat bo'lib, u "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin", "Yusuf va Zulayxo" singari dostonlarning ideallari bilan uzviy bog'liqdir.

Shuningdek, manbalarga ko'ra, Tabibiy doston muqaddimasida o'nlab avvalgi versiyalar – fors tilidagi "Vomiq va Azro" va uning tarjimalari mavjudligini eslatadi.

Doston markazida ikki qahramon – Vomiq va Azro sevgi va sadoqat timsoli sifatida tasvirlanadi. Vomiq Podshoh Nosir farzandi sifatida tug'ilib, ta'lim oladi va yuksak axloqiy fazilatlarni egallaydi. Azroning surati yoki tashrifi Vomiq qalbini silkita boshlaydi va uni o'z yo'liga yetaklaydi[4].

[1] Karimov N. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – B. 185.
[2] Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent, 2005. – B. 78.
[3] Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010. – B. 50.
[4] Rahmonova Sh. Ahmad Tabibiy hayoti va ijodi: Filol. fan. dok. diss. – Toshkent, 2023. – B. 57.

Quyidagi iqtiboslardan ko‘rinib turibdiki, asarda ishq va sevgi – nafaqat hissiy holat, balki insonning ruhiy poklanishi va ma’naviy kamolotga erishish vositasi sifatida tasvirlangan:

Shoh Vomiq bir kecha Azroni tushida ko‘rib
Tozadin oshiftalig‘da yagona bo‘lg‘oni…

Bu satrda uyqudagi tasavvur orqali ilohiy ishqni anglashga bo‘lgan intilish seziladi.

Doston asosan insonning ruhiy iztiroblari, sabrlilik, oshiqlik sayohati, hajr va visol g‘oyalari atrofida qurilgan. Xususan, ishqning inson qalbini poklab, uni Haq yo‘liga yetaklash fikri ko‘p qavatli tasavvufiy ma’noga ega. Bu jihatlar Tabibiyning dostonida juda muhimdir: sevgi faqat dunyoviy emas, balki umumiy ma’naviyatga yo‘naltirilgan idealga erishish yo‘lidagi vosita ekanligi ko‘rsatadi[1].

Doston she’riy uslubda yozilgan bo‘lib, unda baytlar tuzilishi, obrazlarning falsafiy-psixologik tahlili va ritmik qurilishi e’tiborga sazovor. Tabibiy o‘z uslubida Navoiy va boshqa klassik dostonchilik an’analarini davom ettiradi, biroq she’riy tilda yangicha obraz va ritmlarni yaratadi.

Masalan, Vomiq hissiyotlari quyidagicha ifodalanadi:

Bo‘yicha ishqi jahongir,
Erur Azro ayoqi uzra zanjir…[2]

Bu misrada ishqning zaruriy sabr, tanazzul va ichki kurash bilan bog‘liqligi tasvirlangan.

“Vomiq va Azro” faqat ishq mavzusiga bag‘ishlangan asar emas, balki jamiyat hayotiga oid masalalarni ham o‘zaro bog‘lab beradi. Unda sadoqat, vatanparvarlik, axloq-odob, halollik, adolatli hukmronlik kabi fazilatlar yuqori qadrlangan. Bu jihat Tabibiyning ma’rifatparvar qarashlaridan kelib chiqadi.

Tabibiyning “Vomiq va Azro” dostoni o‘zbek adabiyotiga kirib kelgan noyob she’riy asarlardan biridir. U nafaqat insoniy sevgi va sadoqatni, balki yuqori axloqiy qadriyatlarni ham tasvirlab beradi. Syujetning murakkabligi, tasavvufiy motivlar, badiiy-poetik uslub va axloqiy g‘oyalar dostonni klassik adabiyotlar qatoriga qo‘yadi. Bu doston orqali Tabibiy o‘z zamonasining ma’naviy-madaniy muhitini aks ettirib, har bir o‘quvchini o‘z qalbi va ruhiyatiga murojaat qilishga chorlaydi[3].

XVIII–XIX asrlar o‘zbek mumtoz adabiyoti tasavvufiy-estetik tafakkurning yangi bosqichini boshlab berdi. Bu davrda ijod qilgan Huvaydo o‘zining “Rohati dil” dostoni bilan nafaqat an’anaviy irfoniy g‘oyalarni davom ettirdi, balki ularni individual ruhiy tajriba asosida qayta talqin qildi.

Mumtoz adabiyot tarixida tasavvufiy dostonlar ko‘p uchraydi, xususan, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asari axloqiy-irfoniy yo‘nalishda yetuk namunadir. Biroq “Rohati dil”ning o‘ziga xosligi shundaki, unda ichki psixologik dinamika va qalb dramatizmi kuchliroq seziladi.

Tasavvufda ishq ilohiy haqiqatni anglash vositasi sifatida talqin etiladi. Bu masala Sharq falsafasida, xususan, Ibn Arab ta’limotida keng yoritilgan. Unga ko‘ra, ishq – mavjudlikning ontologik asosi hisoblanadi.

Huvaydo dostonda ishqni ikki darajada ko‘rsatadi:

1. Majoziy ishq – ruhiy kamolotning boshlang‘ich bosqichi;

2. Haqiqiy ishq – Haqqa yetishish va “fano” maqomiga erishish jarayoni.

Dostonda yor obrazi ko‘p qatlamli ramz bo‘lib, zohiran ma’shuqa, botinan esa ilohiy jamol timsolidir. Bu an’ana Ahmad Yassaviy hikmatlarida ham kuzatiladi.

Ishq jarayoni doston syujetida bosqichma-bosqich ochiladi: talab → iztirob → sabr → visol. Bu strukturaviy tizim tasavvufdagi suluk bosqichlariga mos keladi.

“Rohati dil”da asosiy dramatik kuch qalb va nafs o‘rtasidagi kurashda mujassam. Nafs dunyoviy mayl va kibrni ifodalaydi, qalb esa ilohiy nur maskani sifatida talqin etiladi.

Tasavvufiy manbalarda nafsni poklash (“tazkiyat un-nafs”) asosiy shart sifatida ko‘rsatiladi. Huvaydo bu nazariyani badiiy timsollar orqali jonlantiradi:

a) zulmat – nafs timsoli;
b) nur – ma’rifat va qalb pokligi;
d) zanjir – shahvat va g‘aflat;
e) safar – ruhiy kamolot yo‘li[4].

Shoir qalb rohati nafsni jilovlash orqali yuzaga kelishini ta’kidlaydi. Bu jarayon psixologik jihatdan ichki monologlar orqali beriladi. Lirik “men”ning iztiroblari asarga dramatik ohang bag‘ishlaydi.

Tasavvuf falsafasida komil inson tushunchasi markaziy o‘rinda turadi. Bu ta’limot nazariy jihatdan Ibn Arab tomonidan asoslangan bo‘lsa-da, badiiy talqinini mumtoz adabiyot namoyandalari rivojlantirgan[5].

Huvaydo talqinida komillik quyidagi fazilatlar bilan belgilanadi:

a) sabr va shukr;
b) tavakkul;
d) ishqda sobitlik;
e) kamtarlik va rizo.

[1] Ўзбек адабиёти тарихи. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 246.
[2] Табибий. Вомиқ ва Азро. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – Б. 193.
[3] Karimov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – B. 264.
[4] Haqqul I. Tasavvuf va she’riyat. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – B. 139.
[5] Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent, 2005.

Komil inson obrazi abstrakt emas, balki ruhiy tajriba mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jihat bilan “Rohati dil” axloqiy-didaktik emas, balki irfoniy-psixologik doston sifatida ajralib turadi.

Doston aruz vaznida yozilgan bo‘lib, mumtoz epik kompozitsiya tamoyillariga amal qilingan. Unda quyidagi san’atlar faol qo‘llangan:

a) tazod (nur–zulmat, ishq–nafs);

b) talmeh (Qur’on va hadis rivoyatlariga ishoralar);

d) isti’ora va tashbeh;

e) ramziy obrazlar tizimi[1].

Huvaydo tasvirida “may” – ilohiy ishq mastligi, “yor” – Haq jamoli, “sahro” – ruhiy izlanish makoni sifatida keladi. Bu obrazlar mumtoz poetik an’ana bilan uzviy bog‘liq.

“Rohati dil” o‘zbek tasavvuf adabiyotining an’anaviy yo‘nalishiga mansub bo‘lsa-da, unda individual ruhiy introspektsiya kuchli. Bu jihat uni didaktik hikmatlardan farqlaydi.

Agar Alisher Navoiy dostonlarida ijtimoiy-falsafiy umumlashtirish ustun bo‘lsa, Huvaydoda individual ruhiy tajriba markazga chiqadi. Shu sababli asar XVIII–XIX asrlar tasavvufiy tafakkurining psixologik bosqichini ifodalaydi.

Huvaydoning “Rohati dil” dostoni qo‘lyozma nusxalari orqali bizgacha yetib kelgan bo‘lib, ayrim manbalarda uning turli kotiblar tomonidan ko‘chirilgan variantlari qayd etiladi. O‘zbek mumtoz adabiyotidagi ko‘plab tasavvufiy asarlar singari, mazkur doston ham og‘zaki va yozma an’ananing o‘zaro ta’siri ostida shakllangan[2].

Qo‘lyozmalarda uchraydigan asosiy farqlar quyidagilardan iborat:

a) baytlar tartibidagi siljishlar;

b) ayrim tasavvufiy istilohlarning sinonimik almashinuvi;

d) Qur’oni karim oyatlariga ishoralarda qisqartirishlar.

Matnshunoslik nuqtai nazaridan bu farqlar asarning mazmuniy yadrosiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi, biroq poetik ohang va ritmik tuzilishga ma’lum darajada ta’sir etadi. Shu bois tanqidiy matn tuzishda variantlarni qiyosiy o‘rganish muhimdir.

“Rohati dil”ning g‘oyaviy ildizlari tasavvufning klassik manbalariga borib taqaladi. Xususan, undagi “nafsni poklash”, “fano” va “baqo” maqomlari haqidagi qarashlar Al-Hazalining axloqiy-falsafiy konsepsiyalari bilan mushtaraklik kasb etadi[3].

Shuningdek, komil inson haqidagi qarashlar Ibn Arab ta’limotiga hamohangdir. Biroq Huvaydo nazariy g‘oyalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri takrorlamaydi, balki ularni poetik obrazlar tizimiga singdiradi.

Manbaviy qatlamni quyidagi darajalarga ajratish mumkin:

1. Qur’oniy ishoralar (talmeh san’ati orqali);
2. Hadis va rivoyatlar;
3. Tasavvufiy risolalar;
4. Turk mumtoz she’riyati an’analari[4].

XVIII–XIX asrlar o‘zbek dostonlari tasavvufiy tafakkur bilan sug‘orilgan holda shakllandi. Ular xalq ongida ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlash, komil inson idealini targ‘ib etish, ilohiy ishq g‘oyasini yoyishda muhim o‘rin tutdi. Tasavvufiy talqinlar dostonlarning mazmunini chuqurlashtirib, ularni oddiy epik voqeabandlikdan ma’rifiy-badiiy maktab darajasiga ko‘tardi.

Shunday qilib, mazkur davr dostonchiligini tasavvufiy qarashlarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Ular o‘zbek mumtoz adabiy tafakkurining ajralmas qismi sifatida milliy ma’naviyat tarixida muhim ahamiyat kasb etadi.

Resume. This article is devoted to the study of mystical interpretations in Uzbek epics of the 18th–19th centuries. The research analyzes how the epics express mystical ideas through their plot, characters, symbols and imagery, the spiritual content of the concepts of love and perfection, as well as the relationship between the pir and the murshid and the elements leading to the ideal of the “perfect person”. The article highlights the promotion of the idea of spiritual purification, patience, overcoming the ego and divine love in the minds of the people through epics.

Резюме. Данная статья посвящена изучению мистических интерпретаций в узбекских эпосах XVIII–XIX веков. В исследовании анализируется, как эпосы выражают мистические идеи через сюжет, персонажей, символы и образы, духовное содержание понятий любви и совершенства, а также взаимоотношения между пиром и муршидом и элементы, ведущие к идеалу «совершенного человека». В статье подчеркивается продвижение в сознании людей через эпосы идей духовного очищения, терпения, преодоления эго и божественной любви.

[1] Шомуҳамедов Р. Мумтоз поетика масалалари. – Тошкент, 1985. – Б. 87.
[2] Ўзбек адабиёти тарихи. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 220.
[3] Haqqulov I. Tasavvuf va o‘zbek mumtoz adabiyoti // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2005. №3. – B. 15–22.
[4] Шомуҳамедов Р. Мумтоз поетика масалалари. – Тошкент, 1985. – Б. 80.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ANALITIK FOLKLORIZMLARNING POETIK XUSUSIYATLARI

Payg'amova Shirin Jakbarali qizi,
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Xalq og'zaki ijodi har bir millatning tarixiy xotirasi va ma'naviy qadriyatlarini mujassamlashtirgan birlamchi manba hisoblanadi. Adabiyot esa shu madaniy boylikning badiiy talqini sifatida shakllanadi. Shu bois folklor va yozma adabiyot munosabati masalasi adabiyotshunoslikda doimo dolzarb bo'lib kelgan. Mazkur jarayonning amaliy ko'rinishi sifatida folklorizm tushunchasi shakllangan bo'lib, u folklor terminidan farqlanadi va yozma adabiyotda xalq og'zaki ijodi unsurlarining badiiy talqinini anglatadi.

B. Sarimsoqov mazkur tushunchani quyidagicha izohlaydi: "Biror ijodkor asariga biror maqsad bilan kiritilgan folklorga xos barcha materialni folklor deb emas, balki folklorizm atamasi bilan yuritish lozim, chunki unga ijodkor tomonidan muayyan bir ishlov berilgan bo'ladi"[1]. Boshqacha aytganda, folklorizm xalqona obrazlar, timsollar, janrlar, nutq vositalari, marosim va urf-odatlar, mifologik tasavvurlar hamda tarixiy xotiraning yozma adabiyotda qayta badiiy talqin qilinishi jarayonidir.

B. Sarimsoqov folklorizmlarni struktura va badiiy asar to'qimasida bajargan vazifasiga ko'ra ikki guruhga, ya'ni oddiy va murakkab folklorizmlarga ajratadi. Murakkab folklorizmlar esa o'z navbatida analitik, sintezlashgan va stilizatsion folklorizmlarga bo'linadi. Ushbu maqolaning maqsadi badiiy adabiyotda analitik folklorizmlarning mohiyati, turlari va badiiy vazifasini aniqlashdan iborat. "Analitik folklorizmlar asarning badiiy to'qimasi va yetakchi g'oyasi bilan organik birikib keta olmasligi jihatdan farqlanadi"[2].

Tadqiqotda adabiy tahlil, qiyosiy-tipologik va semantik tahlil usullaridan foydalanildi. Ilmiy-nazariy manbalar asosida analitik folklorizm haqidagi qarashlar tizimlashtirildi, badiiy matnlardagi folklor unsurlarining shakl va mazmun jihatdan o'zgarishi aniqlanib, ularning g'oyaviy va poetik vazifasi izohlandi. Analitik folklorizmlar nazariy jihatdan B. Sarimsoqov, I. Yormatov va L. Sharipova qarashlari asosida baholandi, amaliy jihatdan esa zamonaviy va klassik adabiyot namunalarida kuzatilgan misollar orqali yoritildi.

B. Sarimsoqov analitik folklorizmning vazifasi haqida so'z yuritar ekan, "Analitik folklorizmning asosiy vazifasi asar bosh g'oyasini qabartirib ifodalash, unga ramziy, falsafiy ruh bag'ishlashdan iborat"ligini qayd etadi[3]. Olimning ta'kidlashicha, analitik folklorizm adabiy asarlarda asosan ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi: birinchisida folklor unsurlari o'zining dastlabki, ya'ni folklordagi to'liq shaklida qo'llanadi, ikkinchisida esa mazmun saqlangan holda shakl jihatidan o'zgartiriladi va ko'pincha badiiy ishlov berilgan tarzda keltiriladi. B. Sarimsoqov tasnifini I. Yormatov davom ettirib, analitik folklorizmni vazifasiga ko'ra to'rt guruhga ajratadi.

1. "Analitik folklorizm asarning bosh g'oyasi yoki mavzusiga ramziy aloqador bo'lgan voqea-hodisalarni mujassamlashtiruvchi epizod, badiiy to'qima bo'lagi sifatida qo'llanadi.

2. Analitik folklorizm asarning badiiy to'qimasida to'liq ishtirok etsa-da, u bilan organik birika olmaydi.

3. Analitik folklorizm qahramon ruhidagi ichki dramatik kolliziyalarni ochib berish uchun muayyan epizodda adabiy omil sifatida qo'llanib keladi.

4. Analitik folklorizm vaziyat talabiga ko'ra ma'lum bir epizoddagina qo'llanilib, qahramon hayotida sodir bo'layotgan voqealarning reallashuviga yordam beradi"[4].

L. Sharipova I.Yormatovning mazkur tasnifida analitik folklorizmlarning o'rni va vazifasi qorishtirib yuborilganini, ayrim chalkashliklar mavjudligini ko'rsatib, unga o'zgartirish kiritishga harakat qiladi[5]. Olimaning tasnifiga ko'ra, analitik folklorizm asardagi ishtirokiga qarab ikki ko'rinishda bo'ladi. Birinchi-

[1] **Саримсоқов Б.** Фольклоризмлар типологиясига доир // XX аср ўзбек фольклоршунослиги. Антология / тузувчилар: О. Тўлабоев ва бошқ. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2017. – Б. 351.

[2] Shu manba – B.354.

[3] **Саримсоқов Б.** Фольклоризмлар типологиясига доир // XX аср ўзбек фольклоршунослиги. Антология / тузувчилар: О. Тўлабоев ва бошқ. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2017. – Б. 354.

[4] Ёрматов И. Фольклоризмларнинг типологик хусусиятлари // ЎТА, 1982, -сон, 57-58-бетлар.

[5] Шарипова Л. XX асрнинг 70–80-йиллари ўзбек шеъриятида фольклоризмлар: Филол.фан.номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 44.

si syujetning boshidan oxirigacha ishtirok etadigan folklorizm bo‘lib, syujet davomida eslatib turiladigan afsona yoki rivoyatga tayanadi. Ikkinchisi epizodik folklorizm bo‘lib, syujetning muayyan joyida ma’lum vazifa bajarishiga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi:

1. Asarning bosh g‘oyasi yoki mavzusiga ramziy aloqador epizodik folklorizm.

2. Qahramon ruhiyatidagi ichki kolliziyani ochib beruvchi epizodik folklorizm.

3. Qahramon hayotida sodir bo‘layotgan voqealarni aniqlashtirishga xizmat qiluvchi epizodik folklorizm.

Mazkur yondashuv folklorizm hodisasini badiiy kompozitsiya va syujet tizimi bilan bog‘lab tahlil qilish imkonini kengaytiradi hamda analitik folklorizmning ilmiy talqinini aniqroq va izchilroq shaklga keltiradi.

B. Sarimsoqov analitik folklorizmlarning o‘rni va ahamiyati klassik adabiyotda ham yorqin aks etishini ta’kidlab, Alisher Navoiy asarlarida, jumladan, Hayrat ul-abror va Mahbub ul-qulubda keltirilgan kichik hikoyatlar muayyan masalaning mohiyatini yorqin va ta’sirchan ifodalash uchun xizmat qilishini qayd etadi[1].

Umuman olganda, analitik folklorizmlar asar g‘oyaviy-badiiy tizimi bilan to‘liq uyg‘unlashmasa-da, muallif tomonidan maqsadli kiritilgan folklor motivi yoki syujet orqali matnga qo‘shimcha falsafiy-didaktik mazmun berish, tasvirning emotsional kuchini oshirish va badiiy ifodani boyitish vazifasini bajaradi. Analitik folklorizmlar ijodkorning individual uslubi va badiiy mahoratiga bog‘liq holda turlicha ko‘rinishlarda namoyon bo‘lib, adabiyotimizning deyarli barcha taraqqiyot bosqichlarida uchrab keladi.

Xalq og‘zaki ijodi barcha asarlarining ilhom manbai bo‘lgan yozuvchi Isajon Sulton ijodida analitik folklorizmlarning yorqin namunalarini ko‘rish mumkin. Ijodkorni qadimiy asotirlar, afsona va rivoyatlarga yetaklaydigan omil uning boy ijodiy tasavvuri va badiiy tafakkuridir. Yozuvchining “Qo‘riqchi” hikoyasi bir qarashda sodda voqelik, ya’ni bir bek yigit va oy qizning sevishib, oila qurishi va turmushning mashaqqatlarini boshidan kechirishini tasvirlaydi. Ammo yozuvchi bu jarayonni qo‘riqchi, ilon, qush, karvon, daryo kabi poetik obrazlar tilidan hikoya qildiradi. Ana shu usul hikoyaning badiiy qatlamida analitik folklorizmni yuzaga keltiradi.

Isajon Sulton hikoyalarini tadqiq qilgan F. Qurbonova ekinlar orasida qaqqayib turgan, ovozi faqat shabada va quyosh bo‘lgan paytda chiqadigan, hamma voqealarni kuzatuvchi obraz, ya’ni qo‘riqchi ijodkorning o‘zi ekanligini ta’kidlaydi[2]. Yozuvchi bu obrazni analitik talqinda, hozirgi zamon ijodkorining ruhiy holati bilan uyg‘unlashtiradi. Hikoyada daryo, baliq, oq ilon, yo‘lchivin kabi obrazlar ham mavjud bo‘lib, ular mos ravishda hayot yo‘li, iztirob, aql, mazmunsiz umr kabi ramziy ma’nolarni aks ettiradi.

Hikoyadagi qadim e’tiqodlar bilan bog‘liq, ezgulik ramzi bo‘lgan oq ilon haqidagi hikoya “Men oq ilon, oppoq ilon edim, oydinda yotar edim” degan satrlar bilan boshlanadi. Matndagi oq ilon obrazi uyg‘otuvchi assotsiatsiya qadim e’tiqod va ishonchlar asosida paydo bo‘lgan. Xalq oq ilonni aziz sanab, uni e’zozlash yaxshilikka, aksincha munosabat yomonlikka olib keladi, deb ishonadi. Odamlarning oq ilon ezgulik keltirsin degan niyatda un sepib, sut bilan siylashlari shundan. Asarda oq ilon bek yigitning qasamidan xavotirlanadi, oila qurishning mas’uliyatini eslatadi, inson taqdiridagi ko‘rinmas xavf haqida ogohlantiradi. Natijada oq ilon folklordagi ezgulik ramzi bilan bir qatorda aql timsoli sifatida ham talqin etiladi.

Mazkur hikoyada ayol va karvonboshi tilidan aytilgan bir necha qo‘shiqlar xalq qo‘shiqlari bo‘lishi bilan birga, ushbu qahramonlarning orzu-istaklari, armonlari va ruhiyatini siqayotgan dardlarini yuzaga chiqarish vazifasini bajaradi.

“Oh urarman, oh ursam, ohlarim tutsin seni,
Ko‘z yoshim daryo bo‘lib, baliqlari yutsin seni”[3].

Ayol tilidan aytilgan bu qo‘shiqda so‘zning magik qudrati yuzaga chiqadi. Orzulari sarobga aylangan ayol endi bu ko‘rguliklarning sababchisi bo‘lgan yigitni qarg‘aydi. Ana shu qarg‘ishlar ostida qahramon ruhidagi ziddiyatlar namoyon bo‘ladi. Olqishlar va qarg‘ishlar folklor janrlariga mansub bo‘lib, ulardan badiiy asarda foydalanish analitik folklorizmlarni hosil qiladi.

S. Mamayusupova Shukur Xolmirzayev hikoyalarini o‘rganib, ularda analitik folklorizmlar ko‘plab uchrashini ta’kidlaydi. Xususan, “O‘zbek bobo” hikoyasida “Barakallo, Xudoyim quvvat bersin!”, “Yo, Xudo o‘zing qo‘lla”, “Qo‘li dard ko‘rmasin”, “Ha, barakallo, jiyan, yashanglar!”, “He, barakallo, polvon, bo‘shashmang”, “E, kam bo‘lmang, Abil aka, qo‘llaringiz dard ko‘rmasin, iloyim”, “He, bor bo‘linglar, ullarim”, “Omin, dasturxoning hamisha mana shunday ma’mur-u moyli bo‘lsin, kasb-koringga kushoyish bersin, risoladagiday bog‘bon bo‘psan – baraka top, Allohu akbar”, “Mening miyam chirisin”, “Omon bo‘lsinlar” kabi o‘nlab xalq olqishlari, qarg‘ishlari va

[1] **Саримсоқов Б.** Фольклоризмлар типологиясига доир // XX аср ўзбек фольклоршунослиги. Антология / тузувчилар: О. Тўлабоев ва бошқ. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2017. – Б. 355.

[2] **Kurbanova F.** Isajon Sulton hikoyalarida folklorizm va mifopoetik talqin: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Farg‘ona, 2023.

[3] **Исажон Султон.** Қўриқчи.// Асарлар. Ҳикоялар. 1- жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – Б. 212.

duo-fotihalari o‘rin olgan[1]. Shukur Xolmirzayev analitik folklorizmlardan qahramonlar xarakterini ochish, badiiy ta’sirchanlikni oshirish va milliy koloritni ifodalashda o‘rinli foydalangan.

Demak, bu turdagi folklorizmlar qahramonlarning ichki kechinmalarini, ya’ni mehr-muruvvat, iztirob va ziddiyatlarini ifodalashga xizmat qilgani uchun L. Sharipova tasnif etgan epizodik analitik folklorizmlarning ikkinchi turiga, ya’ni qahramon ruhiyatidagi ichki kolliziyani ochib beruvchi epizodik folklorizmlarga kiradi. Biroq mazkur guruh nomlanishida biroz xususiylik seziladi. Qarg‘ishlar qahramon ruhiyatidagi ziddiyatlarni ifodalasa-da, olqishlarda bunday jihat to‘liq namoyon bo‘lmaydi. Shu sababli olqishlar va duo-fotihalarni qarg‘ishlar bilan bir qatorda bir turkumdagi epizodik analitik folklorizm sifatida baholash uchun bu guruhni qahramon ichki kechinmalarini ochib beruvchi epizodik folklorizm deb atash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, analitik folklorizmlar asar g‘oyaviy-badiiy tizimi bilan to‘liq uyg‘unlashmagan bo‘lsa-da, muallif tomonidan ongli ravishda kiritilgan folklor motivi yoki syujet orqali matnga qo‘shimcha falsafiy-didaktik mazmun beradi, tasvirning emotsional kuchini oshiradi va badiiy ifodani boyitadi. Ular ijodkorning individual uslubi va badiiy mahoratiga bog‘liq holda turli shakllarda namoyon bo‘lib, adabiyot taraqqiyotining deyarli barcha bosqichlarida uchraydi. Analitik folklorizmlar xalqona tafakkur bilan yozma adabiyot orasidagi uzviy aloqani ko‘rsatib, badiiy matnning ramziy va ma’noviy qatlamlarini chuqurlashtiradi.

Rezume. Ushbu maqolada badiiy adabiyotda analitik folklorizmlarning mohiyati, turlari va badiiy vazifalari tahlil qilinadi. Folklorizm tushunchasining nazariy asoslari yoritilib, analitik folklorizm murakkab folklorizmning bir ko‘rinishi sifatida izohlanadi. Tadqiqotda B.Sarimsoqov, I.Yormatov va L.Sharipova tomonidan ilgari surilgan tasniflar qiyosiy tahlil qilinadi hamda analitik folklorizmlarning syujet va kompozitsiya tizimidagi o‘rni aniqlanadi. Shuningdek, klassik va zamonaviy adabiyot namunalarida analitik folklorizmlarning badiiy ifodadagi roli ochib beriladi. Maqolada analitik folklorizmlar asar g‘oyasini ramziy va falsafiy jihatdan boyitishi, qahramon ruhiyati va voqealar tizimini ochib berishga xizmat qilishi ilmiy asosda ko‘rsatib beriladi.

Resume. This article examines the essence, types, and artistic functions of analytical folklorisms in literary works. The theoretical foundations of the concept of folklorism are discussed, and analytical folklorism is interpreted as one of the forms of complex folklorism. The study provides a comparative analysis of the classifications proposed by B. Sarimsoqov, I. Yormatov, and L. Sharipova and determines the place of analytical folklorisms within the plot and compositional structure of literary texts. Furthermore, the role of analytical folklorisms in artistic expression is revealed through examples from classical and modern literature. The article demonstrates that analytical folklorisms contribute to the symbolic and philosophical enrichment of the work’s idea and serve to disclose the psychological state of characters and the system of events.

Резюме. В данной статье анализируются сущность, виды и художественные функции аналитических фольклоризмов в художественной литературе. Освещаются теоретические основы понятия фольклоризма, при этом аналитический фольклоризм рассматривается как одна из форм сложного фольклоризма. В исследовании проводится сопоставительный анализ классификаций, предложенных Б. Саримсоқов, И. Ёрматов и Л. Шарипова также определяется место аналитических фольклоризмов в системе сюжета и композиции произведения. Кроме того, раскрывается роль аналитических фольклоризмов в художественном выражении на материале классической и современной литературы. В статье научно обосновывается, что аналитические фольклоризмы способствуют символико-философскому углублению идеи произведения, раскрытию психологии персонажей и системы событий.

[1] **Mamayusupova S.** Shukur Xolmirzayev hikoyalarida folklorizmning o‘rni : Filol. fan. bo‘yicha falsafa dokt. (PhD) diss. – Jizzax, 2024.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

USMON AZIM NASRIDA LIRIK OHANG

Javliyev Poyonbek Shavkat o'g'li,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

O'zbek adabiyotining so'ngi yillardagi taraqqiyot jarayonida nasr va she'riyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir masalasi alohida ilmiy e'tibor talab qiladigan muhim hodisalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Adabiy jarayonning dinamik rivojlanishi, badiiy shakl va mazmunning yangilanishi, yozuvchilarning estetik izlanishlari natijasida nasrda poyetik elementlarning kuchayishi sezilarli darajada ortdi. Bu holat o'zbek adabiyotida nasrning poyetiklashuvi, ya'ni nasr matnida she'riyatga xos tasviriy vositalar, lirik ohangdorlik, ramziy qatlamlar va musiqiylikning tobora ko'proq qo'llanilishi bilan izohlanadi.

Mazkur jarayonning yorqin namunalarini Usmon Azim ijodida yaqqol ko'rish mumkin. Usmon Azim o'zbek she'riyatida o'z ovoziga ega bo'lgan ijodkor sifatida tanilgan bo'lsa-da, nasrda ham o'ziga xos badiiy-estetik tamoyillarni shakllantira oldi. Uning nasriy asarlari oddiy voqeani hikoya qilishdan iborat emas, balki poyetik tafakkurni nasrga singdirish orqali o'zbek nasrida yangi badiiy qiyofa yaratishga xizmat qiladi. Adibning nasrida voqealar tasviri ko'pincha she'riy ohangda beriladi, qahramonlarning ruhiy kechinmalari lirik monologlar orqali ifodalanadi, ramziy tasvirlar esa asarning mazmuniy qatlamini chuqurlashtiradi.

Adibning hikoyalarida oddiy voqealar poyetik tafakkur bilan uyg'unlashib, milliy ruh, insoniy iztirob va estetik tamoyillarni birlashtirgan holda yangi badiiy-estetik qiyofa yaratadi. Bu holat uning deyarli barcha asarlarida kuzatiladi. Nasrda poyetik elementlarning kuchayishi, ramziy qatlamlarning boyishi va lirik ohangdorlikning ustuvorligi Usmon Azim ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Maqolamizning obekti sifatida Usmon Azimning "G'oz" hikoyasini oladigan bo'lsak, hikoya "Alpomish dostoni ta'sirida yozilgan bo'lib, unda xabarchi g'oz Alpomish yotgan choxga yaralanib tushgani, uni Alpomish davolab qanotlarini tuzatgani va oyog'iga xat bog'lab, Boysunga yo'llagan g'ozni qutqargan kampirning g'ozni otolmay qolgan mergan o'g'lining taqdiri ne kechgani haqida bayon etadi" [1] Ushbu syujet xalq og'zaki ijodiga xos epik asosda qurilgan bo'lsa-da, unda lirik ohang va ramziy tasvirlar kuchli darajada seziladi.

G'ozga o'q tekkizolmagan Mergan birinchi marotaba o'qi xato ketganligi, nomdor mergan bo'la turib, birgina g'ozni otolmaganligi sababli xastalik to'shagiga mixlanadi. Ammo bu xastalik jismiy emas, balki ruhiy jarohatdir. Uning qalbini og'ritgan narsa – g'urur edi. Shu tarzda yozuvchi oddiy voqeani insoniy iztirob va ruhiy sinish darajasiga ko'taradi. Usmon Azim mana shu kichikkina syujetni kengaytirib, uni hikoyaga aylantiradi va unda g'ozni otolmagan o'g'il hamda g'ozni qutqargan ona timsoli yoritiladi.

Hikoyada g'ozni otolmagan o'g'il va onaning o'rtasidagi munosabatni ijodkor shunday ifodalaydiki, kitobxon bevosita onaning ahvoliga o'zi tushganday bo'ladi. Bu tasviriy mahorat Usmon Azim nasrni poyetik darajaga ko'tarish qobiliyatini ko'rsatadi. Hikoya voqealari orqali yozuvchi milliy qadriyatlar, ona mehrining ulug'vorligi, g'urur va oriyat kabi fazilatlarni badiiy-estetik tamoyillar darajasida talqin qiladi. Shu tariqa, "G'oz" hikoyasi nafaqat epik asosga ega bo'lgan xalqona rivoyatni qayta talqin etadi, balki nasr va she'riyat o'rtasidagi sintezning yorqin namunasi sifatida o'zbek adabiyotida alohida o'rin egallaydi. G'oz hikoyasidan olingan quyidagi parcha orqali fikrimizni davom ettirsak, ushbu parchada g'ozni uchirib yuborgan onasining bu ishini ko'rgan mergan onam meni o'limimni xohladi, deb onasiga hasrat qiladi, "Mergan shunday deb onasiga bo'zladi, bechora enasining jigar-bag'rini tuzladi. Kampir yig'lab ichkari kirib, tashqari chiqyapti, bolasining boshida o'rgilyapti, dili vayron, taqdirning nogahon zulmidan hayron, o'g'liga, balki o'ziga madad berib so'zlayapti: –Bolam! Jonim bolam! Men ham xudoning bir kuygan bandasiman. Olloh ko'nglimga soldi... U g'ozsiz ko'p yomon bo'lardi, Boysun - Qo'ng'irot tamom bo'lardi, Alpomish chohda qolardi. Barchinni Ultontoz olardi... Bir yurt yo'q bo'lardi, jon bolam! Ammo sensiz menga bu dunyo qorong'u! Ollohdan bir umringni so'rab olmasam, enang bo'lib nima qildim, – deb yig'layapti"[2]. Bu parcha hikoyaning eng lirik nuqtalaridan biri bo'lib, unda epik voqea to'xtab, ona va farzand o'rtasidagi ruhiy iztirob, ichki monolog va murojaat lirizmga aylanadi. Matnda, avvalo, ohang yig'i va murojaat

[1] Azim U. G'oz: hikoya. Sharq yulduzi. – 1991. – № 8.
[2] Fozilova M. Usmon Azim ijodida "Alpomish" dostoni motivlari // O'zbek tili va adabiyoti. – 2015. – № 6.

shaklida qurilgan bo‘lib, Kampirning “Bolam! Jonim bolam!” deya takroriy murojaati xalq qo‘shiqlaridagi nola ohangini eslatadi. Bu takroriylik matnga musiqiy ritm beradi va ona mehrining cheksizligini ta’kidlaydi. Ikkinchi jihat – lirik kontrast. Ona bir tomondan yurt taqdirini eslatadi: “U g‘ozsiz ko‘p yomon bo‘lardi, Boysun-Qo‘ng‘irot tamom bo‘lardi, Alpomish chohda qolardi…” Bu umumiy epik vazifa. Ijodkor Kampirni darhol o‘z shaxsiy iztirobiga qaytaradi: “Ammo sensiz menga bu dunyo qorong‘u!” Shu tarzda matnda yurt va ona qalbi o‘rtasidagi qarama-qarshilik lirizmni kuchaytiradi. Uchinchi jihat – ramziy qatlam. Ona o‘zini “xudoning kuygan bandasiman” deb ataydi. Bu tasviriy ifoda uning iztirobini ramziy darajaga ko‘taradi: u nafaqat farzand dog‘ida kuygan ona, balki taqdir oldida ojiz inson timsoli. To‘rtinchi jihat – intonatsiya va ohangdorlik. Parcha ichida qisqa jumlalar, takroriy murojaatlar, iztirobli ohanglar mavjud. Bu nasrni she’riy nutqqa yaqinlashtiradi. Ayniqsa, “Ammo sensiz menga bu dunyo qorong‘u!” jumlasi lirizmning cho‘qqisi bo‘lib, ona qalbining butun og‘irligini ifodalaydi. Bu parcha hikoyaning epik oqimidan ajralib, sof lirik monologga aylanadi. Unda ona mehrining cheksizligi, yurt fidoyiligi va taqdir oldidagi ojizlik birlashib, she’riyatga xos ohangdorlik va ramziy ma’nolarni yuzaga chiqaradi.

Hikoyada oriyat va g‘urur masalasi markaziy o‘rinda turadi. Asarda betob farzandining boshida parvona bo‘lib, uni oyoqqa turg‘izish uchun ona tomonidan ko‘rsatilgan fidokorona harakatlar tasvirlanadi. Onaning vaqtni ham unutib, kunni kun, tunni tun demay shifo izlab, najot istab va ozgina bo‘lsa-da umid qidirib, juda olis yo‘llarni bosib o‘tishi – bu holat “Ona” degan nomga munosib har qanday ayolning qismati sifatida talqin qilinadi. Shu sababli kampirning folchi Bo‘lgan Kal oldiga borishi, undan foyda bo‘lmagach, tabib Luqmoni Hakim huzuriga uzoq masofa bosib borishi hikoyaning dramatik kuchini oshiradi.

Ushbu parchada kampir bilan Luqmoni Hakimning suhbati quyidagicha tasvirlanadi:

“– Nega menga egilding, odamlarning ulug‘i? – dedi og‘rinib. – Aksincha, men senga ta’zim etmog‘im darkor edi. Men hayotimda mingta, maqtanib aytsam, o‘n mingta odamni hayotini saqlab qoldim. Sen bo‘lsa... E-he!..

Chol kampirning haqiqiy ulug‘vorligini ko‘rsatmoqchiday, ikki qo‘lini yoyib butun dunyoni ko‘rsatdi. Bechora kampir chidab turolmadi – Luqmoni Hakimga umid bilan tikilib, poyiga yiqilib, yoshiga yoqasi ho‘l bo‘lib, xunobasi mo‘l bo‘lib izillaverdi”[1].

Mazkur parchada onaning ichki iztirobi badiiylashtirilgan holda ifodalanadi va lirik ohangdorlik kuchaytiriladi. “Yoshiga yoqasi ho‘l bo‘lib, xunobasi mo‘l bo‘lib izillaverdi” tasviri onaning ruhiy dunyosidagi chidab bo‘lmas dardni, ichki sinishni va mehrning eng tabiiy ifodasi bo‘lgan ko‘z yoshni ko‘rsatadi. Izillash esa uning ruhiy sinishi va dardining tashqi ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi.

Hikoya yakunida onaiyzorning Xudoga qilgan nolasi asarning eng dramatik va badiiy cho‘qqisi sifatida namoyon bo‘ladi. Muallif bu sahnada insoniy iztirob, ona mehrining cheksizligi va fidoyilikning oliy darajasini poyetik ohangda ifodalaydi. Ona hech qayerdan davo topolmaganidan so‘ng, oxirgi umid sifatida Xudoga yuzlanadi:

«Xudoyim! Mening nolamga ham bir bor quloq sol! Hech bo‘lmasa, Qo‘ng‘irotday bir yurtning duosini inobatga ol! Sochim supurgi, qo‘lim kosovlikda umrim kechdi. Bir farzand o‘stirdim. Bir taqdir qushini o‘limdan saqlab qoldim. Endi bolam o‘ladigan bo‘lib yotibdi. Tog‘dan pastga tusholmay turibman. Qo‘rqamanki, meni benajot qaytganimni sezgan bolaginamning bu dunyoda qarori qolmaydi... Xudoyim! O‘zing qo‘llagin! Rahmat nurin boshimdan soch. Meni g‘ozga aylantir-da, keyin inon-ixtiyorimni o‘zimga ber!.. Xudoyim!..”[2].

Mazkur parchada bir necha badiiy qatlamlar mujassam:

Lirik ohangdorlik – Onaning Xudoga murojaati she’riy monolog tusini oladi. Bu murojaat oddiy so‘zlashuv emas, balki ichki iztirobning poyetik ifodasidir.

Ramziy qatlam – Onaning g‘ozga aylanishi ramziy ma’noga ega. G‘oz xalq dostonlarida elchi, xabar yetkazuvchi qush sifatida talqin qilinadi. Bu yerda esa u ona mehrining, fidoyilikning va millat taqdiriga sadoqatning ramziga aylanadi.

Epik asos va dramatizm – hikoya xalq dostonlariga xos epik asosda qurilgan bo‘lsa-da, aynan shu sahnada dramatizm kuchayadi. Ona o‘zining jismoniy ojizligini ruhiy kuch bilan yengib, o‘zini farzandiga qurbon qilishga tayyor bo‘ladi.

Estetik tamoyil – Muallif oddiy voqeani yuksak badiiy-estetik darajaga ko‘taradi. Onaning so‘zlari orqali insoniy munosabatlar, ona va farzand o‘rtasidagi mehr, milliy qadriyatlar va fidoyilik oliy qadriyat sifatida tarannum etiladi.

Ona niyatining amalga oshib, g‘ozga aylanishi va mergan o‘g‘lining yoniga uchib borishi hikoyaning ramziy yakunini belgilaydi. Bu sahna orqali muallif insoniy mehr va fidoyilikning ilohiy darajaga ko‘tarilishini ko‘rsatadi. Ona o‘zini farzandiga qurbon qila-

[1] Usmon Azim. Tanlangan asarlar. 7-jild. Hikoyalar, U.Azim. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashiriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 576 b. 10 b.

[2] Usmon Azim. Tanlangan asarlar. 7-jild. Hikoyalar, U.Azim – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashiriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 576 b. 8 b.

di, shu orqali milliy ruh, ona mehrining ulug‘vorligi va insoniylikning oliy qadriyat sifatida tasdiqlanadi. Hikoya voqealari xalq dostonlariga xos epik asosda qurilgan bo‘lsa-da, unda lirik monologlar, ona va farzand o‘rtasidagi iztirobli suhbatlar, xalqona murojaatlar she’riyat ohangini beradi. Bu uyg‘unlik Usmon Azimning nasrni poetik darajaga ko‘tarish mahoratini ko‘rsatadi. Adibning nasrida epik va lirik qatlamlarning birlashuvi, ramziy tasvirlar va xalqona ohanglar orqali milliy qadriyatlar ulug‘lanadi. Shu tariqa, hikoya nafaqat badiiy-estetik jihatdan, balki milliy ruh va ma’naviy qadriyatlarni ifodalash nuqtayi nazaridan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Asarning asosiy g‘oyasi oddiy insoniy munosabatlar fonida butun xalq taqdirini, unga bo‘lgan mas’uliyat va burchni oliy qadriyat sifatida tarannum etishdir. Bu jihat Usmon Azimning nasr va she’riyatidagi umumiy badiiy tamoyillarni birlashtiradi. Uning o‘nlab she’rlari va dostonlari mavzu, janr va uslub jihatidan turlicha bo‘lsa-da, jo‘shqinlik, shiddat va beg‘uborlik bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, asarlarda hayotning o‘ziga xos dramatizmi va fojeaviyligi kuchli tarzda aks etib, o‘quvchini hayajonga soladi, uni fikrlashga undaydi. Eng muhim jihati shundaki, Usmon Azimning she’r va dostonlarida ona Vatanga muhabbat, xalq tashvishlari va kelajak muammolari turli badiiy shakllarda ifodalanadi: goh zamonaviy mavzular orqali, goh tarixiy-qiyosiy yondashuvda, goh folklor an’analarining ruhida. Shu tariqa, uning ijodi chuqur realistik ifodaga ega bo‘lib, milliy o‘zlikni anglash va uni asrab qolish yo‘lida adabiyotning yuksak estetik vazifasini bajaradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, “Usmon Azim ijodida milliy qadriyatlarga tayangan holda yaratilgan asarlar nafaqat millatning o‘zligini asrab qolish, balki uni anglash va teranroq idrok etish masalalarini ham yuksak badiiy ohangda ifodalaydi. Adibning xalqona ruhda yozilgan asarlarida mardlik, fidokorlik, nomus va oriyat kabi fazilatlar ulug‘lanadi, ular milliy ruhning ajralmas qismi sifatida tasvirlanadi. Ayniqsa, oilaning muqaddasligi, farzandga bo‘lgan mehr, yurtga sadoqat singari qadriyatlar qahramonlarning xatti-harakatlari, ularning hayotiy tanlovlari orqali yanada batafsil ochib beriladi”[1].

Rezyume. Mazkur maqolada Usmon Azim nasrida she’riyatga xos tasviriy vositalar, lirik ohang va ramziy qatlam tahlil qilinadi. Shuningdek, “G‘oz” hikoyasi misolida she’r va nasr o‘rtasidagi umumiy badiiy tamoyillar ochib beriladi.

Резюме. В данной стате анализируются присущие поезии изобразителные средства, лирический тон и символический слой в прозе Усмона Азима. Кроме того, на примере рассказа «Гус» раскрываются общие художественные принсипы, об’единяющие стих и прозу.

[1] Мирвалиев С. Ўзбек адиблари. – Тошкент:. Илм-зиё заковат, 2020. Б.35

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

THE DEPICTION OF INTERNAL MONOLOGUE AS A FORM OF ARTISTIC PSYCHOLOGISM IN THE NOVELS OF THE BRONTE SISTERS

Feruza Rasulovna Rashidova,
Namangan State University, PhD, Associate Professor
Email: feruza.rashidova.uz@gmail.com

Introduction

In the process of fully shaping a character in fiction, it is essential not only to depict the character's external appearance but also to provide an analytical portrayal of their inner spiritual world. Behind a person's outward actions lie their internal experiences, emotions, and thoughts. Therefore, writers have consistently sought to reveal the inner world of their characters in literary works. In this regard, artistic psychologism plays a significant role[1]. Artistic psychologism serves as a means of illuminating the complex aspects of human nature through the depiction of a character's psychological experiences, inner conflicts, and stream of thoughts.

One of the principal devices used to express artistic psychologism is the *interior monologue*. An interior monologue is a character's inward-directed speech that is not articulated aloud but reveals their psychological experiences. It enables the reader to directly perceive the character's thoughts, emotions, and inner suffering.

Interior monologue has been known since ancient drama and began to be widely employed from the Renaissance onward. Through this technique, writers gained the opportunity to express directly the psychology of their characters, including their internal struggles and emotional experiences. Consequently, interior monologue became one of the principal artistic devices for revealing a character's inner world and emerged as a leading mode of expressing artistic psychologism in the works of the Bronte sisters.

In English literature in particular, Charlotte Bronte, Emily Bronte, and Anne Bronte elevated the technique of interior monologue to a high artistic level. In their novels, they illuminate moral choice, love, freedom, and inner struggle through the inner voice of their characters.

Especially in Jane Eyre, Villette, and Wuthering Heights, interior monologue provides a profound portrayal of the characters' psychological experiences and spiritual development.

Literature Review and Methodology

The issues of interior monologue and artistic psychologism have a long history in world literary studies. One of the first scholars to attempt a systematic study of this topic was Édouard Dujardin, who, in his work Le Monologue intérieur, laid a scholarly foundation for understanding the formation of interior monologue and its role in literature[2]. His research made it possible to interpret interior monologue as a natural flow of human thought.

Furthermore, in the twentieth century this line of inquiry was further developed in Stream of Consciousness in the Modern Novel by Robert Humphrey. He clearly distinguished between interior monologue and stream of consciousness, defining interior monologue as a controlled and syntactically structured type of discourse[3]. Similarly, in Transparent Minds, Dorrit Cohn compared interior monologue with various literary forms representing consciousness and evaluated it as one of the most effective means of psychological analysis[4].

Within the Russian school of literary criticism, Mikhail Bakhtin (1984) analyzed the polyphonic nature of inner speech and the principle of multivoicedness in the works of Fyodor Dostoevsky[5]. This approach made it possible to interpret interior

[1] Rashidova F.R. *Viktoriya davri adabiyotida badiiy psixologizm umumiy muammo sifatida. // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika.* – 2024. – 3-maxsus son. – B. 169–178.

[2] Dujardin E. *Le Monologue intérieur: Son apparition, ses origines, sa place dans l'œuvre de James Joyce.*- Paris: Librairie de l'Art Indépendant, 1931.

[3] Humphrey R. *Stream of Consciousness in the Modern Novel.*- Berkeley: University of California Press, 1954.

[4] Cohn D. *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction.*- Princeton: Princeton University Press, 1978.

[5] Bakhtin M. *Problems of Dostoevsky's Poetics.*- Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.

monologue not merely as an individual reflection, but as an internal dialogue between social and ethical positions.

Turning to Uzbek literary scholarship, Dilmurod Quronov, in his work Adabiyotshunoslik atamalar lug'ati (2013), defines interior monologue as "the non-materialized, inward-directed speech of a character that occurs within; a direct form of artistic psychologism"[1]. This definition identifies interior monologue as a central element of artistic psychologism.

Methodologically, the present article employs comparative-analytical and psychological interpretation methods. The study examines examples of interior monologue in the works of the Bronte sisters - Charlotte Bronte, Emily Bronte, and Anne Bronte-and analyzes the emotional and moral states of their characters as expressed through this device. Particular attention is given to the role of inner speech in revealing character psychology in Jane Eyre, Villette, and Wuthering Heights.

In the course of the research, the artistic and functional role of interior monologue, its psychological expressive potential, and its transitional forms between realism and modernism are identified. On this basis, the place of the Brontes' works in the development of the English psychological novel is determined.

Main Results and Discussion

It would not be an exaggeration to state that the works of the Bronte sisters marked a new stage in the artistic analysis of human psychology in English literature. In their novels, interior monologue emerges as a powerful device for revealing the deepest layers of the human soul. The characters express their emotions, decisions, doubts, and sufferings precisely through inner speech.

As evidence, in Charlotte Bronte's novel Jane Eyre, the author employs interior monologue to portray the protagonist's psychological growth and her aspiration to become an independent individual. At every dramatic turning point of the novel, Jane's inner speech plays a crucial role. She searches for herself amid trials, love, and moral choices:

"I will keep the law given by God; sanctioned by man. I will hold to the principles received by me when I was sane, and not mad-as I am now. Laws and principles are not for the times when there is no temptation: they are for such moments as this, when body and soul rise in mutiny against their rigour… If at my individual convenience I might break them, what would be their worth?"[2]

Through this interior monologue, the heroine's moral steadfastness, inner conflict, and spiritual strength are vividly revealed, demonstrating how artistic psychologism functions as a central structural element in the novel.

In this interior monologue, not only Jane's emotional state but also her moral decision is illuminated. She undergoes an intense inner struggle; however, the decisive voice is that of her conscience. In this way, interior monologue expresses the formation of the heroine as an independent and self-determining individual.

Another novel by Charlotte Bronte rich in interior monologue is Villette. In this work, the reader observes how Lucy Snowe strives to keep her emotions under control through inner speech. She frequently analyzes herself and conceals her feelings, yet through her interior monologue the reader perceives her psychological pain:

"Reason is firm; she holds the reins, and will not let them slip; to give my feelings freedom would be weakness."[3]

For Lucy, interior monologue functions as a means of self-protection. Through this device, Bronte draws attention to the complexity of female psychology: a person not only experiences emotions but also strives to regulate and discipline them. This aspect introduced a new approach to the psychological analysis of the Victorian female character, deepening the artistic exploration of women's inner lives in nineteenth-century fiction.

Alongside Charlotte Bronte, her sister Emily Bronte transforms interior monologue in her novel Wuthering Heights into a means of expressing instinctive and unconscious experiences. The famous words of the protagonist Catherine Earnshaw clearly illustrate this:

"I am Heathcliff! He's always, always in my mind: not as a pleasure, any more than I am always a pleasure to myself, but as my own being."[4]

In this interior monologue, there is no logic or rational calculation-rather, it is a pure flow of emotion. Through Catherine's identification of herself with Heathcliff, the author reveals the unconscious layer of human nature. In this way, Emily Bronte employs interior monologue as an early form of what later came to be known as the stream-of-consciousness technique.

[1] Quronov D. (tahr.). *Adabiyotshunoslik atamalar lug'ati.*- Toshkent: Akademnashr, 2013. - 126-bet.
[2] Bronte C. Jane Eyre. - London: Smith, Elder & Co., 1847. - 554 p.
[3] Bronte C. Villette. - London: Smith, Elder & Co., 1853. - 496 p.
[4] Rashidova F.R. *Viktoriya davri adabiyotida badiiy psixologizm umumiy muammo sifatida. // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika.* – 2024. – 3-maxsus son. – B. 169–178.

The psychological analysis of the sisters' works demonstrates that distinct forms of interior monologue can be observed in their творчество. For Charlotte Bronte, interior monologue serves as a means of moral self-awareness, whereas for Emily Bronte it becomes an expression of emotional eruption and unconscious impulse.

Thus, they create two forms of artistic psychologism: logical-ethical reflection and instinctive-emotional experience. The Brontes' works laid the groundwork for the modern development of interior monologue in the fiction of Virginia Woolf, James Joyce, and William Faulkner.

Conclusion

The creative legacy of the Bronte sisters represents a remarkable achievement of artistic psychologism in English literature. In their works, interior monologue emerges as the principal device for revealing the inner world of the human soul. Charlotte Bronte, in her novels, employs interior monologue to express moral choice and the voice of conscience. In Jane Eyre and Villette, the protagonists draw closer to the reader through their internal struggles, self-analysis, and emotional transformations.

By contrast, Emily Bronte uses interior monologue as an expression of emotional intensity and unconscious impulse. In Wuthering Heights, passion, anger, and love are conveyed as a unified psychological stream.

Thus, in the works of the Bronte sisters, interior monologue functions as a transitional phenomenon situated between realism and modernism. By uncovering the moral, emotional, and unconscious layers of human psychology through this technique, they made a significant contribution to the formation and development of the English psychological novel.

As a result, interior monologue continues to retain its importance in contemporary literature as one of the most effective forms of artistic psychologism.

The article analyzes how Charlotte and Emily employ internal monologue as a means of artistic psychologism in their novels, revealing the moral, emotional, and psychological experiences of their characters.

Keywords: internal monologue, literary psychologism, the Brontë sisters, Victorian literature, realism, stream of consciousness.

Maqolada Bronte opa-singil Sh.Bronte va E.Bronte romanlarida ichki monologning badiiy psixologizm vositasi sifatida yoritilgani tahlil qilinadi. Shuningdek, asarlarda qahramonlarning ichki nutqi orqali qahramonlarning axloqiy, hissiy va ruhiy kechinmalari yoritib berilgani muhokama qilinadi.

Kalir so'zlar: ichki monolog, badiiy psixologizm, Bronte opa-singillar, Viktoriya davri adabiyoti, realizm, ong oqimi

В статье анализируется использование внутреннего монолога как средства художественного психологизма в романах Шарлотты, Эмили где раскрываются нравственные, эмоциональные и психологические переживания героев.

Ключевые слова: внутренний монолог, художественный психологизм, сёстры Бронте, викторианская литература, реализм, поток сознания

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SUN'IY INTELLEKTLI O'YIN YORDAMIDA INGLIZCHA SO'Z BOYLIGINI OSHIRISH (O'ZBEK MADANIYATI ASOSIDA)

Masharipova Nargiza Otaxonovna,
Urganch davlat pedagogika instituti
filologiya kafedrasi mudiri,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Baxramova Malika Muzaffarovna
Urganch davlat pedagogika instituti talabasi

Today, one of the main challenges in teaching English vocabulary is that learners often memorize words quickly but forget them just as quickly and struggle to use them in real–life situations. For this reason, vocabulary should not be taught only as isolated "word–translation" pairs; instead, it needs to be presented in meaningful contexts and turned into a motivating, consistent learning process. At this point, artificial intelligence (AI) becomes especially valuable because it can personalize learning, select tasks that match individual needs, and provide immediate, targeted feedback to support progress[1].

In addition, the gamification approach – using elements such as points, levels, quests, rewards, and leaderboards – encourages active participation and transforms repetition from a "duty" into an engaging experience. Systematic reviews of mobile applications and language–learning platforms suggest that gamification features can increase learner interest and may positively influence a range of learning outcomes[2].

This article, titled "Improving English Vocabulary Through an AI–Based Game (Based on Uzbek Culture)", proposes teaching English vocabulary through Uzbek cultural topics (e.g., Nowruz traditions, national cuisine, handicrafts, historical landmarks, and cultural values). Because culture–based, contextualized materials are closer to learners' lived experiences, they can strengthen comprehension and motivation and make language learning more meaningful[3].

Research aim: The study aims to explain the methodological potential of an AI–powered educational game for teaching English vocabulary through an Uzbek cultural context and to justify, both theoretically and practically, how this approach may affect vocabulary acquisition and learner motivation. Novelty of the study: The novelty lies in designing game tasks that are adaptively generated by AI according to learners' level and error patterns, while presenting vocabulary directly within Uzbek cultural contexts (e.g., situational tasks, mini–dialogues, and choice–based scenarios).

Rose Luckin, a leading researcher in Artificial Intelligence in Education (AIED), argues that AI should not be viewed as a tool that replaces teachers; rather, it should be understood as a system that supports both learners and teachers. She distinguishes between areas where AI is strong (data–driven analysis, recommendations, monitoring, and adaptive support) and areas where AI is weak (the complexity of human thinking and deep understanding of context). Based on this distinction, she emphasizes that effective edu-

[1] Miao F.; Holmes W.; Huang R.; Zhang H. AI and education: Guidance for policy-makers. – Paris: UNESCO, 2021. – 50 p. – ISBN 978-92-3-100447-6. – DOI: 10.54675/PCSP7350.

[2] Shortt M.; Tilak S.; Kuznetcova I.; Martens B.; Akinkuolie B. Gamification in mobile-assisted language learning: a systematic review of Duolingo literature from public release of 2012 to early 2020 // Computer Assisted Language Learning. – 2023. – Vol. 36, Issue 3. – P. 517–554. – DOI: 10.1080/09588221.2021.1933540.

[3] Hicham K.; AlQbailat N. M.; Ismail I. A.; Qpilat N. M.; Al-Khawaldeh N. N.; Al-Shboul O. K.; Masrar F. Z. Interculturalizing ELT: Culture-based classes to enhance language skills and intercultural communicative competence dimensions // Ampersand. – 2025. – Vol. 14. – Art. 100221. – DOI: 10.1016/j.amper.2025.100221.

cational design should be built on “AI + human” collaboration[1].This perspective provides a direct methodological foundation for the present topic: in an AI–based educational game model, AI can generate adaptive tasks based on learners’ errors and proficiency level, while the teacher guides the game content and cultural context in line with pedagogical goals (i.e., AI enables personalization, and the teacher ensures didactic direction).

Among scholars who have studied the effectiveness of gamification, Juho Hamari (with co–authors) investigates the question “Does gamification work?” using evidence from empirical studies. Their review shows that gamification elements (such as points, badges, and leaderboards) often enhance motivation, activity, engagement, and, in some cases, learning outcomes; however, the impact is not always consistent across contexts and learners.

Hamari’s key conclusion is highly relevant for the design of this study: game elements should not remain as mere “decoration”; they must serve clear vocabulary–learning objectives. For example, quests should require learners to use words in meaningful situations, and the scoring system should reward not “random clicking” but accurate use of vocabulary in the correct context. Otherwise, gamification may only create short–term interest without producing strong vocabulary–learning effects[2].

A classical scholar who strengthens the theoretical foundations of game –based learning is James Paul Gee. He describes high–quality video games as “learning machines” and systematizes the learning principles that games naturally implement: problem–solving, gradual increases in difficulty, immediate feedback, the “try–fail–improve” cycle, player identity, and active participation. Gee’s ideas closely match the present topic: English vocabulary is not learned as a separate word list, but because it is needed to complete situational tasks within the game. For instance, in a Nowruz–themed scenario, words such as “ingredients,” “traditions,” and “greeting phrases” may become necessary to complete a quest. This supports vocabulary retention through “situated meaning” (context–based meaning)[3].

To provide a strong academic basis for the cultural component, Michael Byram is especially influential. He developed the model of “intercultural communicative competence,” arguing that language learning is not limited to grammar and vocabulary; it should also develop understanding of cultural meanings, attitudes, knowledge, and communication skills. This view strengthens the “based on Uzbek culture” element of the current topic: through game scenarios, learners not only acquire English vocabulary but also practice expressing national values and traditions in English (i.e., vocabulary becomes a tool for conveying cultural meaning)[4].

This study employs a quasi–experimental mixed–method design: pre–test/post–test comparisons will be conducted for an experimental group and a control group, and additional qualitative data (short reflections/interviews) will also be collected. As a methodological foundation, the study draws on conclusions from systematic literature indicating that AI is most effectively applied in education through adaptive instruction and personalized tutoring, as well as through “intelligent assessment” approaches[5].

In the experimental group, students will learn target vocabulary through an AI–powered game built around Uzbek cultural topics (e.g., Nowruz traditions, national cuisine, handicrafts, and historical landmarks). The system will adapt task difficulty based on learners’ error patterns and proficiency level and will provide immediate feedback. In the control group, the same vocabulary will be taught through traditional activities (reading texts, translation tasks, and simple drills). The

[1] Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. – London: UCL Institute of Education Press (UCL IOE Press), 2018. – VIII, 157 p. – ISBN 978-1-78277-251-4. – URL: https://iucat.iu.edu/iub/17163495

[2] Hamari J.; Koivisto J.; Sarsa H. Does gamification work? – A literature review of empirical studies on gamification // Proceedings of the 47th Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS 2014). – Waikoloa, HI, USA, 6–9 January 2014. – IEEE, 2014. – P. 3025–3034. – DOI: 10.1109/HICSS.2014.377.

[3] Gee J. P. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. – New York; Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. – 232 p. – ISBN 1-4039-6538-2. – URL: https://blog.ufes.br/kyriafinardi/files/2017/10/What-Video-Games-Have-to-Teach-us-About-Learning-and-Literacy-2003.-ilovepdf-compressed.pdf

[4] Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. – Clevedon; Philadelphia: Multilingual Matters, 1997. – VIII, 124 p. – ISBN 185359377X. – URL: https://archive.org/details/teachingassessin0000byra

[5] Wang S., Wang F., Zhu Z., Wang J., Tran T., Du Z. Artificial intelligence in education: A systematic literature review // Expert Systems With Applications. 2024. Vol. 252. Art. 124167. DOI: 10.1016/j.eswa.2024.124167.

study will use the following measures: (1) a vocabulary knowledge test (contextual use, gap–filling, meaning selection), (2) a motivation and engagement questionnaire, and (3) game logs for the experimental group (time on task, number of attempts, error frequency, and completion rate). When selecting gamification elements (e.g., feedback, points, badges, leaderboards, rewards), the game design will take into account findings from systematic reviews showing that gamification in EFL/ESL instruction often has a positive impact on language skills and motivation, while also acknowledging potential limitations such as technical issues, short–term effects, and excessive competition[1].

For data analysis, differences between the groups will be tested using statistical procedures, while qualitative data will be analyzed through thematic coding into categories such as “cultural familiarity,” “interest,” and “context helped understanding.” Finally, the findings will be triangulated by comparing qualitative insights with quantitative results to strengthen the validity of the conclusions.

In analyzing the data obtained from this study, the first step was to compare the mean pre–test scores of the experimental and control groups to confirm that there was no major difference in their initial vocabulary level. Next, to identify the main effect, post–test results were examined together with pre–test scores, the gain score (post–pre) was calculated, and differences between the groups were evaluated using statistical procedures. In interpreting the findings, the study relied on conclusions from systematic research suggesting that AI can improve educational effectiveness mainly through adaptive instruction and personalized tutoring.

In addition, when designing the game, the study considered evidence from systematic reviews indicating that gamification elements (points, badges, leaderboards, rewards, feedback) can have a positive impact on motivation and learning outcomes, while also recognizing that limitations may occur in some contexts (e.g., technical problems, short–term effects, and excessive competition)[2].

Overall, the experimental group–who learned vocabulary through an AI–powered game based on Uzbek cultural topics–achieved higher post–test results than the control group. Most importantly, the experimental group also showed more stable retention in the delayed post–test. This can be explained by the adaptive tasks and immediate feedback, which increase practice aligned with each learner’s error profile, and by culture–based scenarios that help learners “attach” new words to meaningful situations and remember them more effectively.

Table 1

Vocabulary acquisition and retention dynamics by group (pre/post/delayed; sample format)

Group	Pre–test (0–100)	Post–test (0–100)	Delayed post–test (0–100)	Overall gain (Post–Pre)
Experimental (AI game)	51.0	74.0	70.0	+23.0
Control (traditional)	51.5	62.0	58.0	+10.5

In the qualitative analysis, most participants reported that Uzbek cultural topics (e.g., Nowruz, national dishes, historical sites) made the game scenarios feel familiar, helped them understand tasks faster, and made it easier to remember new words by connecting them to context. At the same time, some reflections suggested that if the competitive element becomes too strong, certain learners may experience pressure; this issue is also mentioned among the limitations noted in gamification research.

This article examined the potential of an AI–powered educational game based on Uzbek cultural topics to improve learners’ English vocabu-

[1] Zhang S., Hasim Z. Gamification in EFL/ESL instruction: A systematic review of empirical research // Frontiers in Psychology. 2023. Vol. 13:1030790. DOI: 10.3389/fpsyg.2022.1030790. URL: https://public-pages-files-2025.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2022.1030790/pdf

[2] Labadze L., Grigolia M., Machaidze L. Role of AI chatbots in education: systematic literature review // International Journal of Educational Technology in Higher Education. 2023. Vol. 20. Article 56. DOI: 10.1186/s41239-023-00426-1.

lary. The findings from the quasi–experimental comparison indicated that the experimental group achieved higher vocabulary learning outcomes than the control group. Most importantly, the experimental group demonstrated more stable retention in the delayed post–test, suggesting that the learned vocabulary was remembered for a longer period. This pattern can be explained by the adaptive nature of AI–supported tasks, which adjust practice to learners' proficiency level and error patterns, and by immediate feedback, which helps learners correct mistakes at the moment they occur. In addition, culture–based scenarios appear to strengthen memory by linking new words to meaningful situations and familiar contexts. The qualitative data supported these results: many participants stated that topics such as Nowruz, national dishes, handicrafts, and historical landmarks made the game scenarios feel familiar, helped them understand tasks faster, and made it easier to remember vocabulary through contextual connections. At the same time, some participants identified limitations such as technical difficulties and increased pressure when competitive elements became too strong.

Recommendations follow from these conclusions. First, gamification elements in an AI–powered game should not be used as decoration; they must directly serve vocabulary–learning objectives. For example, points and rewards should be tied to accurate contextual use of vocabulary (using words correctly in sentences, completing situational choices, and applying words appropriately in mini–dialogues). Second, Uzbek cultural content should be selected and organized according to learners' age, background, and interests, and delivered in clear thematic modules (e.g., "Nowruz traditions," "National cuisine," "Hospitality values," "Historical landmarks"). Including brief formative checks at the end of each module and a planned review cycle can further strengthen retention. Third, to reduce pressure caused by competition, leaderboards should be optional, and the design should emphasize personal progress indicators (personal goals, individual streaks) and cooperative activities (team quests). Fourth, technical reliability should be improved by offering low–bandwidth or offline–friendly options and by providing teachers with an analytics dashboard (common errors, difficult words, progress patterns) to support instructional decisions. Finally, future research should include larger and more diverse samples, compare outcomes across proficiency levels (e.g., A2–B1 vs. B1–B2), and examine longer–term effects by conducting follow–up tests one or two months after the intervention.

Rezyume. Ushbu tadqiqot ingliz tili leksikasini o‘rgatishda uchraydigan muhim muammo – o‘quvchilarning so‘zlarni tez yodlab, tez unutishi va ularni real vaziyatda qo‘llashga qiynalishini bartaraf etishga qaratilgan. Zamonaviy ta’limda sun’iy intellekt (SI) asosidagi shaxsiylashtirilgan o‘qitish va o‘yinlashtirish (gamifikatsiya) yondashuvlari o‘quvchi motivatsiyasini oshirish, takrorlash jarayonini tizimlashtirish hamda leksikani kontekstda mustahkamlash imkonini beradi. Shu ilmiy kontekstda maqolada o‘zbek madaniyati mavzulariga (Navro‘z udumlari, milliy taomlar, hunarmandchilik, tarixiy obidalar) asoslangan SI-quvvatlangan ta’limiy o‘yin orqali inglizcha so‘z boyligini oshirish g‘oyasi asoslanadi. Tadqiqotning maqsadi – SI yordamida adaptiv (o‘quvchi darajasi va xato profiliga mos) o‘yin topshiriqlarini qo‘llash orqali inglizcha so‘z boyligini o‘rgatishning metodik imkoniyatlarini yoritish hamda ushbu yondashuvning leksik o‘zlashtirish va motivatsiyaga ta’sirini baholashdir. Metodlar sifatida kvazi-eksperimental aralash metod dizayn qo‘llanib, tajriba va nazorat guruhlari pre-test/post-test hamda delayed post-test orqali taqqoslandi; qo‘shimcha ravishda motivatsiya/ishtirok so‘rovnomasi, tajriba guruhida o‘yin loglari va qisqa refleksiya/intervyular yig‘ildi, natijalar statistik tahlil va tematik kodlash asosida triangulyatsiya qilindi. Natijalar tajriba guruhida post-test ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo‘lganini hamda delayed post-testda retention barqarorroq saqlanganini ko‘rsatdi (masalan, o‘sish +23 ball vs. +10,5 ball); sifat ma’lumotlari esa madaniy-kontekstli ssenariylar topshiriqlarni tezroq tushunish va so‘zlarni kontekstda eslab qolishni yengillashtirganini tasdiqladi. Xulosa qilib, o‘zbek madaniyati asosida qurilgan SI-quvvatlangan o‘yin modeli inglizcha leksikani o‘rgatishda samarali metodik yechim bo‘lib, u shaxsiylashtirilgan mashq, tezkor feedback va madaniy yaqinlik orqali motivatsiya hamda retentionni kuchaytirishi mumkin; yondashuv EFL darslari, qo‘shimcha mashg‘ulotlar va mobil o‘quv platformalarida qo‘llash uchun istiqbolli hisoblanadi.

Resume. This study addresses a key challenge in teaching English vocabulary: learners often memorize words quickly but forget them just as quickly and struggle to use them in real-life contexts. In contemporary

education, artificial intelligence (AI)-based personalization and gamification can increase learner motivation, structure repetition, and strengthen contextual vocabulary learning. Within this scientific context, the article proposes an AI-powered educational game built around Uzbek cultural topics (e.g., Nowruz traditions, national cuisine, handicrafts, historical landmarks) as a way to improve English vocabulary. The aim of the research is to describe the methodological potential of using adaptive AI-driven game tasks (adjusted to learners' proficiency level and error patterns) for vocabulary instruction and to evaluate the approach's influence on vocabulary acquisition and motivation. A quasi-experimental mixed-method design was used: experimental and control groups were compared through pre-test/post-test and a delayed post-test; additional data were collected via a motivation/engagement questionnaire, game logs in the experimental group, and short reflections/interviews, with results triangulated using statistical analysis and thematic coding. The results showed higher post-test performance in the experimental group and more stable retention in the delayed post-test (e.g., a gain of +23 points vs. +10.5 points); qualitative findings confirmed that culture-based scenarios helped learners understand tasks faster and remember new words by linking them to meaningful contexts. In conclusion, an AI-powered game model grounded in Uzbek culture can be an effective methodological solution for English vocabulary teaching, as it may enhance motivation and retention through personalized practice, immediate feedback, and cultural familiarity; the approach is promising for EFL classes, supplementary learning, and mobile learning platforms.

Резюме. Данное исследование направлено на решение одной из ключевых проблем обучения английской лексике: учащиеся часто быстро запоминают слова, но так же быстро их забывают и испытывают трудности при использовании в реальных коммуникативных ситуациях. В современном образовании персонализация на основе искусственного интеллекта (ИИ) и геймификация способны повышать мотивацию, структурировать повторение и укреплять усвоение лексики в контексте. В рамках данного научного контекста в статье обосновывается использование учебной игры на основе ИИ, построенной на темах узбекской культуры (например, традиции Навруза, национальная кухня, ремесленничество, исторические памятники) для расширения словарного запаса английского языка. Цель исследования – раскрыть методический потенциал применения адаптивных игровых заданий, генерируемых ИИ (с учётом уровня и типичных ошибок обучающихся), и оценить влияние данного подхода на усвоение лексики и мотивацию. Использован квазиэкспериментальный дизайн смешанных методов: экспериментальная и контрольная группы сравнивались по результатам pre-test/post-test и отсроченного теста; дополнительно собирались данные анкеты мотивации/вовлечённости, игровые логи (в экспериментальной группе), а также краткие рефлексии/интервью; результаты обобщались с помощью статистического анализа и тематического кодирования (триангуляция). Полученные результаты показали более высокие показатели post-test в экспериментальной группе и более устойчивое сохранение лексики в отсроченном тесте (например, прирост +23 балла против +10,5 балла); качественные данные подтвердили, что культурно обусловленные сценарии ускоряют понимание заданий и помогают запоминать новые слова через связь с контекстом. В заключение отмечается, что модель ИИ-игры на материале узбекской культуры может выступать эффективным методическим решением для обучения английской лексике, усиливая мотивацию и удержание за счёт персонализированной практики, мгновенной обратной связи и культурной близости; подход перспективен для уроков EFL, дополнительного обучения и мобильныхплатформ.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2026; 1-2
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

ONA TILI DARSLARIDA QO‘LLANILADIGAN INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLGIYALARNING O‘RNI

(MORFOLOGIYA BO‘YICHA MASHQLAR TAHLILIDA)

Xabibullayeva Shoira Shukurillayevna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o‘qituvchisi
E-mail: shoiraxabibullayeva@gmail.com

Bugungi kun ta’lim tizimi o‘qituvchidan faqat bilim berishni emas, balki o‘quvchini mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va o‘z xulosasini erkin bayon eta olishga o‘rgatishni talab qilmoqda. Zamonaviy maktabda dars jarayoni biryoqlama tushuntirish asosida emas, balki o‘quvchini faol ishtirokchiga aylantirish orqali tashkil etilishi zarur. Ayniqsa, ona tili fanining o‘rni bu jarayonda beqiyosdir. Chunki til – tafakkur vositasi, milliy ong va madaniyat ifodasidir.

Ona tili darslarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish muhim hisoblanadi. Shunday bo‘limlardan biri morfologiyadir. Morfologiya so‘z turkumlari, ularning grammatik shakllari va kategoriyalarini o‘rganadi[1]. Bu mavzular o‘quvchilardan diqqat, mantiqiy fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini talab qiladi. Ammo amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab o‘quvchilar morfologiya mavzularini quruq qoida va ta’riflar orqali o‘zlashtirishga harakat qiladi. Natijada bilim yuzaki shakllanadi va nutq jarayonida qo‘llashda qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Shu sababli ona tili darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlar, guruhli ishlash, muammoli vaziyatlar yaratish, klaster, aqliy hujum, jadval va sxemalar asosida ishlash kabi usullar o‘quvchilarni darsga faol jalb etadi. Bunday yondashuv orqali o‘quvchi faqat tinglovchi emas, balki izlovchi, fikrlovchi va xulosa chiqaruvchi shaxsga aylanadi.

Morfologiya bo‘yicha mashqlarni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish o‘quvchilarning grammatik tafakkurini rivojlantiradi. Masalan, so‘z turkumlarini solishtirish, jadval asosida tahlil qilish yoki muammoli savollar orqali kategoriyalarni aniqlash o‘quvchining mustaqil fikrlashini kuchaytiradi. Shuningdek, ijodiy topshiriqlar grammatik bilimlarni nutq jarayonida qo‘llashga yordam beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi – ona tili darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalarning ahamiyatini ochib berish hamda morfologiya bo‘yicha mashqlar tahlili asosida ularning samaradorligini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqot davomida kuzatish, tahlil qilish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Morfologiya mavzusida zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarning bilimini mustahkamlash, ularning darsga qiziqishini oshirish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Mavzuni ilmiy jihatdan asoslash jarayonida ona tili ta’limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash masalasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar o‘rganildi. So‘nggi yillarda ta’lim jarayonini isloh qilish, o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytirish va interfaol metodlarni amaliyotga tatbiq etish borasida bir qator ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Xususan, ona tili va morfologiya bo‘limini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning samaradorligini ochib berishga qaratilgan maqolalar mazkur tadqiqot uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qildi.

O.V. Jakubenko, V.V. Astashov, O.A. Zayko va boshqalar tomonidan e’lon qilingan “Innovative pedagogical technologies in the modernized teaching of morphological disciplines” nomli maqolada morfologik fanlarni o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni atroflicha yoritilgan Mualliflar morfologiya darslarida an’anaviy tushuntirish usulidan ko‘ra interfaol va kompetensiyaga yo‘naltirilgan yondashuv samaraliroq ekanligini ta’kidlaydilar[2]. Tadqiqotda muammoli ta’lim, loyiha metodi va tahliliy mashqlar orqali o‘quvchilarning grammatik tafakkurini rivojlantirish mumkinligi ilmiy asoslab berilgan. Mazkur manba morfologiya bo‘yicha mashqlarni innovatsion asosda tashkil etish g‘oyasini nazariy jihatdan mustahkamlaydi.

[1] Hozirgi o‘zbek adabiy tili. I jild. – Toshkent: Fan, 1980. – B. 78.

[2] Akubenko O.V., Astashov V.V., Zayko O.A. va boshq. Innovative pedagogical technologies in the modernized teaching of morphological disciplines. – Tashkent, 2024. – B. 59.

M. Fattullayeva o‘zining “Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida qo‘llanadigan innovatsion pedagogik texnologiyalar” nomli maqolasida ona tili darslarida zamonaviy metodlarning qo‘llanishi o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshirishini qayd etadi[1]. Muallif interfaol metodlar, klaster, aqliy hujum, insert va jadval asosida ishlash usullarini misollar orqali tushuntiradi. Ushbu tadqiqotda innovatsion texnologiyalar o‘quvchilarning nutqiy va ijodiy faolligini rivojlantirishda muhim vosita sifatida talqin etilgan. Bu esa morfologik mashqlarni tashkil etishda ham interfaol yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

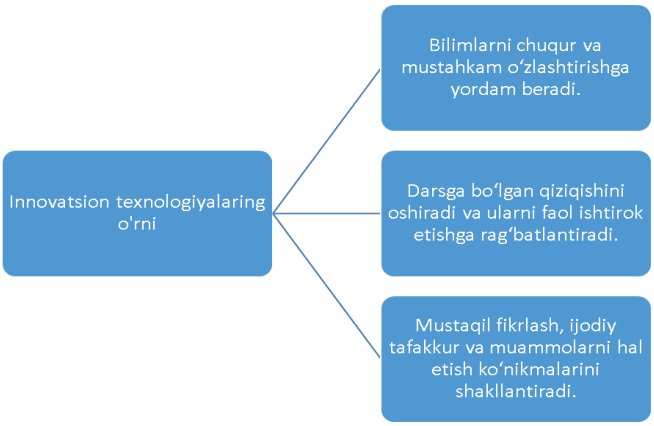
D. Abdullayeva tomonidan “Ona tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar tadbiqi” maqolasida[2] innovatsion metodlarni samarali qo‘llash o‘qituvchining kasbiy mahoratiga bog‘liqligi alohida ta’kidlanadi. Muallifning fikricha, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni bilish va ularni dars jarayoniga to‘g‘ri integratsiya qilish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantiradi. Ushbu qarash morfologiya darslarini samarali tashkil etishda o‘qituvchi omilining ahamiyatini ko‘rsatadi.

N. Nasriddinovaning boshlang‘ich ta’limga oid tadqiqotida esa ona tili darslarini zamonaviy yondashuv asosida tashkil etishning amaliy jihatlari yoritilgan. Muallif dars jarayonida guruhli ishlash, rolli o‘yinlar va muammoli topshiriqlardan foydalanish o‘quvchilarning grammatik bilimlarini mustahkamlashini ta’kidlaydi[3]. Bu yondashuv morfologik mashqlarni faqat nazariy asosda emas, balki amaliy faoliyat bilan uyg‘un holda tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar innovatsion pedagogik texnologiyalarni ona tili darslariga tatbiq etish ta’lim samaradorligini oshirishini birdek e’tirof etadi. Biroq ko‘pchilik tadqiqotlarda masala umumiy yoritilgan bo‘lib, aynan morfologiya bo‘limi mashqlarining innovatsion tahliliga yetarlicha e’tibor qaratilmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqot morfologiya bo‘yicha mashqlarni innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tahlil qilish va ularning samaradorligini aniqlashga qaratilgani bilan dolzarb hisoblanadi.

Ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalar va usullarni qo‘llash o‘quv jarayonini samarali va qiziqarli qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. An’anaviy darslarda o‘quvchi ko‘pincha passiv tinglovchiga aylanadi, ammo interfaol mashqlar, guruhli ishlash va muammoli vaziyatlar uni faol ishtirok etishga undaydi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, innovatsion yondashuvlar o‘quvchilarga faqat qoidalarni yodlash o‘rniga, amaliy mashqlar, taqqoslash, jadval va klasterlar orqali bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirish imkonini beradi[4].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish masalasi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Aksariyat ilmiy ishlarda interfaol metodlar o‘quvchilarning faolligini oshirishi, mustaqil fikrlashini rivojlantirishi va dars samaradorligini kuchaytirishi ta’kidlanadi. Shu bilan birga, ko‘pchilik manbalarda masala umumiy yoritilib, aynan morfologiya bo‘limi mashqlarini innovatsion asosda tashkil etishning aniq mexanizmlari yetarlicha ochib berilmagan. Ayrim tadqiqotlarda esa metodlar sanab

1-chizma. **Innovatsion texnologiyalarning ahamiyati.**

[1] Fattullayeva M.M. Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida qo‘llanadigan innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2024. – B. 40.

[2] Abdullayeva D. Ona tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar tatbiqi. – Toshkent, 2023. – B. 26-29.

[3] Nasriddinova N.Sh. Boshlang‘ich ta’limda ona tili darslarini innovatsion yondashuv asosida tashkil etish. – Toshkent, 2025.

[4] Mavlonova K.M. Ona tili 7 [Matn]: 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – B. 93.

o‘tilgan bo‘lsa-da, ularning amaliy natijalari chuqur taqqoslab tahlil qilinmagan.

Shu jihatdan mazkur tadqiqotda innovatsion texnologiyalarning bevosita morfologiya bo‘yicha mashqlarga ta’siri amaliy jihatdan o‘rganildi. Tahlil jarayonida so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalarga oid mashqlar an’anaviy hamda interfaol metodlar asosida tashkil etildi. An’anaviy darslarda o‘quvchilar ko‘proq qoida va ta’riflarni yod olishga tayangan bo‘lsa, innovatsion yondashuv qo‘llangan darslarda ular guruhli ishlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, jadval va sxemalar asosida tahlil qilish orqali faol ishtirok etdilar.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, innovatsion metodlar asosida o‘tilgan mashg‘ulotlarda o‘quvchilarning mavzuni tushunish darajasi yuqoriroq bo‘ldi. Ular grammatik shakllarni nafaqat aniqlash, balki ularni nutq jarayonida to‘g‘ri qo‘llashga ham harakat qildilar. Dars jarayonida savollarga javob berish faolligi oshdi, mustaqil fikr bildirish holatlari ko‘paydi. Ayniqsa, klaster va taqqoslash jadvali asosida bajarilgan mashqlar o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Taqqoslash natijalari innovatsion yondashuv qo‘llangan guruhda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari an’anaviy usulga nisbatan barqarorroq va samaraliroq ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa morfologiya bo‘limini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham o‘zini oqlashini tasdiqlaydi.

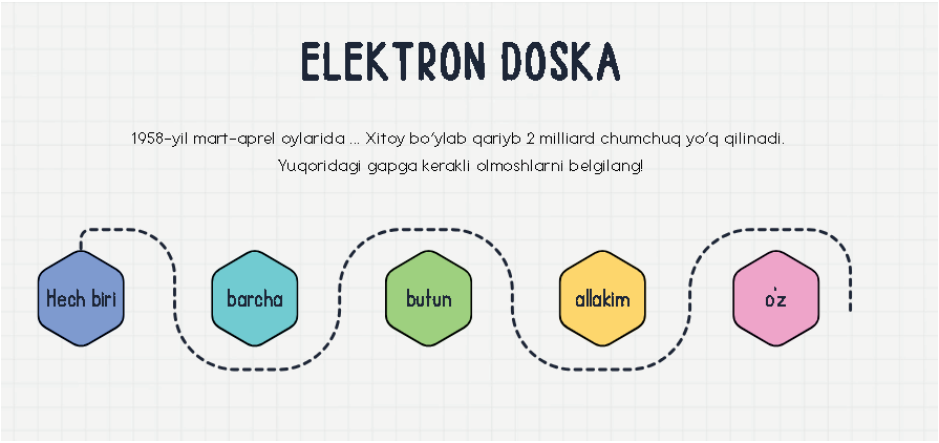
7-sinf ona tili darsligida berilgan quyidagi topshiriqni zamonaviy texnologiyalar yordamida qanday bajarish mumkinligini yoritamiz:

Gaplarni o‘qing. Nuqtalar o‘rniga kerakli belgilash olmoshini qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

1. O‘rta maktab ta’limini oxirigacha yetkazmagan Mao Szedun mamlakatdagi ... kalamush va chumchuqlarni qirib bitirish qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligi haqida tasavvurga ham ega emasdi. 2. 1958-yil mart–aprel oylarida ... Xitoy bo‘ylab qariyb 2 milliard chumchuq yo‘q qilinadi. 3. Mamlakatning … hududlaridan mo‘l hosil olinishi haqida markazga hisobot topshirishadi[1].

Kahoot! yoki Quizizz kabi interfaol viktorina – bu onlayn platformalar orqali o‘quvchilarga interfaol testlar va savol-javob mashqlari tashkil qilish imkonini beradi. Morfologiya yoki adabiyot darslarida, masalan, gaplarni belgilash olmoshi bilan tahlil qilish topshirig‘ida, o‘quvchilar har bir gapni o‘rganib, unga mos keladigan belgilash olmoshini tanlaydi. Masalan, birinchi gapga uchta so‘z ajratib beriladi: **hamma, har bir, hech qaysi.** O‘quvchilar mos so‘zni tanlab javob belgilaydi. Javoblar elektron tarzda tanlanadi va natijalar real vaqt rejimida ko‘rsatiladi. Bu o‘quvchilarning faolligini oshiradi, ularni darsga jalb qiladi va raqobat ruhini uyg‘otadi, shuningdek, o‘quvchi xatolarini darhol ko‘rishi va o‘zini tahlil qilishi mumkin bo‘ladi.

Elektron doska yoki smartboard – bu dars jarayonini vizual va interfaol qilishga xizmat qiluvchi vosita. O‘qituvchi ekranda gaplarni yozadi, o‘quvchilar esa belgilash olmoshlarini ko‘rsatib, ularni tahrir qiladi yoki rang bilan ajratadi. Misol uchun, o‘quvchilar bir guruh bo‘lib ishlaganda, turli ranglarda belgilash olmoshlarini ajratadi va shunday tarzda har bir gapning grammatik tuzilishini vizual ko‘rishadi. *1958-yil mart–aprel oylarida ... Xitoy bo‘ylab qariyb 2 milliard chumchuq yo‘q qilinadi.* Ushbu gapni quyidagicha tahlil qilish mumkin:

2-chizma. **Elektron doskada topshiriq bajarish.**

[1] Nasriddinova N.Sh. Boshlang‘ich ta’limda ona tili darslarini innovatsion yondashuv asosida tashkil etish. – Toshkent, 2025. – B. 28.

Bu usul o‘quvchilarga mavzuni tushunishda yordam beradi, chunki ular grammatik xususiyatlarni nafaqat eshitadi, balki ko‘radi va qo‘llaydi, ya’ni o‘rganish jarayoni interfaol va ko‘rgazmali bo‘ladi.

Padlet yoki Jamboard – bu onlayn platformalar o‘quvchilarga har bir gapni alohida “kartochka”ga yozib, belgilash olmoshini ajratish imkonini beradi. Shu kartochkalarni umumiy taxtada birlashtirish orqali o‘quvchilar to‘pdan ajratish va jamlash hodisalarini amaliyotda ko‘rishadi. Masalan, bir guruh so‘zlarni turkumlariga ajratadi, ikkinchi guruh ularni qayta jamlab, grammatik xususiyatlarini tahlil qiladi.

Bu jarayon o‘quvchilarda hamkorlikda ishlash, tahliliy tafakkur va mavzuni tizimli o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, interfaol platformalar yordamida o‘qituvchi barcha guruh ishini real vaqt rejimida kuzatadi va kerakli joyda izoh beradi.

Umuman olganda, ushbu texnologiyalar yordamida o‘quvchilar nazariy bilimni amaliy mashqlar bilan mustahkamlash, mustaqil va ijodiy fikrlash, hamkorlikda ishlash va vizual resurslar orqali mavzuni yaxshiroq tushunish imkoniga ega bo‘ladilar. Shu tariqa, dars jarayoni faqat eshitish va yodlash bilan cheklanmay, o‘quvchilarning faol ishtiroki va bilimlarni amaliy qo‘llashiga asoslangan interfaol o‘quv jarayoniga aylanadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ona tili darslarida, ayniqsa, morfologiya bo‘limida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash darsni yanada qiziqarli va samarali qiladi. Interfaol mashqlar, guruhli ishlash va elektron vositalar yordamida o‘quvchilar faqat qoidalarni yodlab qolmay, balki ularni nutqda va yozma ishlarida to‘g‘ri qo‘llashni o‘rganadi. Shu tarzda dars jarayoni ularni passiv tinglovchi o‘rniga, faol va o‘z fikrini bildiradigan ishtirokchiga aylantiradi.

Morfologiya fani so‘z turkumlari va grammatik xususiyatlarni o‘rganish bilan birga, o‘quvchilarda tahlil qilish, solishtirish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Innovatsion yondashuvlar yordamida topshiriqlarni interfaol va vizual tarzda bajarish ularni yanada ishtiyoq bilan ishlashga undaydi, murakkab mavzularni osonroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, bunday texnologiyalar o‘quvchilarda ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, hamkorlikda ishlashga rag‘batlantiradi. Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish nafaqat bilimni mustahkamlash, balki o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirish va ularni o‘rganishga rag‘batlantirishning eng samarali yo‘li ekanligini ko‘rsatadi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ona tili darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalarning qo‘llanilishi hamda ularning morfologiya bo‘limi bo‘yicha mashqlar samaradorligiga ta’siri tahlil qilinadi. Xususan, interfaol metodlar, muammoli ta’lim, klaster, aqliy hujum, konseptual jadval kabi zamonaviy yondashuvlarning o‘quvchilarning grammatik tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritiladi. Morfologik mashqlarni tashkil etishda yangicha metodlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini kuchaytirishi, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash imkonini berishi asoslab beriladi. Shuningdek, dars jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘quvchilarning faolligi va darsga qiziqishi ortishi ilmiy jihatdan izohlanadi.

Аннотация: В статье рассматривается роль инновационных педагогических технологий на уроках родного языка и их влияние на эффективность упражнений по разделу морфологии. Особое внимание уделяется применению интерактивных методов обучения, проблемного обучения, кластерного подхода и концептуальных таблиц в процессе формирования грамматического мышления учащихся. Анализируется значение современных методик при организации морфологических упражнений, способствующих развитию самостоятельного мышления и практического применения теоретических знаний. Подчеркивается, что использование инновационных технологий повышает учебную активность и интерес школьников к предмету.

Abstract: This article examines the role of innovative pedagogical technologies in native language lessons and their impact on the effectiveness of morphology-based exercises. Special attention is given to interactive teaching methods, problem-based learning, clustering techniques, and conceptual tables in developing students’ grammatical thinking. The study highlights that the use of modern instructional approaches in organizing morphological exercises enhances independent thinking and strengthens the connection between theory and practice. Furthermore, the implementation of innovative technologies increases students’ engagement and motivation in the learning process.